

КЛУБ СТУДЕНАТА ИСТОРИЈЕ „Острогорски“

KLUB STUDENATA ISTORIJE „Ostrogorski“

БРОЈ 1 (2018), БЕОГРАД

BROJ 1 (2018), BEOGRAD

VOLUME 1 (2018), BELGRADE

ISSN (Online) 2620-2719

Издавач

Клуб студената историје „Острогорски“

Главни и одговорни уредник

Димитрије Матић

Заменица гл. и одг. уредника и секретар редакције

Емилија Цветковић

Редакција

Димитрије Матић (гл. и одг. уредник), Емилија Цветковић (секретар редакције), МА Александар Симић, Стефан Стојадиновић, Дамјан Матковић, МА Ана Радаковић, Ана Чумић, Вукашин Зорић

Инострани чланови редакције

Јосип Хумјан, Иван Гркеш, Михаела Марић
(Загреб)

Рецензенти

проф. др Мира Радојевић, проф. др Дубравка Стојановић, проф. др Снежана Ферјанчић, доц. др Мирко Обрадовић, др Срђан Рудић, др Владимир Михајловић, МА Немања Радоњић, МА Ања Николић

Лектори

Андреа Допућ – за српски језик
Соња Ерцег (Осијек) – за хрватски језик
Петра Сршић (Осијек) – за енглески језик

Лого часописа

Милош Петровић

Слог и прелом

МА Александар Симић

Publisher

Klub studenata istorije „Ostrogorski“

Editor-in-chief

Dimitrije Matić

Assistant Editor and Secretary of the Editorial Board

Emilija Cvetković

Editorial Board

Dimitrije Matić (editor-in-chief), Emilija Cvetković (assistant editor), MA Aleksandar Simić, Stefan Stojadinović, Damjan Matković, MA Ana Radaković, Ana Čumić, Vukašin Zorić

Foreign Members of the Editorial Board

Josip Humjan, Ivan Grkeš, Mihaela Marić
(Zagreb)

Peer-review

Mira Radojević Ph.D, Dubravka Stojanović Ph.D, Snežana Ferjančić Ph.D,
Mirko Obradović Ph.D, Srđan Rudić Ph.D, Vladimir Mihajlović Ph.D, MA Nemanja
Radonjić, MA Anja Nikolić

Proofreading

Andrea Dopuđ – *Serbian Language*

Sonja Erceg – *Croatian Language*

Petra Sršić – *English Language*

Journal Logo

Miloš Petrović

Text Editing

MA Aleksandar Simić

Уводна реч уредништва

Поштоване колегинице и колеге,

Имамо част да вам представимо први број студентског часописа *Ксио*. Наш часопис настао је у оквиру *Клуба студената историје „Острогорски“* и бави се првенствено објављивањем научних радова, есеја и приказа студената историје и других сродних хуманистичких наука. Основна замисао приликом покретања часописа била нам је да подстакнемо студенте да се баве научно-истраживачким радом и да им у оквиру свог *Клуба студената* омогућимо да имају годишњак у коме ће имати простора да објављују своје радове, као и да начине своје прве кораке у академском свету.

Упркос томе што је наш часопис тек недавно основан можемо се похвалити тиме да је наш труд био брзо препознат од стране студената не само из Београда, већ и из других универзитетских центара из земље и региона. Управо због тога у првом броју имаћете прилику да, поред радова студената историје из Београда, прочитате и чланке и приказе студената из Бањалуке, Загреба и Сплита. Стога бисмо овом приликом желели да се захвалимо свим ауторима чије радове објављујемо у првом броју. Ваши радови, који тематски обухватају разноврсне теме и епохе од антике до савременог доба, омогућили су не само покретање годишњака *Ксио*, већ и одређени академски ниво који би требало да има сваки стручни часопис, а који ћемо се надаље ми трудити да унапређујемо са сваким новим издањем.

Објављивање првог броја такође не би било могуће без велике и свесрдне помоћи наших рецензента. Посебну част нам чини то што је знатан број професора Филозофског факултета у Београду, као и научних сарадника из Балканолошког и Историјског института пристао да стручно процени и рецензира бројне радове који су нам пристизали. Захваљујући њима успели смо да часопису обезбедимо одређени научни квалитет и поставимо чврсте темеље за његово даље усавршавање у том правцу. Такође, желели бисмо да изразимо велику захвалност нашим лекторима који су се потрудили да чланци у првом броју језички и стилски сређени.

Надамо се да ћете уживати у првом броју и да ћете нам и даље помагати како у будућем унапређивању часописа тако и у развијању научне мисли.

Садржај/Contents:

НАУЧНИ РАДОВИ	
ACADEMIC PAPERS.....	
МА Александар Симић, АЛЕКСАНДАР ВЕЛИКИ И РАТ У ЕГЕЈИ (336–331. П.Н.Е.)	1
Aleksandar Simić, MA, ALEXANDER THE GREAT AND THE WAR IN AEGEAN (336–331 BC).....	13
Sara Igljić, ANTIČKA RELIGIJA U SALONI.....	15
Sara Igljić, ANCIENT RELIGION IN SALONA.....	13
Dina Pašić, Ema Pašić, ZAKONIK LEKE DUKAĐINIJA: PITANJE KODIFIKACIJE ŠTJEFENA KONSTANTINA ĐEČOVIJA	14
Dina Pašić, Ema Pašić, THE CODEX OF LEKA DUKADJINI: THE MATTER OF CODIFICATION OF STJEFEN KONSTANTIN GJESCOVI	26
Дипл. ист. Анђелија Миладиновић, ПЕРЦЕПЦИЈА БАЛКАНА У ДЕЛИМА МЕРИ ИДИТ ДАРАМ.....	27
Andjelija Miladinović, BA, THE PERCEPTION OF BALKAN IN THE WORKS OF MARY EDITH DURHAM.....	10
Karlo Mak, POVIJESNI PREGLED PROMJENA U ETNIČKOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA VOKE KOTORSKE	2
Karlo Mak, A HISTORICAL OVERVIEW OF THE CHANGES IN THE ETHNICAL STRUCTURE OF POPULATION IN VOKA KOTORSKA.....	19
Дамјан Матковић, НЕМЦИ У СТРИПОВИМА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	21
Damjan Matković, GERMANS IN THE COMICS ABOUT SECOND WORLD WAR	34
Александар Момчиловић, ВЛАСТ, ТРЖИШТЕ И СТРИП: „НЕВИДЉИВА УМЕТНОСТ“ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ.....	37
Aleksandar Momčilović, AUTHORITY, THE MARKET AND COMICS: “INVISIBLE ART” IN SOCIALIST YUGOSLAVIA.....	49
МА Немања Митровић, СТАВОВИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ И РУМУНСКОГ РУКОВОДСТВА ПРЕМА ДОГАЂАЈИМА У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ ТОКОМ 1968. ГОДИНЕ	51
Nemanja Mitrović, MA, THE ATTITUDE OF YUGOSLAV AND ROMANIAN RÉGIME REGARDING THE EVENTS IN CZECHOSLOVAKIA IN 1968.....	67
МА Александар Пушкаш, САРАДНИЦИ „КЊИЖЕВНИХ НОВИНА“ О ЈУГОСЛОВЕНСТВУ 1982. ГОДИНЕ. ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ	69

Aleksandar Puškaš, MA, THE ASSOCIATES OF THE "KNJIŽEVNE NOVINE" ON YUGOSLAVISM IN 1982. A CONTRIBUTION TO RESEARCH.....	87
Miloš Todorović, FROM DIDEROT'S <i>ENCYCLOPEDIA</i> TO WALES'S <i>WIKIPEDIA</i> : A BRIEF HISTORY OF COLLECTING AND SHARING KNOWLEDGE	88
Милош Тодоровић, ОД ДИДРООВЕ <i>ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ</i> ДО ВЕЛСОВЕ <i>ВИКИПЕДИЈЕ</i> : КРАТКА ИСТОРИЈЕ САКУПЉАЊА И ДЕЉЕЊА ЗНАЊА	102
ПРИКАЗИ	103
REVIEWS.....	103
Павле Стојановић, МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, СРБИ И РУСИ 12-21. БЕК (ИСТОРИЈА ОДНОСА), НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ, БЕОГРАД, 2012.	104
Александар Вучковић, CHRISTOPHER CLARK, THE SLEEPWALKERS: HOW EUROPE WENT TO WAR IN 1914, HARPER PERENNIAL 2014, PP. 697.....	109
Josip Humjan, ULF BRUNNBAUER, GLOBALIZING SOUTHEASTERN EUROPE: EMIGRANTS, AMERICA, AND THE STATE SINCE THE LATE NINETEENTH CENTURY, LEXINGTON BOOKS, LANHAM, MD. 357 STR.....	113
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	117
INSTRUCTION FOR THE AUTHORS.....	122

НАУЧНИ РАДОВИ
ACADEMIC PAPERS

МА Александар Симић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

aleksandarsimic10@gmail.com

АЛЕКСАНДАР ВЕЛИКИ И РАТ У ЕГЕЈИ (336–331. П.Н.Е.)

Анстракт: Овај рад обрађује период егејске историје од 336. г.п.н.е. до 331. г.п.н.е. Тада је, походом Александра Македонског, слика Егеје неповратно измењена. Током ових пет година Македонци су се борили прво са Персијанцима, а касније са спартанским краљем Агидом за контролу над Егејским морем. Иако се сам Александар у Егеји и Малој Азији задржао само током 334. г.п.н.е, ратне операције су започеле још за време владавине његовог оца Филипа II 336. г.п.н.е, а победа у бици код Иса пресудно је утицала на њихов крај. Упркос томе што је слабо осветљен у изворима, Егејски рат представља важну појаву у историји Александровог похода, због претње коју су представљале заостале персијске снаге.

Кључне речи: Александар, Егеја, Македонци, Персијанци, Мемнон, поход, плаћеници.

Напад Македонаца на Персијско царство почео је још за живота краља Филипа. Он је послао генерале Пармениона и Атала са претходницом, да направе мостобран на малоазијској обали, који би олакшао даљи поход.¹ По претпоставкама одређених историчара, ова претходница је стигла чак до Ефеса, који је успела да освоји. Врло је могуће да је Филипово убиство утицало на заустављање напредовања.²

Персијски владар Дарије није одмах могао да одговори на ову претњу. Прво је, по доласку на власт, морао да се реши опасног евнуха Багоје. Потом је морао да се носи са побуном у Египту, коју је успео брзо да угуши.³ Ипак, није

---

¹ Diod. 16.91.2, 93.9, 17.2.4; уп. А.Т. Olmstead, *History of the Persian Empire*, The University of Chicago Press, Chicago&London, 1948, 490; E. Badian, Alexander in Iran, у: *The Cambridge History of Iran II*, ed. I. Gershevitch, Cambridge University Press, Cambridge 1985, 422.

² Arr. *Anab.* 1.17, казује да су, када је Александар дошао у Ефес, Ефешани хтели да казне оне који су срушили Филипову статуу. Она је могла да буде подигнута само уколико је Парменион заузео Ефес 336. г.п.н.е; уп. J. Bert Lott, Phillip II, Alexander and the Two Tyrannies at Eresos of IG XII.2.526, *Phoenix* 50/1 (1996), 35; E.M. Anson, The Persian Fleet in 334, *Classical Philology* 84/1 (1989), 46.

³ Olmstead, *History of the Persian Empire*, 491, 493; Badian, Alexander in Iran, 422; A.B. Bosworth, Alexander the Great Part 1: Events of the reign, у: *The Cambridge Ancient History*, vol. VI 2nd edition, eds. D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 797; A.P. Pappas, *Alexander the Great: The Dissolution of the Persian Naval Supremacy 334–331 B.C.*, CreateSpace Independent Publishing Platform, Dubai 2013, 89–90; E. Badian, Darius III, *Harvard Studies*

занемарио македонску опасност. Пошто је сматрао да ће се македонској војсци најбоље супротставити хеленски плаћеници, њих је и послао. Командант Даријевих плаћеника постао је Мемнон са Родоса. Судећи према подацима из историјских извора, Дарије је одабрао врло способног војсковођу.⁴

Описи борби између Пармениона и Атала с једне и Мемнона с друге стране могу се наћи највише код Диодора, уз неке корисне податке у Аристотеловој *Економији* и Полијеновој *Збирци ратних лукавстава*. Према подацима из наведених извора, Дарије је Мемнону дао војску и послао га да освоји Кизик. Овај је у томе замало успео.⁵ За то време Парменион је заузео Гринеј и опсео Питану, али га је одатле отерао Мемнон. Македонски заповедник Кала је са Македонцима и плаћеницима напао Персијанце негде у Троади. Поражен је и повукао се на рт Ројтиј.⁶

Полијен доноси још једно сведочанство о Мемноновој заповедничкој способности, када наводи да је успео да порази Пармениона и Атала, код Магнезије, са далеко мањим трупама.⁷ Персијски заповедник можда је успео да освоји и Лампсак, али је тада искусио потешкоће са плаћањем војника.⁸

Како се чини, рат на копну између Македонаца и Мемнона водио се на простору од Хелеспонта до Ефеса. Парменионов напад 336. г.п.н.е. је, изгледа, изненадио Персијанце и Дарија. Ово се објашњава тиме да је тада Дарију било важније да пацификује Египат. Такође, те исте године убијен је Филип, а Дарије у почетку Александра није сматрао претњом.⁹ Персијски владар послао је против

---

in Classical Philology 100 (2000), 252–254, тврди да је побуна у Египту угушена пре Даријевог доласка на престо.

⁴ Diod. 17.7.9, 18.2; уп. W.J. McCoy, Memnon of Rhodes at the Granicus, *The American Journal of Philology* 110/3 (1989), 423, 426.

⁵ Diod. 17.7.2–3, 8, наводи да је Мемнон имао 5.000 плаћеника на свом располагању; Poly-aen. 5.44.5 детаљније описује Мемнонов напад на Кизик; уп. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 491.

⁶ Diod. 17.7.9–10.

⁷ Poly-aen. 5.44.4.

⁸ Aris. *Oecon.* 2.1351b. У литератури која је мени била доступна није наглашена важност овог податка. Треба имати у виду да је Аристотел савременик овим догађајима и да постоји могућност да је био врло добро обавештен о дешавањима у Малој Азији. Проблем недостатка средстава може да допринесе објашњењу зашто Мемнон није успео да у потпуности истера Македонце из Мале Азије. С друге стране, Olmstead, *History of the Persian Empire*, 487, тврди да се то освајање Лампсака одиграло раније.

⁹ Aesch. 3.238; уп. Anson, *The Persian Fleet*, 46, 48–49; McCoy, *Memnon of Rhodes*, 423; Badian, *Alexander in Iran*, 423; Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 797.

Пармениона Рођанина Мемнона, који је успео да однесе горе наведене победе, највероватније, током 335. г.п.н.е.¹⁰

Можда је сам Александар делимично допринео неуспеху македонске претходнице. Краљ је био у сукобу са Аталом и послао је Хекатеја да га убије.¹¹ Може се претпоставити да је убиство једног од заповедника имало јак утисак на војнике. Какав тачно, тешко је рећи.¹²

У науци постоји неслагање око тога да ли су током 336–335. г.п.н.е. војне операције вођене и на мору. Неслагање је настало око тумачења неколико натписа пронађених на Хију и Лезбу.¹³ Једна група научника тврди да је Парменион током 336. г.п.н.е. освојио Хиј и Лезб и прикључио их Коринтском савезу.¹⁴ Други тврде да у том периоду није било никаквих операција на мору.¹⁵ Изгледа да подаци из наративних извора не подупиру тезу да је било поморског ратовања.¹⁶

Александров прелазак у Малу Азију означио је другу фазу рата у Егеји. Александар је у поход кренуо с пролећа 334. г.п.н.е. Наводно, од Македоније до хелеспонтске обале стигао је за двадесет дана.¹⁷ Тада је приступио пребацивању

---

¹⁰ Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 797; Anson, *The Persian Fleet*, 46, 48–49; McCoy, *Memnon of Rhodes*, 424. Треба имати на уму да је Мемнон био само један од заповедника који су сузбили Македонце. Диодор (17.7.2) каже да је Дарије послао многе војсковође. Постоји могућност да су неки персијски успеси приписани Мемнону, јер је он био најпознатији противник Македонаца у Егеји у овом периоду, уп. McCoy, *Memnon of Rhodes*, 424.

¹¹ Diod. 17.2.5–6, 5.1–2; о сукобу Александра и Атала, док Александар још није био краљ в. Plut. *Alex.* 9; Iust. 9.7.

¹² Diod. 17.5.2. На истом месту Диодор наводи да је после Аталовог убиства македонска војска у Азији престала да планира преврат. Треба узети у обзир и Диодорове речи (16.93.8–9) да се Атал истакао у бици, што би га учинило популарним код војника. Поставља се питање да ли је Аталова смрт деморалишуће утицала на војнике. У мени доступној литератури нисам нашао да се неко детаљније бавио овим питањем.

¹³ У питању су RO бр. 83 (о тиранима у Ересу на Лезбу), бр. 84 (Александрово писмо Хијанима), бр. 85 (помирење на Митилени).

¹⁴ RO стр. 414–416, 422–423, 428–430; уп. A.J. Heisserer, *Alexander's Letters to Chians: A Redating of SIG³ 283*, *Historia* 22/2 (1973), 192–193, 195; Pappas, *The Dissolution*, 100–101.

¹⁵ Bert Lott, Phillip II, *Alexander and the Two Tyrannies*, 32, 34; Anson, *The Persian Fleet*, 47; McCoy, *Memnon of Rhodes*, 431. Њихови аргументи су: ниједан извор не помиње да је Парменион имао икакву флоту; персијска флота је током 336–335. г.п.н.е. била заузета ратовањем у Египту; Мемнон је постао заповедник флоте тек после пада Милета.

¹⁶ Диодор (17.7.2, 8) и Полијен (5.44.5) помињу само плаћенике које је Дарије дао Мемнону. Диодор нешто касније (18.22.1, 23.6, 27.5, 29.1–2) наводи да је Мемнон са поморским операцијама почео после пада Милета и Халикарнаса. Аријан (*Anab.* 1.18–19, 2.1) доноси сличне вести да се персијска флота појавила после пада Милета и да је почела рат на острвима после пада Халикарнаса. Са овим писцима је сагласан и Курције Руф (3.1.19–21).

¹⁷ Diod. 17.17.1; Arr. *Anab.* 1.11; уп. Pappas, *The Dissolution*, 89.

трупа на азијску обалу. Према Диодору, Александар је лично са шездесет бојних бродова допловио до Троаде.¹⁸ Аријан приповеда да је задужио Пармениона да пребаци војску од Сеста до Абида. Парменион је то урадио са 162 тријере и мноштвом других бродова. Јустин наводи податак да је Александар на почетку имао 182 брода.¹⁹ Персијска флота није ни покушала да спречи његов прелазак. Највероватнији разлог је то што није имала где да се укотви.²⁰

Александар је први сукоб са персијском војском имао на реци Гранику. Детаљни описи те битке се налазе код Аријана, Диодора и Плутарха²¹, те овде о њој неће бити много речи. Важно је поменути да је, на персијској страни, у бици учествовао Мемнон. Командовао је само својим одредом коњице и истакао се у борби.²² Одмах после битке Мемнон се повукао у Милет. Александар је прво заузео, без борбе, Сард и Ефес, којима је вратио стари устав. Потом је послао Алкимаха, да ослободи градове Јоније и Еолиде.²³ Александар је кренуо из Ефеса и опсео Милет. Македонски адмирал Никанор успео је да са флотом Коринтског савеза доплови до острва Ладе и да блокира Милет три дана пре него што је дошла персијска флота са 400 бродова. Персијанци су морали да се укотве код Микале и имали су проблема са снабдевањем. Александар је својој флоти забранио да се сукобљава са персијском, сматрајући да не може да однесе победу.²⁴ Хегесистрат, заповедник Милета, и Мемнон нису успели да одбране

---

¹⁸ Diod. 17.17.2.

¹⁹ Arr. *Anab.* 1.11; Iust. 11.6; уп. Olmstead, *History of the Persian Empire* 496, сматра да је Парменион извршио саму операцију, а Pappas, *The Dissolution*, 74, да су Аријанове бројке најближе истини. То значи да је македонска флота бројала око 160 бојних бродова и скоро 30.000 људи, не рачунајући људство на помоћним пловилима, уп. A.W. Gomme, A Forgotten Factor of Greek Naval Strategy, *The Journal of Hellenic Studies* 53/1 (1933), 17–18.

²⁰ Македонци су држали обе обале Хелеспонта; острва, пре свих Тенед и Лезб, су или уз Македонце или су неутрална, а атински клеруси на Лемну, Имбру и Саму су, претпоставља се, били уз Македонце, в. Pappas, *The Dissolution*, 93–95; Anson, *The Persian Fleet*, 44–47; уп. Gomme, A Forgotten Factor, 18, 22.

²¹ Arr. *Anab.* 1.14–16; Diod. 17.19–21; Plut. *Alex.* 16; уп. Polyae. 4.3.8; в. такође Olmstead, *History of the Persian Empire*, 497; Badian, *Alexander in Iran*, 425–426; Ф. Папазоглу, *Историја Хеленизма*, СКЗ, Београд 2010, 84–85.

²² Arr. *Anab.* 1.15; Diod. 17.19.4; в. McCoy, *Memnon of Rhodes*, 414–415, 423. Полијен (4.3.15) наводи да је Александар наредио да се не пустоши Мемноново имање, како би Персијанци посумњали на њега. У томе је можда успео, уп. McCoy, *Memnon of Rhodes*, 426–431.

²³ Diod. 17.21.7; Arr. *Anab.* 1.17–18; в. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 498–499. Аријан (*Anab.* 1.17–18) каже да је Александар послао Лизимаха да ослобађа јонске и еолске градове, али већина научника сматра да је то био Алкимах, в. R. Seager, *The Freedom of the Greeks of Asia: From Alexander to Antiochus*, *The Classical Quarterly*, 31/1 (1981), 106; Heisserer, *Alexander's Letter*, 109; Bert Lott, Phillip II, *Alexander and the Two Tyrannies*, 37; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 85; Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 800–801.

²⁴ Arr. *Anab.* 1.18; уп. Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 801; Pappas, *The Dissolution*, 74. Разлог за кашњење може бити Даријева жеља да флоти дода још ратних бродова. Приде, толико

град. Александар га је заузео уз помоћ својих опсадних справа, нападајући с копна и с мора. Мемнон се са својим трупама повукао у Халикарнас.²⁵

Пошто је после Граника увидео да још увек не може да победи Александра у отвореној бици, Дарије је смислио нову стратегију - да ратује са Македонцима на два фронта. На истоку је припремао велику војску, која је требало да савлада Александрове трупе. На западу је Мемнону наложено да прави диверзије и да пренесе рат што ближе Хелади и Македонији. Требало је не ући у директну битку са Александром, већ му пресећи линије снабдевања и подстаћи Хелене да се побуне.²⁶

Паралелно са копненом војском деловала је и македонско-хеленска флота. Није могуће прецизно утврдити редослед којим су острва прилазила Александру, али, ако се претпостави да је флота пратила кретање копнене војске, онда би први на њеном путу био Тенед.²⁷ По овој логици, следећи би био Лезб, где су се Македонци умешали у збацивање тирана. Конкретно, у питању су тирани града Ереса, Аполодор и његова браћа, као и неименовани тирани Антисе. Подстицај Александру да збаци тиране можда је дао филозоф Теофраст.²⁸ Овом приликом је и Митилена пришла Македонцима. Последњи у овом низу био би Хиј. То острво се такође приклонило македонском краљу. Зна се да су Хијани морали да дају двадесет бродова за савезничку флоту.²⁹

После заузећа Милета Александар је распустио своју флоту, осим транспортних бродова и савезничких лађа из Атине. Као разлог наводи се да је била прескупа, да није била дорасла персијском бродовљу и Александрово

бродовље би имало потешкоће са снабдевањем на својој пловидби, уп. Pappas, *The Dissolution*, 93–95, 99; Anson, *The Persian Fleet*, 44–47; Gomme, *A Forgotten Factor*, 18, 22.

²⁵ Syll.³ 322 сведочи о томе да је Александар изабран за стефанефора када је освојио Милет; Arr. *Anab.* 1.19; Diod. 17.22.2–3; в. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 499; Badian, *Alexander in Iran*, 428.

²⁶ Badian, *Alexander in Iran*, 427; A.R. Burn, *Notes on Alexander's Campaigns*, 332–330, *The Journal of Hellenic Studies* 72 (1952), 83; S. Ruzicka, *War in the Aegean 333–331 B.C.: A Reconsideration*, *Phoenix* 42/2 (1988), 134, 136; Pappas, *The Dissolution*, 97–99; Badian, *Darius III*, 255.

²⁷ Arr. *Anab.* 2.2 наводи како су Фарнабаз и Аутофрадат са стотину бродова заузели Тенед, што се највероватније десило септембра 333. г.п.н.е. (уп. Pappas, *The Dissolution*, 110). Може се закључити да је Тенед био уз Македонце, а највероватније им је пришао 334. г.п.н.е, на подстицај Никанорове флоте. Још један аргумент у прилог овом датуму је то што би Александар контролом Тенеда контролисао Хелеспонт и тиме додатно осигурао снабдевање житом.

²⁸ Ps.Dem. 17.7; RO бр. 83; Plut. *Non Posse* 1097B, Plut. *Adv. Col.* 1126F; уп. Bert Lott, *Phillip II, Alexander and the Two Tyrannies*, 29–30, повезује збацивање тирана са Алкимаховом мисијом.

²⁹ RO бр. 84, бр. 85; подршка Лезба и Хија Александру може се посредно закључити из вести Аријана и Диодора да је Мемнон напао ова острва 333. г.п.н.е, Arr. *Anab.* 2.1; Diod. 17.29.2; в. Heisserer, *Alexander's Letter*, 192, 196–198; Ruzicka, *War in the Aegean*, 132.

уверење да ће Персијанце победити у копненим бојевима.³⁰ Треба имати у виду да је са Александром била флота Коринтског савеза, дакле, флота различитих хеленских полиса, који нису имали прилике да увежбају заједничко војевање на мору. Дарије је имао армаду састављену од кипарских и феничанских бродова. Персијска флота, дакле, била је већа, боље опремљена и са искуснијим морнарима.³¹

У исто време када се хеленска флота враћала својим лукама, Мемнон је задужен да буде главнокомандујући операцијама против Александра.³² Он се са преосталом војском и флотом сместио у Халикарнас, који је припремио за опсаду. Александар је копненим путем дошао до Халикарнаса. Успут је придобијао градове, а нарочито је био благонаклон према Хеленима, којима је давао аутономију и изузеће од пореза.³³ Два извора која детаљно описују опсаду Халикарнаса, Аријан и Диодор, слажу се да су борбе око града биле тешке.³⁴

На крају, Мемнон и његови саветници решили су да напусте Халикарнас, јер нису могли да пробију опсаду. Спалили су град и повукли се у тврђаве на оближњем острву, у тврђаву Салмакиду, као и на острво Кос. Александар је ушао у напуштени град и сравнио га, али је поштедео Халикарнашане.³⁵ После овога Александар је оставио Асандра и Птолемеја да опседају преостале Персијанце у неосвојеним деловима Халикарнаса. Остатак војске је кренуо на исток да осваја области Мале Азије. Македонци су на крају дошли до Гордија, где су презимили. Чини се да персијска флота није током 334. г.п.н.е. имала значајније акције.³⁶ Тиме се завршава друга фаза рата у Егеји.

Овде није згорег рећи нешто и о персијској флоти, због њене изузетне улоге у даљем ратовању. Највероватније је бројала 400 бродова, из Феникије, Кипра и

---

³⁰ Arr. *Anab.* 1.20; Diod. 17.22.5–23, 1; уп. Badian, *Alexander in Iran*, 428; Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 801.

³¹ Pappas, *The Dissolution*, 74.

³² Arr. *Anab.* 1.20; Diod. 17.23.4–6; уп. Pappas, *The Dissolution*, 97; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 85.

³³ Arr. *Anab.* 1.20; Diod. 17.24.1; уп. Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 802; P. Thonemann, *Alexander, Priene and Nauolochon*, у: *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, eds. P. Martzavou and N. Papazarkadas, Oxford University Press, Oxford 2012, 28–29.

³⁴ Arr. *Anab.* 1.20–22; Diod. 17.24.3–27.4.

³⁵ Arr. *Anab.* 1.23; Diod. 17.27.5–6. Диодор не наводи паљење града. У белешци 118 у хрватском издању Аријана налази се податак да се друга тврђава звала Арконес, а Pappas, *The Dissolution*, 100, назива је Зефирион; в. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 499–500; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 85; Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 801.

³⁶ Arr. *Anab.* 1.24–29; Diod. 17.27.5–28.5.

Мале Азије. До доласка у Егејско море, јуна или јула 334. г.п.н.е, флота је имала више заповедника.³⁷ Претходне две године та морнарица је учествовала у борбама у Египту.³⁸

Трећа фаза почела је с пролећа 333. г.п.н.е, када је Мемнон започео своју поморску офанзиву. У априлу или мају 333. г.п.н.е. персијски заповедник окупио је велику војску. Имао је на располагању 300 лађа и велики број најамника.³⁹ Прво острво које је пало био је Хиј. Судећи према историјским изворима, Хиј је пао без борбе, тако да је највероватније предат издајом.⁴⁰

После Хија персијска флота заплвила је ка Лезбу. Мемнон је успео да приволи себи градове на Лезбу, Антису, Пиру, Ерес и Метимну. Том приликом у тим градовима су постављени тирани који су били уз Персијанце. Митилена није хтела да му приђе, те ју је Мемнон опсео, с копна и с мора.⁴¹ У току те опсаде Мемнону је стигло посланство од Кикладских острва. Појавиле су се гласине да се спрема напад персијске флоте на Хелату и Македонију. То је изазвало радост међу противмакедонски настројеним елементима, најпре Спартанцима. Страх

---

³⁷ Arr. *Anab.* 1.18; Diod. 17.29.2 говори о 300 лађа, али постоји могућност да Диодор није имао у виду сво персијско бродовље; уп. Pappas, *The Dissolution*, 74–77, *Исти*, 76 даје шему структуре персијске флоте: феничких бродова је било 200, 100 тирских под краљем Аземилком (уп. Arr. *Anab.* 2.15), 80 из Арада, Сидона и Библоса под заповедништвом краљева Герострата, Енила и неименованог команданта из Сидона, и још 20 који су служили као пратња Датаму и Фарнабазу. Кипрани су послали 150 лађа: Пниагора са кипарске Саламине је водио 80, 40 су водили Андрокле из Амата, Стасикрат из Солија и Пасикрат из Курија, а краљ Пумиатон водио је 30 бродова из феничког Китија. Осталих 50 бродова дошли су из Карије, Ликије, Памфилије и Киликије, а командант је непознат. Бројност и састав овог бродовља реконструише се из Аријановог излагања (*Anab.* 2.20).

³⁸ Pappas, *The Dissolution*, 74, 90.

³⁹ Arr. *Anab.* 2.1; Diod. 17.29.2; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132. Аријан наводи да је Мемнон имао 400 лађа, за 100 више од броја који наводи Диодор. Могуће је да су тих 100 бродова остали код Халикарнаса као испомоћ Оронтобату, који је држао делове града.

⁴⁰ Arr. *Anab.* 2.1; Diod. 17.29.2; в. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 501; Pappas, *The Dissolution*, 100–101; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 85; Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 804.

⁴¹ Arr. *Anab.* 2.1; Diod. 17.29.2; в. Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 804. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132; Bert Lott, Phillip II, Alexander and the Two Tyrannies, 32, 37; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 501; Badian, *Alexander in Iran*, 428–429; Pappas, *The Dissolution*, 101. Познато је да су у Ересу постављени тирани Агонип и Еурисилај, који су вероватно и предали град Мемнону, в. *RO* бр. 83.

од напада био је јако изражен на Еубеји.⁴² Ипак, Мемнона је стигла смрт док је опседао Митилену.⁴³

Мемнона је на месту главног команданта наследио нећак Фарнабаз. Он и његов заменик Аутофрадат наставили су са опсадом Митилене. Појачали су опсаду и град се убрзо нагодио с њима. У граду је остављен Ликомед Рођанин са посадом, а персијски команданти изнудили су велики новац од грађана Митилене.⁴⁴

Убрзо после тога Дарије је послао Тимонду, вероватно Фарнабазовог рођака, да доведе плаћенике који су били са персијском флотом и да потврди Фарнабазову команду. Њих двојица су се састали у Ликији, где је обављена примопредаја. Испоставиће се да је тај одлазак плаћеника кључно ослабио персијске напоре у Егеји.⁴⁵ Фарнабаз се после тога спојио са Аутофрадатом. Њих двојица су прво послали заповедника Датама са десет бродова на Кикладе, да тамо учврсти персијско присуство. Они сами су запловили ка Тенеду, који су освојили застрашивањем.⁴⁶ Тенед је контролисао приступ Хелеспонту, а тиме и превоз жита за Хеладу. Дарије је послао Аристомена да заузме Хелеспонт. Овај је под својом командом, највероватније, имао флоту из Мале Азије, неких 50-ак бродова.⁴⁷

Александар је увидео да је погрешно што је распустио флоту Савеза, те је наредио Хегелоху да састави нову. Тој флоти је наменио 500 таланата, а за одбрану Хеладе и Македоније 600. Наредио је и савезницима да скупљају бродове.⁴⁸ С

---

⁴² Arr. *Anab.* 2.1; Diod. 17.29.2–3, 31.3; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132; Pappas, *The Dissolution*, 101; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 85; Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 804.

⁴³ Arr. *Anab.* 2.1; Diod. 17.29.2; в. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 501; Badian, *Alexander in Iran*, 428–429. Диодор Мемнонову смрт назива крајем Даријејеве државе, уп. Badian, *Alexander in Iran*, 429; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 86.

⁴⁴ Arr. *Anab.* 2.1; в. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 502.

⁴⁵ Arr. *Anab.* 2.2; Curt. 3.3.1; уп. Bosworth, *Alexander the Great Part 1*, 804; Ruzicka, *War in the Aegean*, 137, наводи да је Тимонда тада одвео 15.000 плаћеника. Тиме је Фарнабазу и Аутофрадату остављен недовољно пешадије која би могла да држи градове на острву; A.B. Bosworth, *The Mission of Amphoterus and the Outbreak of Agis' War*, *Phoenix* 29/1 (1975), 37; Badian, *Agis III*, 177; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 502; Pappas, *The Dissolution*, 106–107, 116–117, тврди да је било 20.000 плаћеника. Без обзира на број, ти плаћеници су они који су учествовали на Даријевој страни у бици код Иса.

⁴⁶ Arr. *Anab.* 2.2; в. Ruzicka, *War in the Aegean*, 134; Olmstead, *History of the Persian Empire*, 502; према хронологији у Pappas, *The Dissolution*, 110, Датамова и Фарнабазова пловидба била је у септембру 333. г.п.н.е.

⁴⁷ Curt. 4.1.36, каже да је Дарије послао Аристомена после битке код Иса, с друге стране Pappas, *The Dissolution*, 107, тврди да је то било током Тимондине мисије.

⁴⁸ Curt. 3.1.19–21 тврди да је Хегелох командовао копненом војском, а Амфотер флотом; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 132; Pappas, *The Dissolution*, 104.

друге стране, Антипатар је наредио Протеји да сакупи бродовље на Пелопонезу и Еубеји. Тим бродовима Протеја је успео да победи Датама и да му одузме осам бродова.⁴⁹

У међувремену је дошло до копнених операција. Персијски заповедник Халикарнаса Оронтобат је, са војницима које је имао, кренуо у поход и освојио Каунд, Теру, Калипољ и Триопиј. Тај поход био је, највероватније, током августа. У септембру Оронтобата су поразили Птолемеј и Асандар, сатрап Лидије. Притом су заузели сам град, као и већи део јужне Карије.⁵⁰

Крајем 333. г.п.н.е. Хегелох и његов заменик Амфотер имали су своју флоту и започели су противнапад на северу Егејског мора. Прво су поразили Аристомена, који је накратко био заузео Хелеспонт. Потом су освојили Тенед.⁵¹ Тиме је Хелеспонт био сигуран и довоз жита обезбеђен. Хегелох је, ипак, зауставио сав довоз жита, захтевајући да Атињани пошаљу стотину лађа које би биле пратња и заштита теретним бродовима.⁵² Отприлике истовремено са падом Тенеда, у септембру, и Оронтобат је поражен.

Персијским заповедницима недостајало је пешадије за било какав већи успех, али су покушавали да се организују против Македонаца. Прво су отпловили на Хиј, где су поставили посаду, вероватно јер су сумњали у верност острвљана.⁵³ Део флоте, преко стотину бродова, послали су на Кос и Халикарнас.⁵⁴ Та флота возила је војску која је имала задатак да поврати Халикарнас. Фарнабаз и Аутофрадат поново су заузели Милет и од тамошњег живља изнудили велики новац. Сами заповедници су са стотину бродова пошли ка Андру и Сифну. Та острва су им служила да нападају бродове са житом, а од тамошњег становништва извукли су велики новац.⁵⁵

---

⁴⁹ Arr. *Anab.* 2.2; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 139; Pappas, *The Dissolution*, 101–102 (ту је наведена хронологија догађаја, из које се види да су Александар и Антипатар организовали одбрану Егеје истовремено са Мемноновим нападима на Хиј и Лезб током летњих месеци 333. г.п.н.е.).

⁵⁰ Arr. *Anab.* 2.5; Curt. 3.7.4; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 135, 140; Pappas, *The Dissolution*, 110, 115–116.

⁵¹ Arr. *Anab.* 3.2; Curt. 4.1.36–37; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 139; Pappas, *The Dissolution*, 110, 115.

⁵² Ps.Dem. 17.20; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 139; G.L. Cawkwell, A Note on Ps. Demosthenes 17.20, *Phoenix* 15/2 (1961), 77–78, датује македонско освајање Тенеда у 332. г.п.н.е.; Pappas, *The Dissolution*, 123.

⁵³ Arr. *Anab.* 2.13; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 141.

⁵⁴ Arr. *Anab.* 2.13; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 141; Pappas, *The Dissolution*, 113.

⁵⁵ Arr. *Anab.* 2.13; Curt. 4.1.36–37; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 141–142; Pappas, *The Dissolution*, 110, 118.

Ту, на Сифну, новембра 333. г.п.н.е, персијским заповедницима дошао је спартански краљ Агид да тражи помоћ у планираној побуни против Македонаца. Тада се прочуло за исход битке код Иса, због чега је Фарнабаз хитно отпловио на Хиј.⁵⁶ Ипак, због краја пловне сезоне, нису се више могле водити операције. Агид је новац и бродове које је добио од Персијанаца дао брату Агесилају, којег је послао прво на рт Тенар, па на Крит. Аутофрадат је са двеста бродова допловио до Халикарнаса, који је поново заузет, и ту је презимио.⁵⁷

Рат у Егеји решио је Александар својом победом код Иса и потоњим освајањем Феникије. Тада му прилазе феничански и кипарски бродови, који су чинили већину персијске егејске флоте.⁵⁸ Фарнабаз и Аутофрадат остали су са врло мало војске, а Хегелок и Амфотер крећу у напад. Још од раније држали су Тенед. Затим су, на позив грађана, прешли на Хиј. Тамо су заробили Фарнабаза, тиране које је он поставио и остатак персијске флоте.⁵⁹ Затим су прешли на Лезб и освојили Митилену. После тога, на лето 332. г.п.н.е, Амфотер је послат са шездесет бродова да освоји Кос.⁶⁰ На копну је македонски заповедник Балакар победио извесног персијског заповедника Хидарна и заузео Милет. Тада је и заповедник Кала кренуо да осваја Пафлагонију, а Антигон је поразио неку војску која је после Иса хтела да заузме Лидију.⁶¹ Хегелок је заробљене тиране довео

---

⁵⁶ Arr. *Anab.* 2.13; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 143; E. Hadjidaki, *The battle against Alexander from Crete during the c. 4th B.C., Acta of Conference, Alexander the Greek Cosmos–System and Global Contemporary Global Society*, Volume A, Academy of Institutions and Cultures, Under the auspices of M. Tritos, M. Papanikolaou, S. Pavlidis, Thessaloniki 2013, 103; Parpas, *The Dissolution*, 119.

⁵⁷ Arr. *Anab.* 2.13; в. Ruzicka, *War in the Aegean*, 143; Bosworth, *The Mission of Amphoterus*, 32; Badian, *Agis III*, 176; Hadjidaki, *The battle against Alexander*, 103; Parpas, *The Dissolution*, 120.

⁵⁸ Arr. *Anab.* 2.8–12, 20; Diod. 17.32–35; в. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 504–506; Badian, *Alexander in Iran*, 431–432; Parpas, *The Dissolution*, 121, 140; Папазоглу, *Историја Хеленизма*, 95. Саламински краљ Пниагора позивао се на митско сродство са Александром када му је пришао, уп. *IG IV 1*, 583.

⁵⁹ Курције Руф 4.5.13–18 описује пад Хија; када је Фарнабаз сазнао за план житеља да острво предају Македонцима, поставио је Аполонида и Агенагору на власт у Хију. Хегелок и Амфотер су опсели град и сачекали да им га неко преда, што се и десило. Тада су поред тирана и Фарнабаза, заробили и 92 брода. Вероватно је Хиј предао извесни племић Алкимах, уп. F. Piejko, *The „Second Letter“ of Alexander the Great to Chios*, *Phoenix* 39/3 (1985), pp. 243–245. Фарнабаз је касније побегао из заробљеништва (Arr. *Anab.* 3.2).

⁶⁰ Arr. *Anab.* 3.2 наводи да су заробљени Аполонид са Хија, Аристоник из Метимне, који је ухваћен са неким гусарима, Фисин, Мегареј и други, чија имена Аријан не наводи); Curt. 4.5.19–22 наводи да је у хијској луци ухваћен Аристоник, тиранин Метимне, као и да су тада заробљени неки гусари. У Митилени је команду имао Харет Атињанин, који је у једном тренутку заменио Ликомеда Рођанина. Македонски заповедници нагодили су се са Харетом да им преда град у замену за слободан пролаз; в. Ruzicka, *War in the Aegean*, 146; Bosworth, *The Mission of Amphoterus*, 30.

⁶¹ *Syll.*³ 322 сведочи да је током 332/1. г.п.н.е. ситуација у Милету била довољно нестабилна да не одаберу стефанефора (на листи је наведено Аполоново име); Curt. 4.5.13; уп. Ruzicka, *War in*

Александру у Египат, а он их је вратио матичним градовима да им суде. Једино је Аполонида са Хија послао у Елефантину.⁶²

Последња фаза рата у Егеји вођена је на Криту, а протагониста је био спартански краљ Агид III. Он је читаву зиму и добар део пролећа 332. г.п.н.е. провео у Халикарнасу са Аутофрадатом.⁶³ Спартански краљ добио је од Персијанаца злато, бродове и најамнике. Са тим средствима успео је да освоји већи део Крита до краја 332. г.п.н.е. Могуће је да су га пратили Фарнабаз и Аутофрадат.⁶⁴ Александар је на пролеће или у рано лето 331. г.п.н.е. послао Амфотера са флотом да среди прилике на Криту и да очисти море од гусара. Када је македонска флота дошла, Агид је одустао од ратовања на Криту и прешао на Пелопонез. Амфотер је заузео острво.⁶⁵

На крају, треба нешто рећи о пиратима, који су у ово доба били активни у Егејском мору. Како изгледа, ратовање у Егеји допринело је процвату гусарства. Фарнабаз и Аутофрадат кренули су да унајмљују пирате када је њихова флота почела да се смањује. Гусарски бродови потврђени су у пратњи Фарнабаза и Аристоника из Метимне.⁶⁶ Пирати су били довољно велика претња да Александар пошаље Амфотера са великом флотом да очисти Егејско море од њих. Колико је Амфотер био успешан у том задатку, извори не кажују.⁶⁷

---

the Aegean, 146; можда је ту војску предводио Аријарат, који је преживео битку код Иса, в. Olmstead, *History of the Persian Empire*, 508; Burn, *Notes on the Alexanders Campaigns 332–330*, 84.

⁶² Curt. 4.8.11; уп. Heisserer, *Alexander's Letter*, 204; Bert Lott, *Phillip II, Alexander and the Two Tyrannies*, 33; Pappas, *The Dissolution*, 121–122.

⁶³ Ruzicka, *War in the Aegean*, 145.

⁶⁴ Diod. 17.48.1–2; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 145–147; Bosworth, *The Mission of Amphoterus*, 33; Badian, *Agis III*, 178; главно спартанско упориште на Криту била је Фаласарна, на западу острва, в. Hadjidaki, *The battle against Alexander*, 104; Pappas, *The Dissolution*, 129, 133

⁶⁵ Arr. *Anab.* 3.6; Curt. 4.8.15–16; уп. Ruzicka, *War in the Aegean*, 148–151; Bosworth, *The Mission of Amphoterus*, 28, 34 наводи да је Амфотер могао да има 300 бродова. Толика флота објашњава зашто Агид није хтео да му се супротстави на Криту.

⁶⁶ Пирате су користили и тирани Ереса, Агонип и Еурисилај, в. RO бр. 83, редови β 12–13, γ 11; Arr. *Anab.* 3.2; Curt. 4.5.18–21, наводи да је на Хију, уз Фарнабаза и хијске тиране, Аполонида и Атенатору, заробљено још 50 гусарских бродова, док је са Аристоницом из Метимне заробљено 10 гусарских лађа; в. J.J. Gabbert, *Piracy in the Early Hellenistic Period: A Career Open to Talents, Greece & Rome* 33/2 (1986), p. 156; Bosworth, *The Mission of Amphoterus*, 33.

⁶⁷ Curt. 4.8.15; Arr. *Anab.* 3.6, када говори о задатку који је Александар дао Амфотеру, не спомиње пирате; Атињани су дали почести генералу Диотиму, највероватније због борбе са гусарима, в. IG II³ 1, 336, Ps.Plut. *Vit. X Or.* 844A; уп. Bosworth, *The Mission of Amphoterus*, 33.

Библиографија:

- IG II³ = *IG Inscriptiones Graecae. Vol. II et III. Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores. Editio tertia. Pars I.* eds. S.D. Lambert, M.J. Osborne, S.G. Byrne, V.N. Bardani, S.V. Tracy, De Gruyter, Berlin 2012–2014.
- IG IV = *Inscriptiones Graecae IV = Inscriptiones graecae Aeginae, Pityonesi, Cecryphaliae, Argolidis*, ed. Max Fraenkel. «Corpus inscriptionum graecarum Peloponnesi et insularum vicinarum», 1, Berlin 1902.
- RO = *Greek Historical Inscriptions 404–323 BC*, Edited with introduction, translations, and commentaries by P.J. Rhodes and Robin Osborne, Oxford University Press, Oxford, New York 2003.
- Syll.³ = *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, ed. W. Dittenberger, Leipzig 1915–1924.
- Aesch. = *Aeschines, Against Ctesiphon, Aeschines*, Translated by Chris Carey, *Oratory of Classical Greece volume 3*, series editor M. Gagarin, University of Texas Press, Austin 2000.
- Arist. *Oecon.* = Aristotle, *Economics*, Aristotle in 23 Volumes, vol. 18, Translated by G.C. Armstrong, Harvard University Press, Cambridge MA, William Heinemann Ltd, London (Loeb Classical Library) 1935.
- Arr. = Arijan, *Aleksandrova vojna (Anabaza)*, preveo i bilješkama propratio Milan Stahuljak, Matica hrvatska, Zagreb 1952.
- Curt. = Quintus Curtius, with an English translation by John C. Rolfe, in Two Volumes, Harvard University Press, Cambridge, MA, William Heinemann Ltd, London (Loeb Classical Library) 1971.
- Diod. = Diodorus Siculus, *Library*, Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C.H. Oldfather, vols. 4–8, Harvard University Press, Cambridge MA, William Heinemann Ltd, London (Loeb Classical Library) 1989.
- Diod. = Диодор са Сицилије, *Историјска библиотека*, књиге 17–22, предговор, превод са грчког и коментар Маријана Рица, Матица српска, Нови Сад, 1998.
- Iust. = Marcus Junianus Justinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson, Henry G. Bohn, London 1853.
- Plut. *Alex.* = Plutarh, *Usporedni životopisi III*, Aleksandar, prijevod i bilješke Zdeslav Dukat, Zagreb 1988.
- Plut. *Non Posse/ Adv. Col.* = Plutarch, *That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible (Non Posse Suaviter Vivi Secundum Epicurum), Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers (Adversus Colotem), Plutarch's Moralia in Fifteen Volumes*, vol. 14, 1086C–1147A, with an English translation by Benedict Einarson and Phillip H. de Lacy, Harvard University Press, Cambridge MA, William Heinemann Ltd, London (Loeb Classical Library) 1967.
- Polyaen. = Polyaeus's *Stratagems of War*, Translated From the Original Greek, by R. Shepherd, printed for George Nicol, London 1793.
- Ps.Dem. = (Pseudo-)Demosthenes, *On the Treaty with Alexander*, Demosthenes with an English translation by C.A. Vince, and J.H. Vince, Harvard University Press, Cambridge MA, William Heinemann Ltd, London (Loeb Classical Library) 1926.
- Ф. Папазоглу, *Историја Хеленизма*, СКЗ, Београд 2010.
- E.M. Anson, The Persian Fleet in 334, *Classical Philology* 84/1 (1989), 44–49.
- E. Badian, Alexander in Iran, у: *The Cambridge History of Iran II*, ed. I. Gershevitch, Cambridge University Press, Cambridge 1985, 420–501.
- E. Badian, Darius III, *Harvard Studies in Classical Philology* 100 (2000), 241–267.

- J. Bert Lott, Phillip II, Alexander and the Two Tyrannies at Eresos of IG XII.2.526, *Phoenix* 50/1 (1996), 26–40.
- A.B. Bosworth, Alexander the Great Part 1: Events of the reign, y: *The Cambridge Ancient History*, vol. VI 2nd edition, eds. D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 791–845.
- A.B. Bosworth, The Mission of Amphoterus and the Outbreak of Agis' War, *Phoenix* 29/1 (1975), 27–43.
- A.R. Burn, Notes on Alexander's Campaigns, 332–330, *The Journal of Hellenic Studies* 72 (1952), 81–91.
- G.L. Cawkwell, A Note on Ps. Demosthenes 17.20, *Phoenix* 15/2 (1961), 74–78.
- J.J. Gabbert, Piracy in the Early Hellenistic Period: A Career Open to Talents, *Greece&Rome* 33/2 (1986), 156–163.
- A.W. Gomme, A Forgotten Factor of Greek Naval Strategy, *The Journal of Hellenic Studies* 53/1 (1933), 16–24.
- E. Hadjidaki, The battle against Alexander from Crete during the c. 4th B.C., *Acta of Conference, Alexander the Greek Cosmos–System and Global Contemporary Global Society, Volume A*, Under the auspices of M. Tritos, M. Papanikolaou, S. Pavlidis, Academy of Institutions and Cultures, Thessaloniki 2013, 102–112.
- A.J. Heisserer, Alexander's Letters to Chians: A Redating of SIG³ 283, *Historia* 22/2 (1973), 191–204.
- W.J. McCoy, Memnon of Rhodes at the Granicus, *The American Journal of Philology* 110/3 (1989), 413–433.
- A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, The University of Chicago Press, Chicago&London, 1948.
- A.P. Parpas, *Alexander the Great: The Dissolution of the Persian Naval Supremacy 334–331 B.C.*, CreateSpace Independent Publishing Platform, Dubai 2013.
- F. Piejko, The „Second Letter“ of Alexander the Great to Chios, *Phoenix* 39/3 (1985), 238–249.
- S. Ruzicka, War in the Aegean 333–331 B.C.: A Reconsideration, *Phoenix* 42/2 (1988), 131–151.
- R. Seager, The Freedom of the Greeks of Asia: From Alexander to Antiochus, *CQ* 31/1 (1981), 106–112.
- P. Thonemann, Alexander, Priene and Nauchoch, y: *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis: Fourth Century BC to Second Century AD*, eds. P. Martzavou and N. Papazarkadas, Oxford University Press, Oxford 2012, 23–36.

MA Aleksandar Simić

Faculty of Philosophy

University in Belgrade

ALEXANDER THE GREAT AND THE WAR IN AEGEAN (336–331 BC)

This article deals with the period of Aegean history from 336 BC to 331 BC. At that period the shape of the Aegean was forever changed. During these five years the Macedonians fought over the control of the Aegean basin at first against Persians and later against Spartan king Agis III. Although Alexander himself passed through the

Aegean and Asia Minor in 334 BC, the military operations began during the reign of his father, Phillip II in 336 BC, and the victory at the battle of Issus marked their end. Despite being insufficiently described in sources, the Aegean war was an important part of the history of Alexander's campaign because of the threat that the remaining Persian forces represented.

Key words: Alexander, Aegean, Macedonians, Persians, Memnon, campaign, mercenaries.

Sara Igljić

Zagreb, Hrvatska

ANTIČKA RELIGIJA U SALONI

Apstrakt: Salona je glavni grad provincije Dalmacije. Smještena je na pogodnom području, na raskrižju prometnica. U rimsko doba većina putova na jadranskoj obali vodi u Salonu ili iz nje. Salona se, zbog svog položaja, dosta rano susreće s različitim kultovima sa šireg mediteranskog prostora, iako je većina utjecaja usmjerena s tla Italije, što nije začuđujuće kako zbog blizine, tako i zbog regionalne važnosti.

U radu će se ponuditi pregled tragova štovanja različitih rimskih božanstava što uključuje arhitektonske ostatke, potom skulpture i reljefe s prikazima božanstava te epigrafske spomenike. Navedeni pregled obuhvaća svjedočanstva o najraširenijim kultovima.

Ključne riječi: religija, Salona, provincija Dalmacija, svetišta, epigrafski spomenici

Antička religija u Saloni

Kao glavni grad provincije Dalmacije, Salona je bila i svojevrsno središte vjerskog života stanovnika Dalmacije. Mnogo je tragova štovanja različitih božanstava, kako natpisa tako i spomenika poput skulptura i reljefa te ostataka arhitekture.

Hramovi

Najmanje podataka o religiji Salone pružaju ostaci sakralne arhitekture. Uglavnom su nam štovanja božanstava poznata iz natpisa različite prirode, koji se ne nalaze u svom izvornom kontekstu, odnosno hramu. Iako antički hramovi u Saloni nisu sačuvani u velikom broju, postoji nekoliko primjera.

Jedan od hramova je onaj poznat još od 1931. godine koji je otkrio Ejnar Dyggve u istočnom dijelu grada, tzv. *Urbs orientalis*. Hram se, po dekoraciji i sličnosti s kulturnim građevinama u Dioklecijanovoj palači, povezuje s Malim hramom u Palači.¹ Oba svetišta pripadaju vremenu neposredno prije širenja kršćanstva, dakle u samom

---

¹ Sačuvani su ostaci arhitektonske plastike kao što je okvir vrata ukrašen različitim ornamentalnim trakama s viticama, listovima akanta, ovula te astragala. Upravo se u Malom hramu u Palači nalazi slična dekoracija. Većina drugih ulomaka pripada kapitelima što je vidljivo po završecima voluta ili dijelovima akantovog lišća pa se može zaključiti da je hram imao korintske kapitele kakve je imao i hram Jupitera u *Urbs orientalis* i hram čiji se kapiteli danas nalaze u crkvi sv. Stjepana na Sustipanu u Splitu koji su moguće pripadali Malom hramu u Palači. O tome vidi J. Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42/1 (2011), 6–14.

početku 4. stoljeća te nam daju uvid u tadašnju salonitansku izgradnju poganskih svetišta. Uz hram kod *Porta Andetria* nađena je skulptura Venere koja isto tako povezuje jedan od hramova u Palači s onim kod *Porta Andetria* zbog jednake simbolike Venere.²

U starom dijelu grada, tzv. *Urbs vetus*, nalazio se forum s kapitolijem kojeg je ubicirao Ejnar Dyggve. Na sjevernoj strani foruma nalazili su se dvojni hramovi na postoljima, vjerojatno iz Augustova vremena koji su mogli biti mjesto štovanja carskog kulta.³ Uz dvojne hramove ovdje se nalazila loža s govornicom iza koje je bio hram koji uz dva jednostavna prostila čini tročlanu formu za štovanje kapitolijske trijade.⁴ U starom dijelu grada nalazi se tetrastilni hram na visokom podiju nasuprot čijeg pročelja se kasnije podiže teatar te hram tada doživljava izvjesne arhitektonske prilagodbe.⁵

U istočnom dijelu grada, *Urbs orientalis*, nađeni su ostaci koji upućuju na postojanje Jupiterovog hrama. Naime, u središtu današnjeg Solina otkriveno je popločenje od velikih kamenih ploča što upućuje na monumentalnu građevinu koja se ovdje nalazila. Ovdje je bio i rukavac u čijoj su se lijevoj bankini nalazile uzidane spolije. Među njima bili su: kapiteli, nadvratnik, profilirane grede, baza carske skulpture te Jupiterov žrtvenik. Nađen je i kasetirani strop koji je bio u dnu vodotoka. Svi ovi ulomci upućuju na postojanje hrama i to posvećenog Jupiteru, što je jasno zbog spomenutog žrtvenika. Natpis je podigla Lucila koja se prije na tom mjestu zavjetovala da će obnoviti žrtvenik.⁶ U blizini našao se još jedan Jupiterov žrtvenik koji nikada nije objavljen. Među dijelovima hramske skulpture pronađen je i postament, odnosno postolje za skulpturu s počasnim natpisom.⁷ Vjerojatno je da je postolje nosilo skulpturu Aurelije Priske, Dioklecijanove supruge. Njoj su pripisane još neke glave skulptura pronađene u Saloni, ali se ne može sa sigurnošću tvrditi da je to ona. Postolje za njenu skulpturu pokazuje da je u Saloni štovana carska obitelj, odnosno carski kult. Možda se u Jupiterovom hramu, uz njenu skulpturu, nalazila i skulptura cara Dioklecijana i drugih članova carske obitelji.⁸

---

² Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, 14.

³ Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, 5–6.

⁴ N. Cambi, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb 2002, 66.

⁵ J. Jeličić-Radonić, A. Sedlar, Topografija antičke Salone (I) – Salonitanska *Urbs vetus*, *Tusculum* 2 (2009), 25.

⁶ Natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Lucilla quod / ante ho(s) annos / tibi hoce in lo/co vover/am restitui / v(otum) s(olvi) l(ibens) m(erito)*. Up. J. Jeličić-Radonić, Avrelia Prisca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41/1 (2008), 10.

⁷ Natpis glasi: *Aureliae / Priscae / nobilissimae / feminae*, Jeličić-Radonić, Avrelia Prisca, 13.

⁸ Jeličić-Radonić, Avrelia Prisca, 10–20.

Silvan

Silvan je italsko božanstvo poljoprivrede, lova i šuma. Često je znao biti zazivan skupa s drugim božanstvima, prvenstveno onima vezanim uz prirodu. Bio je štovan najviše među nižim slojevima stanovništva te nije imao svoju određenu svetkovinu kao većina drugih bogova.⁹ Najčešće je prikazivan kao bradati muškarac sa srpom u pratnji psa, a iznimno je popularan upravo u provinciji Dalmaciji.¹⁰ Duje Rendić-Miočević donosi studiju o prikazima Silvana te ih dijeli u nekoliko kategorija. Prepoznata su dva osnovna načina prikaza samog Silvana koji se potom dijele u kategorije. Onaj češći najbliži je grčkom Panu koji se pojavljuje u obalnim predjelima, dok je drugi sličniji italskom načinu prikazivanja Silvana koji je čest u Liburniji i unutrašnjosti Dalmacije.¹¹

Silvan se u provinciji Dalmaciji, a poglavito Saloni, najviše štuje izvan bedema grada. Naime, Silvan predstavlja prostor između divlje prirode i urbanog svijeta. Tako je i u Saloni veći broj posvetnih natpisa Silvanu nađen izvan njenih bedema. Dakle, Silvan je bog koji obitava izvan uređenog i prema divljini, dakle izvan zidina gradova.¹²

Mnogo je rasprava vođeno s kojim se autohtonim bogom Silvan može poistovjetiti. Interpretacije su razne, a navode se između ostalog, *Vidasus*, *Messor*, *Magla* (*Maglaenus?*),...¹³ Upitno je u kojoj mjeri možemo Silvana poistovjetiti s nekim autohtonim božanstvom zbog neujednačenosti prikaza na širem području provincije. Najčešće spominjana teorija o podrijetlu i razvoju ovog božanstva je ona D. Rendića-Miočevića gdje je kult Silvana ostatak autohtone komponente muškog božanstva plodnosti koje se kroz *interpretatio graeca* prikazivalo kao Pan te je kasnije kroz *interpretatio romana* uzelo ime italskog Silvana te se razvijalo u različitim smjerovima, ovisno o utjecajima.¹⁴

---

⁹ I. Matijević; A. Kurilić, Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone, *Opuscula Archaeologica* 35/1 (2011), 148.

¹⁰ D. Džino, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Dalmatia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 45 (2012), 263.

¹¹ D. Rendić-Miočević, „Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira“, u: *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split 1989, 469-476 Up. S. Bekavac, Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 104(2011), 163–165; Džino, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Dalmatia, 265.

¹² Bekavac, Silvan u Saloni, 153.

¹³ Rendić-Miočević, Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira, 461–467.

¹⁴ Rendić-Miočević, Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira, 462–500.

Na delmatskom području tri su izdvojena kruga u kojima se štuje božanstvo livada, šuma i pašnjaka, jedan od njih je Salona i njena okolica, dok su druga dva okolica Sinja i jugozapadna Bosna.¹⁵ U zaleđu je istaknutija autohtona komponenta, najčešće se Silvanu pridaje epitet *Silvestris* što je povezano s privredom tamošnjeg stanovništva i njegovom ruralnom komponentom, dok se u okolici Salone najčešće dodaje epitet *Augustus* što možda označava veći stupanj romanizacije.¹⁶

Silvan se štovao u malim svetištima u pećinama ili zatvorenim liticama, panejima. Ondje su pastiri, koji su štovali Silvana, odlazili sa svojim stadima. Takvo svetište poznato je na Kozjaku gdje se na stijeni nalazi uklesan Silvanov lik. Često su ta svetišta bila povezana i s izvorom vode pa su ujedno i nimfeji. Poznato je da Silvanovu pratnju čine i nimfe.¹⁷ Uz nimfe, Silvan se pojavljuje i s Dijanom, što čini svojevrsni panteon koji je posvećen prirodi i u skladu je s životom autohtonih zajednica.¹⁸ No, uz svetišta na otvorenom moguće je da su postojali i manji hramovi posvećeni ovom bogu. Na to upućuje jedan nalaz zabata iz Trstenika u čijem se donjem dijelu nalazi posvetni natpis Silvanu.¹⁹ Najvjerojatnije se radilo o malim hramovima sa Silvanovom slikom ili kipom u celi. Postoje dva kipića Silvana pronađena, jedan na Klisu, drugi u Solinu, koji upućuju na takav mogući izgled hrama.²⁰

D. Maršić prikupio je sve Silvanove posvete s teritorija Salone poznate do godine izdanja rada.²¹ Njih je sakupljeno ukupno dvadeset četiri. Silvanov žrtvenik iz Kaštel Kambelovca jedini je u Saloni na kojem se vide autohtona imena, *Bato* i *Peius*. Ta imena češća su u zaleđu gdje je autohtono stanovništvo brojnije, a utjecaji s obale nisu toliko snažni. Spomenuti žrtvenik okvirno se datira u razdoblje od druge polovice 1. do prve polovice 2. stoljeća.²²

Uz epigrafske spomenike postoje i brojni reljefi. Poznati su kliški i kozjački reljef te peručki gdje je Silvan prikazan kao tzv. delmatski tip Silvana s kozjim rogovima i papcima kako stoji. Postoje i oni gdje Silvan sjedi na hrpi kamenja što pokazuje reljef iz Solina te još jedan s Klisa. Na solinskom reljefu i onom iz Peruče Silvan je ogrnut nebridom, laganim ogrtačem u čemu Rendić-Miočević vidi sinkretizam s Liberom. Taj

---

¹⁵ Bekavac, Silvan u Saloni, 154.

¹⁶ D. Maršić, Tri Silvanova žrtvenika iz Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23 (1998), 57–59.

¹⁷ Rendić-Miočević, Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira, 467–468.

¹⁸ Cambi, *Antika*, 97.

¹⁹ *Silvano Avg(usto) sacr(um) pro salute et reditu Luci Pomponi / Valentini Lucius Pomponius Restutus cliens*, Bekavac, Silvan u Saloni, 159.

²⁰ Bekavac, Silvan u Saloni, 159.

²¹ Maršić, Tri Silvanova žrtvenika iz Salone, 45–67.

²² *Bato Pei(i)us / d(onum) d(edit) l(ibens) m(erito)*. Maršić, Tri Silvanova žrtvenika iz Salone, 47–56.

sinkretizam vidljiv je i na reljefima iz Kaštel Novog te na još jednom iz Solina gdje nimfa stoji uz Silvana s grozdom u ruci.²³ Štovanje italskog Silvana potvrđuje i natpis koji govori o podizanju nimfeja u čast Trajana, a posvećen je Silvanu.²⁴ Silvan se uz Dijanu prikazuje na Trajanovom slavoluku u Beneventu kao zaštitnik Ilirika i podunavskih provincija te se na natpisu pojavljuju i imena dvaju osoba koji bi mogli biti carski robovi.²⁵

Uz Dijanu i nimfe, Silvan može biti u kultnoj zajednici s još nekim božanstvima. Spomenut je sinkretizam s Liberom. Tako je žrtvenik nađen 2009. kod Salone, uz Silvana, moguće posvećen i Liberu, po interpretaciji I. Matijevića i A. Kurilić. Okvirno se datira u 2. stoljeće. Restitucija teksta mogla bi glasiti: *S(ilvano) V( ) A(ugusto) L(ibero) A(ugusto) / Iul(ius vel ia) (hedera) / [---- / ----?]*.²⁶

Silvan je bio važno božanstvo na području provincije Dalmacije, što ne čudi zbog karaktera krajolika i načina privrede. Autohtono se stanovništvo i dalje bavi stočarstvom. Mnogi spomenici koji su posvećeni Silvanu, kako reljefi i skulpture, tako i natpisi, pokazuju njegovu popularnost u Saloni i na njenom području.

Liber

Liber je staroitalsko božanstvo plodnosti koje se asimilira s Dionizom te postaje i božanstvo vina te tako oblikovano dolazi na prostor provincije Dalmacije.²⁷ Liber je skupa s božicom Liberom bio zaštitnik plodnosti i stvaranja kako u biljnom i životinjskom svijetu, tako i kod ljudi.²⁸ Njihov kult je u Laciju potvrđen već od 6. st. pr. Kr., a u Rimu je 494/3. posvećen hram Liberu i Liberi, koji postaje mjesto okupljanje plebejaca i njihovo religijsko središte. Po tradiciji tada je uvedena grčka agrarna trijada Demetra, Dionis i Kora po naputku Sibilinskih knjiga. Ova se božanstva tada romaniziraju i dobivaju imena Cerera, Liber i Libera.²⁹ Najveći poticaj kult dobija u vrijeme Septimija Severa jer su božanski zaštitnici njegova rodnog grada *Leptis Magna* Liber i Heraklo. Liber je u Rimskom Carstvu štovan vjerojatno do kraja 4. stoljeća.³⁰

Liberov kult u provinciji Dalmaciji najviše je bio štovan na prostoru južnog dijela Liburnije, na području Salone i Narone te u unutrašnjosti, u današnjoj zapadnoj

---

²³ Bekavac, Silvan u Saloni, 155–156.

²⁴ CIL III, 8684.

²⁵ Bekavac, Silvan u Saloni, 160–161.

²⁶ Matijević, Kurilić, Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone, 147–156.

²⁷ J. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (magistarski rad, Sveučilište u Zadru, 2007), 51.

²⁸ I. Matijević, Nova potvrda Liberova kulta iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 105 (2012), 35.

²⁹ M. Glavičić, Kult Libera u antičkoj Seniji, *Senjski zbornik* 29 (2002), 6.

³⁰ Matijević, Nova potvrda Liberova kulta iz Salone, 35–36.

Hercegovini, sjeverozapadnoj Bosni i Podrinju. Štovanje Libera je u Dalmaciju uvedeno već možda u razdoblju kasne Republike i to na područje Narone posredstvom italskih kolonista, a jednako je bio omiljen i u ranom i kasnom principatu.³¹ U 3. stoljeću po brojnosti arheološke građe vidi se da kult opada, a u 4. i 5. stoljeću dolaskom kršćanstva u potpunosti nestaje. Rasprostranjenost kulta je očekivana jer je Dalmacija vinorodno područje s dugom tradicijom uzgoja vinove loze i proizvodnje vina, a o istome svjedoče brojna gospodarska imanja s vilama u kojima se proizvodi vino. U Dalmaciji se Liber na većini spomenika spominje kao *Liber pater*.³² Taj epitet pridodavan je brojnim bogovima kao Neptunu, Marsu i dr., ali kod Libera je najučestaliji.³³

Iz Salone je poznato četrnaest spomenika podignutih Liberu.³⁴ Ona je središte provincije Dalmacije te je kao takva i središte distribucije i proizvodnje vina. Sukladno tome, raširen je i kult Libera. Na području Manastirina nađena je velika količina nalaza jer se ovdje nalazila vila u kojoj se proizvodilo vino, što je posvjedočeno pronalaskom tijeska. U sklopu vile izgrađeno je i Liberovo svetište što je vidljivo po mnogim ostacima arhitekture među kojima su: ulomak arhitektonske grede s natpisom *Liberu patri*, Liberov žrtvenik ili baza za kip, ulomak noge stola na kojem je izveden torzo boga Libera te ulomak stupa s posvetom Liberu. Vjerojatno je riječ o manjem svetištu u kojem su Libera štovali vlasnici gospodarskog imanja skupa sa svojim robovima i oslobođenicima.³⁵

U Saloni Libera štuje i organizirano udruženje, konvivij. Na dvije are pronađene pored arhitektonske grede koja spominje Libera imenovan je kao *Deus Magnus Conservator loci*. Dedicanti su Aurelije Valerijan i Aurelije Terencijan koji mole Libera za svoje zdravlje i za zdravlje članova konvivija. Podižu mu svetište koje je rezervirano samo za članove udruženja gdje različitim obredima slave svog zaštitnika, Libera.³⁶

Iz okolice Salone prikupljeno je još nalaza koji se povezuju s Liberom, a vjerojatno su pripadali još jednom svetištu poput onog na Manastirinama u sklopu gospodarskog imanja. Pronađeni su arhitektonski ulomci, ovim redom: greda s posvetom *Liberu Patri sacrum*, pilastar s motivom tirsisa, potom reljefna ploča s prikazom Libera, Libere i berbe grožđa, skulptura Libera s panterom, Liberovi žrtvenici te

---

³¹ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 51.

³² Glavičić, *Kult Libera u antičkoj Seniji*, 6.

³³ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 94.

³⁴ Matijević, *Nova potvrda Liberova kulta iz Salone*, 36.

³⁵ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 60; Matijević, *Nova potvrda Liberova kulta iz Salone*, 36.

³⁶ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 60–61; Matijević, *Nova potvrda Liberova kulta iz Salone*, 36–37.

ulomak reljefa s rukom koja drži tirs pored koje se nalazi ruka koja drži grožđe.³⁷ Spomenuti reljef ima posvetu *Deo Laeto*, bogu smijeha i pijanstva.³⁸ U gornjem dijelu na lijevoj strani prikazana je figura koja sjedi na kamenu i svira frulu, do nje je Erot koji u ruci moguće drži rog izobilja. Desno je osoba s posudom na ramenu koja je vjerojatno ispunjena vinom zbog karaktera ovog boga. Ispod sjedeće figure s frulom sačuvana je samo jedna glava, ispod Erota je figura s janjetom na ramenu, a desno figura žene s rukama položenim na trbuhu.³⁹

Nedavno je nađen ulomak žrtvenika Liberu blizu križne bazilike u Saloni. Slova su teško prepoznatljiva, a restitucija natpisa glasi: [-----]/us sa(n)cto / Libero Pa/[tri---].⁴⁰ Žrtvenik je sličan već spomenutima na kojima se Liber spominje kao *Liber Pater*.
Kult Velike Majke, tj. Kibe

Krajem 3. stoljeća pr. Kr. Rim je u krizi zbog Drugog punskog rata i Hanibala koji je harao Italijom. Godine 217. posavjetovane su Sibilinske knjige koje nalažu da će Rim pobijediti jedino ako uvede strano božanstvo koje je vezano uz porijeklo Rimljana. Budući da su Rimljani vjerovali kako vuku korijene iz Troje, odlučeno je da će se dovesti Kibela, Velika Majka.⁴¹ Uskoro Kartadžani doživljavaju poraz u Hispaniji te Scipion Afrički prenosi rat na afričko kopno, gdje sredinom 2. stoljeća Kartaga pada u Trećem punskom ratu. Rimljani su vjerovali da im je u tome pomogla upravo božica Kibela. Od vremena Klaudija, kult Kibe širi se u velikoj mjeri po cijelom Rimskom Carstvu.⁴²

Središte Kibelinog kulta u provinciji Dalmaciji bila je Salona. Razvoj kulta kreće najkasnije u 1. st. nove ere. Najbrojnija skupina građe koja to dokazuje je ona epigrafska uz koju se nalaze i skulpture te reljefi. Jedan od vrijednijih spomenika je onaj nadgrobni arhigala Lucija Barbunteja Demetrija, nađen u Zadru. Demetrije je svoju funkciju obnašao do sedamdeset pete godine kada umire u Jaderu i oslobođenica mu podiže navedeni spomenik.⁴³ Arhigal je najviši svećenik kulta Velike Majke, on je i duhovni vođa zajednice vjernika na nekom području te prorok. U vrijeme kulturnih manifestacija u ožujku on je nosio mističnu cistu s likovima Kibe i Atisa. Vjerojatno je navedeni arhigal pod svoju nadležnost obuhvaćao šire salonitansko područje, odnosno cijeli gradski ager. Zna se na temelju nalaza da je Kibelin kult bio proširen i u

---

³⁷ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 61.

³⁸ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 97.

³⁹ Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 141.

⁴⁰ Matijević, Nova potvrda Liberova kulta iz Salone, 35.

⁴¹ A. Nikolska, The sea voyage of Magna Mater to Rome, *Histria Antiqua* 21 (2012), 365–369.

⁴² A. Nikolska, I. Vilogorac Brčić, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46 (2014), 103.

⁴³ Nikolska, Vilogorac Brčić, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, 110–111.

Seniji, Arbi, Jaderu i Aseriji te u Zecovima kod Prijedora. Funkciju arhigal vjerojatno su imala središta s najvišim stupnjem gradske samouprave, a moguće je zaključiti da je na našoj obali ovu funkciju mogao posjedovati samo jedan grad, pa je Salona vjerojatno rješenje. Naime, u ostatku Carstva dokazana su postojanja arhigalata na provincijskoj razini pa je isto moguće i u Saloni.⁴⁴ Upravo nalaz koji spominje salonitanskog arhigala u Zadru govori u prilog puno šire nadležnosti arhigalata.⁴⁵ Arhigal kao svećenička funkcija ne spominje se prije 160. godine te se smatra da je upravo tada reformama Antonina Pija uvedena te se i natpis iz Jadera datira od 160. godine do kraja 2. stoljeća.⁴⁶

Uz Kibelin kult bitno je spomenuti kognacije. *Cognatio* se promatra u kontekstu vjerskog udruženja te je karakteristično za salonitansko područje, u početku se spominje kao krvno srodstvo po majčinoj liniji. Funkcija članova kognacija bila je briga oko svetišta i njihove obnove te je tako zauzimala važno mjestu u štovanju kulta Velike Majke, tj. Kibebe. Na temelju votivnih natpisa prati se razvoj kognacija. Prvo je povezan s privatnim kultom Venere te se ističe njena plodnost i stvaranje života (spominjanje majčine krvne linije).⁴⁷ Idući spomenik s posvetom spominje Veliku Majku, Kibelu, a nađen je u istočnom proširenju grada te se datira u razdoblje od 1. do 2. stoljeća.⁴⁸ U vrijeme Klaudija se u Carstvu događa popularizacija tog kulta te se uvodi Atis i povećava broj svečanosti. Sada se *cognatio* proširuje i na ljude koji nisu srodnici po majci već su svi zajedno srodnici po Kibeli kao Velikoj Majci. Tu se vidi sinkretizam Kibebe i Venere koji se javlja već u 1. stoljeću. Naime, Venera *Genterix* je praroditeljica rimskog naroda, a Kibela je božanska majka. Posljednji natpis spominje opet Veneru, a datira se kasnije, u 2. ili 3. stoljeće kada u Salonu dolaze orijentalni kolonisti, a objašnjava se kao sinkretizam Kibebe i Venere te njihovo prožimanje.⁴⁹ Najstariji natpisi pronađeni su u istočnom dijelu grada te se ta činjenica povezuje s mogućim svetištem ili svetištima Kibelinog kulta na tom području. Mlađi se natpisi nalaze i u drugim dijelovima grada što je moguće povezati s širenjem kulta u 2. i 3. stoljeću i građenjem novih svetišta na novim područjima. Za Kibelin kult nisu bili bitni samo pripadnici

---

⁴⁴ J. Medini, Salonitanski arhigalat, u: *Antička Salona*, Književni krug, Split 1991, 305–309.

⁴⁵ S. Bekavac, Uloga metroačkih kognacija u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 106(2013), 201.

⁴⁶ Medini, Salonitanski arhigalat, 308.

⁴⁷ Djelomično restituirani natpis glasi: ..... / ...]iles leg(ionis) VII[I ...] / Veneri don[um / ob / magisteriu]m cognation[is .../... Cl]odior(um) cui ... Bekavac, Uloga metroačkih kognacija u Saloni, 189.

⁴⁸ Natpis glasi: *Matrib(us) Mag(nis) / sacrum P(ublius) Safinius Filuci/nus Terentiae sacerdotis f(ilius) aram supstituit idem ampliavit / sibi et cognatio(ni) permissu C(ai) Clodi Gracilis*, Bekavac, Uloga metroačkih kognacija u Saloni, 190.

⁴⁹ Bekavac, Uloga metroačkih kognacija u Saloni, 199; Nikolska, Vilogorac Brčić, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, 113.

kognacija, nađen je jedan nadgrobni natpis koji spominje kolegij dendrofora koji se bave preradom i skupljanjem drva, a povezuju se s Kibelom jer je drvo simbolično prikazani Atis.⁵⁰

Herkul

Kult Herkula veoma je raširen na području provincija Dalmacije i Panonije. Herkul je u cijelom rimskom svijetu bio popularan zbog svoje snage i divljine, ali i truda koji je uložio u rješavanje svojih 12 zadataka. On je sin Zeusa i Alkmene. Hera, Zeusova supruga, bila je ljubomorna te je vječno pokušavala zagorčati život Herkulu. Često carevi poput Komoda, Hadrijana, Trajana posebno štuju Herkula. Rimljani ga štuju kao boga dobre sreće, uspjeha, pobjede te kao zaštitnika trgovaca.⁵¹

U provinciji Dalmaciji mnogi su nalazi koji potvrđuju štovanje njegovog kulta. Glavni su štovatelji kulta Herkula državni službenici i vojnici, a iznimno je popularan među vojnicima u 3. stoljeću.⁵²

U crkvi sv. Kaja u Solinu nalazi se možda najvrjedniji nalaz Herkulova kulta. Naime, radi se o dijelu rimskog tzv. sarkofaga s prikazima Herkulovih djela. Izvorno je bio smješten u špilji nedaleko Salone. Otkriven je u 19. stoljeću slučajno, za posjeta Franje I Dalmaciji. Po naredbi cara, špilja je produbljena i napravljena je crkva posvećena sv. Kaju. Tzv. sarkofag od tada služi kao oltar. Na njemu su prikazane tri epizode iz Herkulova života iz vremena kada je služio Euristeju i izvršavao dvanaest zadataka. Tu su Herkul i Kerber prikazani na prvom polju, Herkul i stimfalske ptice te jabuke iz vrta Hesperida prikazane su na zadnjem, odnosno trećem polju. Jedna je scena nevezana uz dvanaest zadataka, ali je podzemne tematike. Naime, središnja scena sarkofaga isklesanog na živoj stijeni, prikazuje kako Herkul vodi Alkestidu iz podzemnog svijeta. Ovdje se na reljefu nalazi pukotina kroz koju je iz stijene tekla voda te se to povezuje s pričom kako je Herkul, u vrtu Hesperida, da utaži žeđ lupio nogom o zemlju i tu je počela teći voda. Česta je povezanost Herkula s vodom i izvorima te je to vidljivo i u slučaju špilje u koju su uklesani prizori iz Herkulova života. Također, štuje se kao i iscjelitelj i bog zdravlja te toplih izvora. Kada se uzme u obzir navedeno, vidljivo je zašto je mala špilja s podzemnim izvorom vode izabrana

---

⁵⁰ Natpis glasi: *D(is) M(anibus) / Aur(elius) Maximinus Sal[onitanus(?)] / [ex col]legio dendroflorum* / [...]*do ux[or ...] / [...]*O..., Bekavac, Uloga metroačkih kognacija u Saloni, 189–202.

⁵¹ Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* 18 (1995), 87–90.

⁵² Matijević, Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata, *Tusculum* 8 (2015), 26.

kao mjesto šovanja Herkula. Godinama se taj reljef tumačio kao sarkofag, ali danas je poznat njegov izvorni kontekst kao svetište u kultu Herakla.⁵³

Na mnogim mjestima u Saloni ili njenoj okolini nađeni su spomenici posvećeni Herkulu. Kod Pet mostova u *Urbs orientalis* nađen je kip Herkula s jabukama Hesperida. Potom, početkom 20. st. u rukavcu rijeke Jadro otkrivena je još jedna skulptura, mramorni prikaz Herakla kojem je očuvan samo torzo, ali su vidljivi ostaci kože nemejskog lava te se može pripisati tipu tzv. Umornog Herakla. To su najčešće kopije Lizipova brončanog originala.⁵⁴ Uz skulpture nađeni su i reljefi s prikazima Herkula uz već navedeni u crkvi sv. Kaja. Tako je u podu solinske katedrale nađen reljef s prikazom borbe Herkula i nemejskog lava. Herkul se često prikazuje u kamenolomima zbog svoje snage, takvi su primjeri poznati iz Trogira i na Braču.⁵⁵ Također, poznati su natpisi koji spominju Herkula. Žrtvenik nađen na ulazu u salonitanski teatar vojnik Sekst Akvilije Sever posvećuje Herkulu.⁵⁶ Još jedan natpis posvećuje veteran i bivši centurion Valerije Valens, a Herkul nosi epitet *Aug(ustus)*.⁵⁷ U Arheološkom muzeju u Splitu danas se čuva brončani kipić Herkula za koji se može pretpostaviti da potječe iz Salone ili njene okolice. Oslonjen je na desnu nogu, a preko ramena i ispružene ruke prebačena mu je lavlja koža, a u desnoj ruci drži toljagu.⁵⁸

Štovanje Herakla je bilo rašireno u provinciji Dalmaciji, a pogotovo u Saloni što dokazuju brojni ulomci skulptura ovog mitskog junaka. Moguće da su pronađeni reljefi iz katedrale te Herkulov kip s jabukama iz vrta Hesperida pripadali Herkulovom svetištu. Naime, to sugerira blizina ovih nalaza, a i činjenica da su nađeni pored vodenog toka mogla bi govoriti tome u prilog, ako nam je poznat kontekst Herkulovih svetišta kao što je onaj u crkvi sv. Kaja, ali i drugi diljem Carstva.⁵⁹

Mitra

Mitraizam je misterijska religija koja ima astrološko-astronomsku pozadinu. U Rimu se razvija od ranog Principata, a veći značaj poprima u kasnijim stoljećima Carstva kada se sinkretizira sa Solom. Tada brojni carevi populariziraju kult. Mitraizam od 1. stoljeća ima poveznice sa solarnom simbolikom, tako se i Mitra naziva

---

⁵³ J. Jeličić-Radonić, Reljefi s prikazom Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39/1 (2005), 31–44.

⁵⁴ Jeličić-Radonić, Reljefi s prikazom Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, 45.

⁵⁵ Jeličić-Radonić, Reljefi s prikazom Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, 45–46.

⁵⁶ Matijević, Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata 26.

⁵⁷ Matijević, Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata, 27.

⁵⁸ Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, 91.

⁵⁹ Jeličić-Radonić, Reljefi s prikazom Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, 46–47.

Sol Invictus koji se prikazuje kao mladić, a u Grka se štovao pod imenom Helios.⁶⁰ Za Mitrin kult bitna je tauroktonija, odnosno žrtvovanje bika. To je i prikaz koji se često susreće na spomenicima vezanim uz mitraizam uz druge različite astralne motive kao npr. zvijezde. Mitra ubijajući zvjezdanog bika pokreće ciklus inkarnacije duše, a Sol završava cijeli ciklus uzdižući dušu u nebo.⁶¹

U Saloni je zabilježen popriličan broj spomenika podignutih Mitri. Ž. Miletić u svom doktorskom radu donosi njih 18 zajedno s kratkim opisima. Nađeni su natpisi, votivne are i reljefi. Reljefi su najčešće tauroktonije gdje Mitra koljenom pritišće tijelo životinje. Postoje i prizori Mitrine petrogeneze, rađanja iz kamena. Takav je ulomak nađen početkom 20. stoljeća unutar bedema Salone. Mitra je prikazan s frigijskom kapom, gol kako do pojasa izlazi iz stijene, u desnoj ruci drži baklju, a u lijevoj nož. To je također jedan od čestih prikaza Mitre.⁶²

N. Cambi donosi ulomak reljefa iz Arheološkog muzeja u Splitu gdje prikaz nagog muškarca s krilima pripisuje mitričkom Aionu, fantastičnom leontokefalnom božanstvu.⁶³ To je božanstvo lavlje glave, s tijelom muškarca i s krilima koje se često prikazuje u mitaričkim krugovima kao pratitelj Mitre.

Zaključak

U radu je iznesen pregled najzastupljenijih antičkih kultova u Saloni za vrijeme rimske vlasti. Božanstva koja se štiju različita su te brojna što je očekivano za jednu rimsku koloniju. Uvođenjem različitih rimskih božanstava i njihovim izjednačavanjem s lokalnim pandanima, Rim osigurava svoju vlast i legitimitet. Ako stanovništvo štije božanstva koja se štiju diljem Carstva, to znači da su dio rimskog svijeta i stanovništva te da se poistovjećuju s rimskim, ali da iskazuju i svoj identitet u novom svijetu te nalaze svoje mjesto u njemu.

U Saloni su mnogi ostaci koji se pripisuju štovanju različitih božanstava. Pored zavjetnih spomenika koji su najbrojniji dokaz štovanja različitih božanstava, prisutni su brojni reljefi te skulpture posvećene rimskim kultovima. Uz materijalne ostatke tog tipa, poznati su i brojni dokazi o postojanju različitih svetišta i hramova u Saloni.

---

⁶⁰ N. Cambi, Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji, *Tusculum* 10 (2017), 29.

⁶¹ Ž. Miletić, Mithras Sol, *Archaeologia Adriatica* 1/1 (2007), 129–139.

⁶² Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, (doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, 1996) 165–167.

⁶³ Cambi, Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji, 27.

Izdvojena su božanstva i kultovi koji se u Saloni štuju u većoj mjeri i o čijem kultu nam svjedoče doista brojni spomenici. Uz njih su postojali i bogovi čiji su spomenici nađeni u manjoj mjeri, ali nisu izdvajani zbog opsežnosti teme.

Bibliografija:

- S. Bekavac, Silvan u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 104 (2011), 151–166.
- S. Bekavac, Uloga metroačkih kognacija u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 106 (2013), 187–203.
- N. Cambi, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb 2002.
- N. Cambi, Nova svjedočanstva solarnih i mističkih kultova u Dalmaciji, *Tusculum* 10 (2017), 23–36.
- D. Džino, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Dalmatia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 45 (2012), 261–279.
- M. Glavičić, Kult Libera u antičkoj Seniji, *Senjski zbornik* 29 (2002), 5–28.
- I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, (magistarski rad, Sveučilište u Zadru, 2007)
- J. Jeličić-Radonić, Reljefi s prikazom Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 39/1 (2005), 31–47.
- J. Jeličić-Radonić, Avrelia Prisca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41/1 (2008), 5–25.
- J. Jeličić-Radonić, A. Sedlar, Topografija antičke Salone (I) – Salonitanska *Urbs vetus*, *Tusculum* 2 (2009), 7–32.
- J. Jeličić-Radonić, Hram Dioklecijanova doba kod Porta Andetria u Saloni, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42/1 (2011), 5–28.
- D. Maršić, Tri Silvanova žrtvenika iz Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 23 (1998), 45–69.
- I. Matijević, A. Kurilić, Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone, *Opuscula Archaeologica* 35/1 (2011), 133–165.
- I. Matijević, Nova potvrda Liberova kulta iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 105 (2012), 33–39.
- I. Matijević, Štovanje božanstava među vojnicima u Saloni tijekom principata, *Tusculum* 8 (2015), 25–38.
- J. Medini, „Salonitanski arhigalat“, u *Antička Salona*, Književni krug, Split 1991, 305–319.
- Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji* (doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru, 1996)
- Ž. Miletić, Mithras Sol, *Archaeologia Adriatica* 1/1 (2007), 129–143.
- A. Nikolska, The sea voyage of Magna Mater to Rome, *Histria Antiqua* 21 (2012), 365–371.
- A. Nikolska, I. Vilogorac Brčić, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 46 (2014), 103–128.
- D. Rendić-Miočević, „Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira“, u: *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split 1989, 461–506.
- M. Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* 18 (1995), 87–114.

Sara Iglíć

Zagreb

ANCIENT RELIGION IN SALONA

Salona is the capital of the province of Dalmatia. It is located in a convenient area, at the intersection of roads. Most of the roads along the Adriatic coast in Roman times, led to Salona or out of it. Because of its position Salona had early contacts with different cults from the wider Mediterranean area, although most of the influence comes from the Italian soil, which is not surprising both because of its proximity and regional importance.

This paper will offer an overview of traces of worship of various Roman deities including architectural remains, sculptures and reliefs depicting deities, and epigraphic monuments. This review covers testimonies of the most common cults.

Keywords: Religion, Salona, province of Dalmatia, shrines, epigraphic monuments

Emma Pašić, Dina Pašić

Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

ZAKONIK LEKE DUKAĐINIJA: PITANJE KODIFIKACIJE ŠTJEFENA KONSTANTINA ĐEČOVIJA

Sažetak: U radu se problematizira kodifikacija Zakonika Leke Dukađinija koju je sastavio Štjefen Konstantin Đečovi kao izvor za proučavanje. Na osnovu kritičke analize i s obzirom na općenite fenomenološke postavke Zakonika, kao i ciljeve kodifikatora, u radu su prikazana neka od problematičnih mjesta spomenute kodifikacije.

Ključne riječi: Zakonik Leke Dukađinija, Štjefen Konstantin Đečovi, kodifikacija, običajno pravo, pravna povijest.

Uvod

Proučavanje albanskog običajnog prava u pravnim, povijesnim, povijesno-pravnim, ali i drugim studijama pokazalo je da se radi o tematici koju je nemoguće sagledati monoperspektivno i monodisciplinarno te bez uključivanja višestrukih metoda analize različitih fenomenoloških postulata. Albansko običajno pravo, ma gdje primjenjivano, nije područje koje podržava bilo kakve simplifikacije pa čak ni u kontekstu teritorijalnih, datacijskih, niti pravno-oblasnih domena.

Zakonik Leke Dukađinija i dalje je aktualna tematika među brojnim istraživačima, a upravo se većina studija bazira na temelju rada Štjefena Konstantina Đečovija koji je prikupio pravila iz tog Zakonika. Ipak, pitanje njegovog rada, koji je nepobitno bio vrlo zahtjevan, jedno je od onih koje je svakako vrijedno analizirati. Upravo zbog toga, nakon što se predstave osnovne karakteristike samog Zakonika Leke Dukađinija, kodifikacije i podataka o kodifikatoru (koji su nužni za razumijevanje koncepta kodifikacije), bit će riječi o nekim detektiranim spornim konstrukcijama u kodifikaciji.

1. Zakonik Leke Dukađinija i kodifikacija Štjefena Đečovija

Običajno pravo označeno pod nazivom Zakonik Leke Dukađinija reguliralo je brojne sfere života i djelovanja. Svakako da je postojalo nekoliko pokušaja zapisivanja odredbi albanskog običajnog prava koje se podrazumijevalo kao Zakonik Leke

Dukađinija¹ međutim ovdje je analizirana kodifikacija Štjefena Konstantina Đečovija² jer je to najpotpunija zbirka Zzakonika Leke Dukađinija.³ Ta zbirka nazvana „Kanon Leke Dukađinija“, koju je, kako je već naglašeno, sakupio i kodificirao Štjefen Konstantin Đečovi (iako se ovdje iznosi i pretpostavka da je imao pomoć i drugih⁴) zapravo predstavlja kodifikaciju običajnog prava. No, ona sadrži i neke norme koje se mogu podvesti pod kategoriju moralnog karaktera, a te norme u užem smislu, ne bi se mogle kategorizirati kao pravila običajnog prava. Dakle, one bi više spadale pod običaje. To se prvenstveno odnosi na doček gosta, ponašanje prema gostu, dodjeljivanje mjesta gostu u kući, itd.⁵ Međutim, svakako da je teško uočiti distinkciju i konkretno razlikovanje pravila morala, običaja i odredbi običajnog prava u Kanonu Leke Dukađinija.⁶

---

¹ Npr. Lazovićev, Kosmajčev, itd.

² Štjefen Konstantin Đečovi (Shtjefen Konstantin Gjegovi) rođen je u Janjevu 1874. godine, kada je teritorij Kosova bio pod osmanskom vlašću (to se svakako znatno osjeti i u samom kontekstu kodifikacije, što će postati jasnije kroz analizu narednih poglavlja ovoga rada). U rodnom mjestu je završio osnovnu školu, a u franjevačku gimnaziju je krenuo u Trošanu kod Skadra, međutim nastavak obrazovanja je dovršio u Derventi. (R. Elsie, J. Mathie–Heck, *Songs of the Frontier Warriors: Këngë Kreshnikësh – Albanian Epic Verse in a Bilingual English–Albanian edition*, Bolchazy–Carducci Publishers, Wauconda, 2004, xi.) Nakon toga je studirao filozofiju u Banjoj Luci i teologiju u Kreševu. Služio je kao župnik u Peći, Rubigu, Ljaču Kurbinija, Gomsiću, Draču, Valoni, Skadru, Zjumu, Arbanasima kod Zadra, itd. Uz službu, on je također prikupljao folklornu građu i pisao. (H. Trnavci, „Predgovor“, u: *Kanon Leke Dukađinija*, ur. V. Štokalo, Stvarnost, Zagreb, 1986, 5.) Dakle, nije bio samo pisac, već i prevodilac, folklorist i arheolog. Uz prijevode na albanski jezik koje je radio, sačuvani su i njegovi članci iz povijesti, folkloru i arheologije koji nisu objavljeni samo u albanskim, nego i u stranim časopisima. (M. Zurl, Z. Šeparović, *Kruna osveta u Kosovu*, August Cesarec, Zagreb, 1978, 122; R. Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo*, The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, Toronto, Oxford, 2004, 67.) U kontekstu razumijevanja tematike koja će se tretirati u ovom radu, važno je naglasiti da je Đečovijevo obrazovanje pružilo temelje za veoma dobro poznavanje pravne književnosti i zakonskih spomenika drugih naroda, osobito jugoslavenskih. Ubijen je 1929. godine od strane tadašnjih vlasti, tijekom povratka iz Prizrena u selo Zjum, gdje je služio kao paroh. (S. Pupovci, *Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukađinija*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije, Priština, 1968, 25.) Nekoliko škola na Kosovu i Albaniji nosi njegovo ime, a javna uspomena na njega obilježava se kontinuirano od 2000. godine, kada se na njegov rođendan u Janjevu, održava događaj koji promovira, ukazuje i prezentira njegov rad i djelo.

³ Trnavci, „Predgovor“, 11.

⁴ Ovdje je pretpostavljena konstatacija temeljena na tumačenju određenih poimanja društvenih odnosa, relacija i ustanova, ali i na ponavljanjima određenih odredbi što bi moglo značiti konzultaciju određenih lica. Svakako da je Đečovi imao posao za koji je bilo nužno imati pomoć (kako sakupljačku, tako i u tumačenjima) ljudi koji su kotirali u krugovima koji su mu osiguravali mogućnosti dolaska do traženih informacija. Ova konstatacija se ne odnosi na znanje iz pravne terminologije, budući da mu je to moglo pružiti njegovo obrazovanje i djelovanje.

⁵ Š. K. Đečovi, *Kanon Leke Dukađinija*, prir. H. Trnavci, Stvarnost, Zagreb, 1986, 18, 26–28, 602–666.

⁶ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 26.

Ovo je djelo Štjefena Konstantina Đečovija objavljeno nakon njegove smrti, odnosno 1933. godine⁷, a koncipirano je kao zasebna zbirka. Budući da je ona nepresušan izvor istraživačkih mogućnosti, potrebno je imati svijest o tome da nudi isto onoliko koliko i skriva.

2. Problemi nužne fragmentarnosti

Štjefen Konstantin Đečovi je, kako se pretpostavlja, vršio popisivanje pravila Zakonika Leke Dukadžinija na osnovu upitnika.⁸ U prilog tome ide i činjenica da se u njegovoj kodifikaciji vidi niz ponavljanja. U svakom slučaju, ta teorija čini se sasvim jasna jer bi bez upitnika i planskog registriranja bilo nemoguće dobiti impozantan broj pravila koje je on integrirao u svoju zbirku. Iako su pravila prikupljena metodom etnografskih istraživanja i učenja povijesno-pravne škole⁹, upitno je koliko su te metode mogle odgovoriti na izazov svestremenosti i sveprimjenjivosti. Tu se postavlja ključno pitanje. Može li se onda uopće Đečovijev Kanon Leke Dukadžinija smatrati vjerodostojnom zbirkom albanskog običajnog prava, ako on, kao tako prikupljen, zasigurno ne obuhvaća sva pravila koja su bila ukorijenjena kao sustav Zakonika Leke Dukadžinija? Cjelovitim sigurno ne.

Zatim treba uzeti u obzir i to da Đečovi prilikom prikupljanja pravila nije mogao ući u duboke strukture fluktuacija pravila tijekom vremena, koja su opet bila ovisna o područjima pa se i ta sfera treba uvijek imati na umu. Ako se pogleda struktura pravila, još iz Đečovijeve zbirke može se naići na neke običaje koji se mogu povezati s manizmom,¹⁰ animizmom¹¹ i totemizmom¹², kao vrlo specifičnim oblicima¹³ koji su sasvim očito prilično starije datacije, ali kada se razmotre i neki običaji koji su zasigurno iz kasnijih razdoblja to postaje sasvim jasno. Ako bi se razmotrila teorija autora Ekrema Čabeja, koji govoreći o albanskim običajima navodi da su oni zbir

---

⁷ B. Pula, Is it true that Kosova is a clannish society still regulated by the *Kanun*, or the customary law, and does not belong to the West?, u: *The Case for Kosova: Passage to Independence*, ur. A. D. Lellio, Anthem Press, London, 2006, 181.

⁸ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 26.

⁹ Ž. Bartulović, E. Lekaj Prljeskaj, Neka pitanja građanskog prava u Zakoniku Leke Dukadžinija, u: *Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse*, 15, ur. Vesna Kazazić, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 2017.

¹⁰ Npr. Đečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, 13, 59, 255 – 256.

¹¹ Npr. Đečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, 7, 89, 534.

¹² Npr. Đečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, 14, 73, 406 – 408.

¹³ Trnavci, „Predgovor“, 16; Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 38.

lokalnih običaja koji su različiti međusobno¹⁴, postaje jasna još jedna dimenzija i ove kodifikacije. Dakle, u Albaniji su se tijekom povijesti susretali i sukobljavali brojni narodi pa odatle dolaze i razni utjecaji na albansko običajno pravo, a to se svakako moralo reflektirati i na ovu Đečovićevu kodifikaciju. Sasvim je sigurno da pravila u Zakoniku Leke Dukadžinija jednim dijelom u sebi sadrže i strane utjecaje, ali je većina njih nastala kao plod društveno-ekonomskih i drugih uvjeta. Naravno, to je podrazumijevalo i da je s promjenama tih uvjeta dolazilo i do promjena u pravilima Zakonika Leke Dukadžinija. Dakle, on nužno sadrži u sebi i niz instituta koji bi se trebali staviti u više razdoblja.¹⁵ Kao još jedan dokaz za to može se uzeti i *Dodatak*, tj. *Primjeri iz Kanona Leke Dukadžinija*, odakle se jasno može vidjeti kako su se odredbe *Kanona* prilagođavale društvenim potrebama te kakvu je ulogu igrao socioekonomski razvitak u različitim dijelovima Kosova i sjeverne Albanije.¹⁶ Sigurno da je Đečović mogao doprijeti do nekih struktura pravila koja su bila aktualna u vremenu njegovog djelovanja, no pitanje je koliko su one izmijenjene i jesu li uopće bile iste na svim prostorima.

Pored toga, jasno je da je „ono što je Leka govorio“¹⁷ usmeno prenošeno te je, naravno, s vremenom pretrpjelo stanovite izmjene i dopune pa je i u tom slučaju dvojbena izvornost Zakonika Leke Dukadžinija koja se nudi u Đečovićevom Kanonu.¹⁸ No, svakako da je kodifikaciju ovakvog tipa nemoguće komparirati s poznatim zakonicima običajnog prava, koji su pravljani namjenski u određenim povijesnim razdobljima od strane utjecajnih ličnosti. Također tu ne treba ni napominjati činjenicu

---

¹⁴ E. Čabej, „Живот и обичаји Арбанаса: Породица и друштвени живот“, у: *Књига о Балкану I*, ур. Р. Парежанин, Балкански институт, Београд, 1936, 313.

¹⁵ Руповци, *Грађанскоправни односи*, 39.

¹⁶ G. Trnavci, *The Albanian customary law and the Canon of Leke Dukagjini: A clash or synergy with modern law*, ExpressO, Bepress, Berkeley, 2008, 8.

¹⁷ Ova izreka je ostala u narodnoj tradiciji kao posljedica vjerovanja da je tvorac Zakonika zaista Leka Dukadžini (borac protiv Osmanlija i suvremenik Skenderbega, rođen vjerojatno oko 1410. godine, a umro oko 1481. godine), što je svakako danas znanstveno pobijeno, ali i dalje postoje prijevori o porijeklu Zakonika. Vidjeti više: Руповци, *Грађанскоправни односи*, 37–44; J. Arsovska and M. Craig, „Honourable“ Behaviour and the Conceptualisation of Violence in Ethnic-Based Organised Crime Groups: An Examination of the Albanian Kanuna and the Code of the Chinese Traids, *Global Crime* 7/2 (2006), 224; A. Соловјев, Значај византијског права на Балкану, *Годишњица Николе Чупића* 38, (1928), 100–130; Trnavci, *The Albanian customary law*, 8–20; M. Јелић, *Албанија: Записи о људима и догађајима*, Геце Кона, Београд, 1933, 4; B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Drugo dopunjeno izdanje, Globus, Zagreb, 1989, 111; B. Чубриловић, „Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњег вијека“, у: *Обичајно право и самоуправе на балкану и у суседним земљама*, Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду, ур: Васа Чубриловић, Српска академија наука и умјетности, Београд, 1974, 67–68; Чабееј, *Живот и обичаји Арбанаса*, 313.

¹⁸ J. Zlatković Winter, „Тako је govorio Leka“ – O problematici Kanona Leke Dukadžinija, *Migracijske i etničke teme* 3–4/2, (1986), 96.

da je skupljeni materijal sam po sebi (ma koliki bio) nepotpun, a onda kada se tomu pridoda još to da je ono što je publicirano i čime se danas raspolaže opet fragmentarno.

Jedan u nizu problema evidentne fragmentarnosti na kojeg je Đečovi zasigurno mogao utjecati odnosi se na njegove filtere pravila koja nisu bila podudarna s njegovim shvaćanjima. O tome će biti više riječi u narednim poglavljima.

3. Deduktivnost i sistematičnost podjele

Štjefen Konstantin Đečovi je *Kanon Leke Dukadžinija* podijelio u 12 knjiga, 2 poglavlja (u prvoj knjizi), 24 glave, 159 članova i 1263 paragrafa¹⁹, te zbirka sadrži i dodatak, odnosno primjere iz Kanona Leke Dukadžinija. Iako je ova kodifikacija od zaista ogromnog i nepobitnog značaja, bilo bi potrebno naglasiti da razvrstavanje normi po knjigama, poglavljima, glavama, članovima i paragrafima (i to ponekad nevješto) zaista predstavlja udaljavanje od narodnog izvora. Zapravo, taj pokušaj formiranja zakonika po ugledu na druge zakonike ne može se smatrati implicirajućim u ovom slučaju.²⁰ S obzirom na kvalifikacije kodifikatora, nije teško pretpostaviti da je neke redosljedne trenutke u podjeli poglavlja mogao preuzeti pod utjecajima srednjovjekovnih statuta, koji su obično započinjali s propisima vezanim uz crkvena pitanja i crkveno osoblje.²¹

Logika kojom se autor Đečovi vodio prilikom raspoređivanja pravila Zakonika Leke Dukadžinija nije dovoljno proučena ni do kraja jasna, no vidi se da materija nije raspoređena po pravnim granama. Ipak, jedna je od vrijednosti ove kodifikacije svakako obuhvatnost različitih grana prava.²² Sa obzirom na navedenu podjelu, ali i samu koncepciju pravila, može se reći da Đečovijeva kodifikacija osim što je neizvorna, gubi i element fleksibilnosti i prilagodbe koje su nužni činitelji svakog običajnog prava.

4. Jezik i terminologija

---

¹⁹ Trnavci, „Predgovor“, 10; A. Cara, M. Margjeka, Kanun of Leke Dukagjini customary law of Northern Albania, *The Scientific Journal*, 11, 28, (2015), 175.

²⁰ Trnavci, „Predgovor“, 26 – 27.

²¹ Bartulović, Lekaj Prljeskaj, Neka pitanja građanskog prava, 64.

²² Pupovci, *Građansko-pravni odnosi*, 29.

Jezik koji je autor Đečovi koristio veoma je jasan, što je i sasvim prirodno za zbirku takvog karaktera. Međutim, primijeti se da je bježao od korištenja stranih riječi, osobito turskih, te da je pribjegavao neologizmima kako bi to nadomjestio.²³ Ipak, sigurno je da bi strane riječi, a osobito turske pomogle pri izučavanju razvoja običajnog prava, tj. Zakonika Leke Dukadžinija i raznih utjecaja na njega. Bez obzira na to, neki oblici mogu se vrlo jasno prepoznati ukoliko se pogledaju odredbe Zakonika. Pa se tako na primjer spominje glavnic²⁴, a to direktno implicira da se radi o tzv. *kesimu*, odnosno ugovoru koji je vlasniku stoke omogućavao da mu glavnic ne propadne.²⁵ Svakako da bi se ovdje moglo preispitati koliko je uopće pravilno *kesim*, kao terminološku odrednicu, izjednačiti s *glavnicom* što je učinio Đečovi u ovoj zbirci, s obzirom na to da je *kesim* važio kao ugovor mnogo složenijeg sklopa. Čak bi se sa sigurnošću moglo reći da su se pravila o *kesimu* u Zakoniku Leke Dukadžinija razvijala pod utjecajem šerijatskog prava, a pitanje je u kolikoj mjeri je Đečovi to htio učiniti očiglednim.

Pored terminološko-pojmovnih propusta, Đečovijeva kodifikacija posjeduje još i propuste terminološko-nomenklaturne prirode. U tom slučaju nameće se najlogičniji zaključak – da nije bio upućen u nomenklaturu plemenskih i društvenih grupa pa je tako diskutabilno njegovo raslojavanje bratstva i roda, kao i plemena i barjaka.²⁶ Tu bi se ponajviše vrijedilo osvrnuti na razdoblje 18. i početak 19. stoljeća kada su Osmanlije uvele vojno-teritorijalnu organizaciju zasnovanu na ustanovi barjaka, na čelu sa barjaktarom. Ona je imala uglavnom vojno-upravnu funkciju i zasnivala se na plemenskoj organizaciji. Naravno, to nije značilo da se u potpunosti poklapala s plemenom.²⁷ Pojednostavljeno, jedno pleme i barjak mogu se poklapati, ali i ne moraju, odnosno jedan barjak može obuhvaćati jedno pleme, ali i ne mora.²⁸ U tom kontekstu Đečovi nije jasno razlučio o kojim se kategorijama radi, no ipak bi se to moglo pripisati paušalnim prelaženjem preko istih.

Također, kada je riječ o terminologiji, koristio je definicije pojedinih pravnih pojmova i instituta koje zasigurno nije sreo u jeziku naroda, nego ih je pozajmio iz raznih pravnih djela ili su pak bili njegovo djelo.²⁹ Na primjer, ulazak u pojmovno

---

²³ Trnavci, „Predgovor“, 10.

²⁴ Đečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, 4, 11, 48.

²⁵ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 259.

²⁶ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 29.

²⁷ Isto, 56–57.

²⁸ X. Калеши, „Турски покушаји ревидирања законика Леке Дукађина и укидање аутономије албанских племена у XIX веку“, у: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, ур. Васа Чубриловић, Српска академија наука и умјетности, Београд, 1974, 392.

²⁹ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 26–27.

definiranje braka, kakvo je prisutno u Đečovijevoj kodifikaciji, zasigurno ne bi potpadalo pod narodni diskurs, ukoliko se kritički sagleda izvor. Đečovi je kao pravno-terminološki potkovan, davao definicije braka³⁰ koje zasigurno nisu plod narodnog definiranja, no u diskursu obrađivane tematike on je markirao situacijske koncepcije. Sličnom metodom označio je i definiciju kazne, obitelji, prosca, zaručničkog prstena, posrednika, jamca, bese, itd.³¹ Ne treba ni naglasiti da svaka njegova intervencija slične prirode udaljava njegovu kodifikaciju od narodnog izvora.

U Đečovijevoj kodifikaciji također se javljaju i termini na čije porijeklo bi se vrijedilo osvrnuti. Tu su, na primjer, termini porota, porotnik, globa, sok, sodžbina, svod, itd.³² S obzirom na obrazovanje Štjefena Đečovija moguće da je ovakva terminologija posljedica njegovog definiranja, ali može biti i da se radi o uzajamnim utjecajima. U samoj biti Zakonika Leke Dukađinija vidljivo je da su bile prisutne evidentne sličnosti s drugim zakonicima, a najčešće je Zakonik Leke Dukađinija dovođen u vezu sa Dušanovim zakonikom. Ipak ti utjecaji mogli su dospjeti i preko crnogorskog, srpskog i makedonskog običajnog prava.³³

U pravnim normama Crne Gore i Hercegovine vidljivi su relikti srpskog srednjovjekovnog prava pa su možda tako mogli prijeći u sjeveroalbansko običajno pravo. Također, ne bi trebalo zanemariti uzajamne utjecaje u običajnom pravu Crnogoraca i Albanaca koji su egzistirali u neposrednom susjedstvu.³⁴ Dakle, veliki dijelovi Zakonika Leke Dukađinija reproduciraju se i u crnogorskim običajima³⁵, a zatim je i sasvim lako utvrditi niz sličnosti i podudarnosti u građansko-pravnim odnosima sjeverne Albanije i Crne Gore. Ovo se prije svega odnosi na starije pravne propise u organizaciji plemena i bratstva, o obiteljskoj zadruzi, o pravu iseljenika iz plemena i bratstva na povratak i uživanje komunika, o položaju žene, krvnoj osveti, naslijeđu, itd.³⁶

Svugdje naravno ima i razlika nastalih pod raznim privrednim, društveno-političkim i općepovijesnim uvjetima. Koliko od ovih propisa običajnog prava novijeg doba u Albaniji i Crnoj Gori potiče iz vremena prije dolaska Osmanlija, znanost je prilično utvrdila. Za najveći dio njih može se s približnom sigurnošću tražiti, da svoje

---

³⁰ Đečovi, *Kanon Leke Dukađinija*, 3, 11, 28–29.

³¹ Trnavci, „Predgovor“, 10.

³² Ovakvi termini se upotrebljavaju i u npr. Dušanovom zakoniku, kao i u Vinodolskom zakonu; Trnavci, „Predgovor“, 10.

³³ Pupovci, *Građansko-pravni odnosi*, 38.

³⁴ *Isto*.

³⁵ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, 111.

³⁶ B. Чубриловић, Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњег вијека, 67–68.

korijene pružaju duboko u srednji vijek pa i ranije doba povijesti patrijarhalnog društva na Balkanskom poluotoku. Međusobni utjecaji Albanije i Crne Gore, po ovom pitanju, jasno se zapažaju pri proučavanju običajnog prava novog vijeka u tim zemljama pa i puno ranije.³⁷ Ta se preplitanja najočiglednije manifestiraju na ovakvim primjerima u terminologiji. Ovdje se međutim ne može precizno govoriti o takvim fenomenima budući da nije potpuno jasno gdje je Đečovi imao vlastite terminološke intervencije, a kako ih nije posebno naglašavao, svaka tvrdnja mogla bi se staviti na rang pretpostavke.

5. Lokalizacija i vremenska primjenjivost prava

Prije no što bi se krenulo u bilo kakve polemike vezane za datacijsku sferu Đečovijske kodifikacije potrebno je reći da je on mogao doprijeti samo do pravila koja su bila prisutna u vremenu i prostoru gdje je on vršio svoje zabilješke. Međutim, on nije dao do znanja da ih je bilježio u kontekstu vremena kada je pisao, nego je većini pravila i odredbi dao karakter svevremenosti. Svakako je da se u njegovoj kodifikaciji mogu naći pravila, odredbe i izreke koje su iz različitih lokalnih prostora i vremenskih razdoblja, takve kategorije nisu označene niti u napomenama. Đečovi je tek ponegdje dao naglasiti slučajeve kada je neko pravilo prestalo biti aktualno, što je naravno bila logična posljedica društveno-političkih fluktuacija. Zapravo većina odredbi Zakonika Leke Dukađinija bila je odraz razdoblja kada su se društvena i ekonomska zbivanja odvijala unutar plemenskog kolektiva. Međutim, kako je dobro primijetio autor Surja Pupovci, kodifikator Đečovi je radio na sakupljanju pravila u vrijeme kada je zbog koncentriranja privatne svojine i slabljenja ekonomskih, ali i drugih relacija unutar plemenskog kolektiva došlo do toga da se počela javljati potreba za ukidanjem ili manipulacijama s odredbama Zakonika Leke Dukađinija.³⁸

Osim ovih napomena, treba spomenuti i da kodifikator Đečovi ponegdje propušta definirati važne fakte, kao što je recimo lokalizacija ili vremenska primjenjivost prava. Iako je na nekim mjestima zaista to činio, postoje mjesta na kojima je bio nedosljedan. To je možda jedan od ključnih problema, jer su tako zanemarene lokalne razlike. Dakle, društveni i ekonomski razvitak različitih predjela Albanije bio je daleko od ravnomjernog, a to se svakako odrazilo i na običajno pravo (usprkos zajedničkoj bazi tog prava).³⁹

---

³⁷ *Icmo*.

³⁸ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 29.

³⁹ *Isto*.

Tako je naravno bilo i na drugim područjima gdje se primjenjivao Zakonik. Kao primjer za to mogla bi se uzeti činjenica da je Zakonik Leke Dukadžinija s osmanskim utjecajima vremenom prihvatio i elemente šerijatskog prava, a to svakako nije bilo jednako rasprostranjeno na svim područjima gdje je primjenjivan Zakonik. Dakle, ovdje bi trebalo skrenuti pažnju na to da su ti utjecaji bili veći u župskim predjelima. A recimo na području sjeveroistočne zone Albanije (prvenstveno prostor Krasnića i okolice), kao i stanovništvo Ljume bilo je pretežno muslimansko. Na tim je prostorima običajno pravo počelo slabiti mnogo prije nego u drugim prostorima, npr. Dukadžinu i Velikoj Malesiji. U Leškoj Malesiji i Zadrimi, zemljoradničkim krajevima gdje je stanovništvo većinski došlo s planina (pretežno katoličko stanovništvo), dijelom se izgubila tradicija. Pravila običajnog prava su se na tim prostorima održavala većinom ako nisu bila u suprotnosti s osmanskim zakonom, osobito u oblastima poput obiteljskog života, krvne osvete, itd. U župskim je predjelima Kosova i Metohije bilo slično kao i u Zadrimi. Ipak, ti prostori su raspolagali izvjesnom seoskom samoupravom pa se u tim okvirima i primjenjivao Zakonik Leke Dukadžinija.⁴⁰ Također, kao primjer još nekih maglovitosti u ovom kontekstu moglo bi se navesti i nedefinirano protezanje vlasti kuće Đomarkaj.⁴¹ Ona se inače protezala na Mirditu, iako je ta kuća imala utjecaja i ugled van nje.⁴² Nepoznavanje ovih prilika, a uz samo čitanje ove kodifikacije Zakonika Leke Dukadžinija, moglo bi navesti na pomisao da se vlast kuće Đomarkaj protezala na cijelu sjevernu Albaniju.⁴³

Isto tako, dovoljno je barem malo bolje poznavanje povijesno-pravne strukture područja na kojem je bio primjenjivan Zakonik Leke Dukadžinija da bi se detektiralo kako je Dečovi jedan dio materijala prikupljao iz Mirdite, zatim Lješke Malesije, područja Zadrima, što svakako ne može biti plauzibilno kada se radi o svim ostalim područjima⁴⁴ na kojima je Zakonik bio primjenjivan. No, prevladavajući je broj odredbi ipak bio primjenjiv kod svih sjeveroalbanskih žitelja.

---

⁴⁰ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 29.

⁴¹ Dečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, 11, 143, 1035.

⁴² Trnavci, „Predgovor“, 11.

⁴³ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 28.

⁴⁴ Zakonik Leke Dukadžinija primjenjivan je u široj oblasti. Područje u sjevernoj Albaniji na kome je važno ono što je govorio Leka, obuhvaćalo je uglavnom Veliku Malesiju, Dukadžin, Nikaj i Metur, Pult, Krasniće, Ljumu, Postripu, Beriše, Taće, Bitiće, Has, Gaš, Mirditu, Zadrimu i Lešku Malesiju. Dakle, on nije bio rasprostranjen kod sjeveroalbanskih plemena, nego i u župskim selima gornje Albanije. Istina, u nekim pretežno muslimanskim oblastima (kao npr. Krasnići ili Ljum) Zakonik Leke Dukadžinija je izgubio svoju moć kada su ga potisnuli osmanski običaji. Običajno pravo nazvano Zakonik Leke Dukadžinija važno je i kod Albanaca na Kosovu i Metohiji, zatim u južnoj Srbiji, u jednom dijelu zapadne Makedonije i u Crnoj Gori. Tu treba naglasiti da je primjenjivan najviše u ruralnim prostorima, te da je u gradovima Kosova i Metohije bio samo djelomično aktualan jer ga je potiskivalo osmansko i pisano

Ovdje bi svakako trebalo imati na umu da sam Đečovi nije objelodanio svoje istraživanje u vidu kompletnog rada, nego je ovo izdanje objavljeno tek nakon njegove smrti. Svakako da je on bio itekako svjestan ovih očiglednih diferencijacija, samo je pitanje jesu li ciljevi njegovog koncipiranja ove kodifikacije bili u doticaju sa ovim fenomenima pa ih je možda u tom kontekstu smatrao nevažnima.

6. Sadržajni nedostaci i (ne)namjerne? manipulacije

Postojalo je nekoliko pokušaja zapisivanja odredbi albanskog običajnog prava koje se podrazumijevalo kao Zakonik Leke Dukadžinija⁴⁵, međutim, svakako da kodifikacija autora Đečovija definitivno u tom pogledu predstavlja najbolju i daleko najopsežniju zbirku pravila, odredbi, ali i izreka i maksima. Naravno, treba naglasiti i da je obim posla koji je Đečovi obavio zaista imponozantan, ali se treba pozabaviti i ciljevima koje je on imao prilikom svog rada.

Nije teško opaziti da je kodifikator Đečovi ovom prilikom nastojao naglasiti privilegiran položaj katoličke crkve. Pa se tako u zbirci nalazi ogroman broj članova koji se upravo odnose na privilegije crkve i koji za cilj imaju poboljšati njen položaj. Naravno to se sve odnosi i na položaj crkvenih lica. Đečovi je čitavu prvu knjigu posvetio crkvi i njenim privilegijama te ih je pokušavao naglasiti i u ostalim dijelovima, na mjestima gdje je god to bilo izvodljivo. Osim što je naglašavao te privilegije, kodifikator je nastojao postići i neke manipulacije, a kao primjer manipulacije kodifikatora Đečovija, s ciljem poboljšanja položaja crkve, je recimo onaj koji se odnosi na ostavštinu jer kako stoji, *zavještati za dušu*⁴⁶, zapravo znači ostaviti crkvi. U daljem slijedu pravila vidi se niz kontradiktornosti s prvom tezom, dakle, kasnije navodi i pravila o institucijskom testamentu, koja bi se primjenjivala i protiv volje rođaka ili članova plemena ili bratstva. Tu negdje bi to moglo značiti da je šerijatsko pravo doprinijelo (osobito kada su u pitanju župna područja) da proširivanju institucijskog testament. To potvrđuje i činjenica da je institucijski testament bio nepoznanica u ranijim razdobljima. Naravno, treba imati u vidu i da je na Kosovu i Metohiji testamentalno raspolaganje bilo ograničeno na legat i nerijetko u korist džamije.⁴⁷ A kod Đečovija, usprkos naprijed iznesenim tvrdnjama, stoje pravila o testamentalnom raspolaganju i ona su u vezi s inokoštinom. Svakako, s obzirom na prirodu djelovanja

---

pravo. (Trnavci, *The Albanian customary law*, 16; M. Vickers, *Vladavina Nemanjića i dolazak Osmanlija*, Forum za etničke odnose, Beograd, 2018, 22; Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 47–48).

⁴⁵ Npr. Lazovićev, Kosmajčev, itd.

⁴⁶ Đečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, 3, 9, 39.

⁴⁷ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 205–209.

kodifikatora Đečovija sasvim je jasno zbog čega bi se ova teza mogla smatrati potpuno opravdanom.

Kodifikator Đečovi imao je i određenih propusta, poput zapostavljanja nekih pravila Zakonika Leke Dukadžinija koja su bila od izvanrednog značaja za plemensko društvo, jer su bila usmjerena reguliranju osnovnih društvenih i ekonomskih odnosa.⁴⁸ Pored toga izostavljao je institute koji su bili itekako rašireni i regulirani na prostorima primjene Zakonika Leke Dukadžinija, poput onih o komunikaciji plemena, bratstva, odnosno sela i načinu korištenja, o diobi komunika, podlogu, mobi, pozajmici, ostavi, posluži, itd.

Svakako je pozitivno to što je Đečovi obuhvatio različite pravne grane u svojoj kodifikaciji, no sve one nisu dovoljno izdiferencirane. Određeni važni fakti koji su bili odrednica povijesnog razvitka, a koji su naravno bili u vezi s pravilima i odredbama Zakonika Leke Dukadžinija nisu uzeti u obzir u mjeri u kojoj su mogla biti.

Također se tu može naići i na određene zanemarene (ili možda namjerno prešućene) činjenice koje su bile od vitalne važnosti. Poput uloge osmanske uprave na nekim prostorima na život ljudi koji su poštivali Zakonik Leke Dukadžinija. Nije naglašena činjenica da je u župskim predjelima sjeverne Albanije, kao i u okolini Skadra, osmanska vlast bila jaka i da je tu u velikoj mjeri primjenjivano osmansko pravo.⁴⁹ Potpuno zaobilazi te kategorije i bavi se pravilima s istom sadržajnošću kao bez tih čimbenika.

Bez obzira na konkretne sadržajne greške i filter kodifikatora, ova kodifikacija Zakonika Leke Dukadžinija pruža dosta dobar uvid u albansko običajno pravo, a pored toga nudi i niz drugih sadržaja, a neki od njih se tiču maksima i izreka koje je kodifikator ponudio. U svakom slučaju, osim što je ova zbirka najopsežnija, svakako da je i sadržajno-pravno najpotpunija. Ako se u vidu imaju navedene činjenice, ova kodifikacija Štjefena Đečovija zasigurno je najrelevantnija za proučavanje Zakonika Leke Dukadžinija. Kao takva, ona je zaista plodan teren za izučavanje brojnih autora i to ne samo iz područja povijesti i prava, nego i lingvistike, sociologije, antropologije, etnologije, itd.

---

⁴⁸ *Isto*, 29.

⁴⁹ Pupovci, *Građanskopravni odnosi*, 28.

Zaključak

Iako je kodifikacija Štjefena Konstantina Đečovija definitivno najobimnija i najpotpunija zbirka pravila albanskog običajnog prava, odnosno Zakonika Leke Dukadžinija, ona definitivno ima višekategorijalne manjkavosti. Osim problema nužne fragmentarnosti, terminoloških i nomenklature previda, te neprimjenjivih pretpostavljenih fenomena smještanih kontekstualno, tu su i svakako očigledne interesne manipulacije kodifikatora.

Izvor je heuristički veoma složen te nudi mnogo istraživačkih opcija, no njemu bi trebalo pristupiti s dozom opreza. Nepobitna je činjenica da je Štjefen Konstantin Đečovi izvršio posao koji je zahtijevao mnogo truda te ovaj izvor, kao takav, nije samo prezentacija albanskog običajnog prava, zapravo on dosta govori i o epohi u kojoj je nastao.

Bibliografija:

Izvori:

Štjefen Konstantin Đečovi, *Kanon Leke Dukadžinija*, prir. Halit Trnavci, Stvarnost, Zagreb 1986.

Literatura:

A. Cara, M. Margjeka, Kanun of Leke Dukagjini customary law of Northern Albania, *The Scientific Journal*, 11, 28, (2015), 174–186.

Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, 15, Pravni fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 2017.

A. Соловјев, Значај византијског права на Балкану, *Годишњица Николе Чупића* 38 (1928), 95–141.

B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Drugo dopunjeno izdanje, Globus, Zagreb, 1989.

G. Trnavci, *The Albanian customary law and the Canon of Leke Dukagjini: A clash or synergy with modern law*, ExpressO, Bepress, (2008), 1–24. (http://works.bepress.com/genc_trnavci/1/ : pristup 9.9. 2018)

J. Arsovska and M. Craig, “Honourable” Behaviour and the Conceptualisation of Violence in Ethnic-Based Organised Crime Groups: An Examination of the Albanian Kanuna and the Code of the Chinese Traids, *Global Crime* 7/2 (2006), 214–246.

J. Zlatković Winter, „Tako je govorio Leka“ – O problematici Kanona Leke Dukadžinija, *Migracijske teme* 3–4/2 (1986), 95–102.

Kanon Leke Dukadžinija, ur. V. Štokalo, Stvarnost, Zagreb, 1986.

Књига о Балкану I, ур. Р. Парезанин, Балкански институт, Београд, 1936.

M. Јелић, *Албанија: Записи о људима и догађајима*, Геце Кона, Београд, 1933.

M. Vickers, Vladavina Nemanjića i dolazak Osmanlija, *Forum za etničke odnose*, (2018), 1–22. (<http://fer.org.rs/clanak/vladavina-nemanjica-i-dolazak-osmanlija-miranda-vickers-glava-1/> : pristup 9.9.2018)

M. Zurl, Z. Šeparović, *Krvna osveta u Kosovu*, August Cesarec, Zagreb, 1978.

Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама, Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. год. у Београду, ур. Васа Чубриловић, Српска академија наука и уметности, Београд, 1974.

R. Elsie, *Historical Dictionary of Kosova*, The Scarecrow Press, Inc, Lanham, Maryland, Toronto, Oxford, 2004.

R. Elsie, J. Mahie-Heck, *Songs of the Frontier Warriors: Këngë Kreshnikësh – Albanian Epic Verse in a Bilingual English–Albanian edition*, Bolchazy–Carducci Publishers, Wauconda, 2004.

S. Pupovci, *Građanskoopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije, Priština, 1968.

The Case for Kosova: Passage to Independence, ur. A. D. Lellio, Anthem Press, London, 2006.

Ema Pašić, Dina Pašić

Faculty of Philosophy

University of Zagreb

THE CODEX OF LEKA DUKADJINI: THE MATTER OF CODIFICATION OF STJEFEN KONSTANTIN GJECOVI

The article problematizes the codification of the Codex of Leka Dukadjini done by Stjefen Konstantin Gjecovi as a case study. Based on a critical analysis and given the common phenomenological settings of the Codex, as well as the codicator's goals, the article deals with some of the problematic places in the said Codex.

Key words: The Codex of Leka Dukadjini, Stjefen Konstantin Gjecovi, codification, legal history customary law

Анђелија Миладиновић,

дипл. историчар

Филозофски факултет

Универзитет у Београд

andjelija.m.94@gmail.com

ПЕРЦЕПЦИЈА БАЛКАНА У ДЕЛИМА МЕРИ ИДИТ ДАРАМ

Анстракт: У раду се испитује слика Балкана у радовима славне британске списатељице и путописца Мери Идит Дарам. У уводу се укратко образлажу теорије оријентализма и балканизма које се користе да би се дела овог британског путописца контекстуализовала. Проблематизује се слика *Другог*, нагли прелазак ауторке од позиције пуког посматрача до проналажења тзв. *нације миљеника*. Посебан део рада чини анализа ауторкиних дела насталих дуго година након њеног боравка на Балкану и испитује у којој мери су ауторкини политички ставови мењали њену перцепцију Балкана у ретроспективи.

Кључне речи: Балкан, оријентализам, путопис, слика *Другог*, Први светски рат, Албанија, Велика Британија, Србија

Балкан се најчешће описивао придевима као што су мистериозан, сложен, примитиван, опасан. Често објашњаван „древним мржњама“ или племенским ривалитетом, Балкан је заузимао и даље заузима специфично место у машти Запада. Бугарска историчарка Марија Тодорова је рекла: „Европа се завршава тамо где политика каже“¹, што значи да су границе Балкана произвољне, како за унутрашњег, тако и за спољашњег посматрача. Објективност посматрача је неретко била уско везана за специфичну идеју прогреса, где су наука и технологија аксиоми, а сопствене културне и политичке норме важећи стандарди.² Осим за политику и литературу, Балкан је и у академском свету често био у домену „замишљене географије“.³ Балканско полуострво већ преко два века представља неисцрпан рудник стереотипа.⁴ Најпре, као извор за „британску наративну колонизацију,“ а током „америчког 20. века“, упоредо са променом

---

¹ M. Todorova, *Imaginary Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999, 139.

² M. Bakić Hejden, *Varijacije na temu „Balkan“*, Filip Višnjić, Beograd 2006, 15.

³ Todorova, *Nav. delo*, 180.

⁴ V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје: Imperijalizam mašte*, Geopoetika, Beograd 2000, 5–8.

центара светске моћи, САД преузимају улогу „наративног колонизатора“ и оног ко „диктира замишљену географију“.⁵

Милица Бакић Хејден поставља реторичко питање – у којој мери спољне представе о Балкану временом постају његова судбина?⁶ Едвард Саид тврди да оно што је оријенталном свету дало идентитет и учинило га схватљивим није било резултат његових властитих напора, већ је за то заслужан читав низ зналачких манипулација, преко којих је Запад идентификовао Оријент. На тај начин се Оријент у исто време дисциплинује, проучава, илуструје, описује и изриче му се суд.⁷ Констатација да је оријентализам „створени корпус теорије и праксе“⁸ примењива је и на балканизам – дискурс о замишљеном Балкану.

Дубоке корене негативне слике *Другог* налазимо још у средњем веку, када је Запад угрожавала „шизматичка вера“ већине становника Балкана и амбивалентна „природа“ Византије. Ова слика Балкана дели једну важну карактеристику са Балканом 20. века – међупросторност. По речима Бакић Хејден, „међупростор Балкана узнемирава Запад још од Византије“⁹.

Од шездесетих година 19. века, а посебно од Велике источне кризе, појављују се две нове генерације Британаца који се баве Србијом и Балканом. Попут Вилијама Гледстона, Дејвида Лојда Џорџа, преко Мери Идит Дарам, Роберта Ситона-Вотсона до Ребеке Вест, ове генерације довешће до велике промене у односу према Србији.¹⁰ Слика одређених балканских земаља често се мењала у Британији. То наводи на закључак да није постојала једна, „замрзнута“ слика, него више перцепција, које су се мењале, нарочито у ратним временима.¹¹ Међу чиниоцима који утичу на слику коју дају путописци веома је важан

---

⁵ Н. Радоњић, „*Not exactly out of Europe, yet somehow on the fringes of the Orient. Слика Балкана у часопису National Geographic 1888-2013*“, Годишњак за друштвену историју 3/2013, 74.

⁶ Оваква и слична питања данас постављамо захваљујући Едварду Саиду, који их је првобитно покренуо у контексту Блиског Истока и односа Запада према Арапима. Његова контроверзна књига је настала као побуна против сваког облика доминације: не само оних најпрепознатљивијих, као што су политичка и економска, већ и против облика културне доминације, који леже у наслеђеним обрасцима мишљења и посматрања света - обрасцима заснованим на дистинкцији Запада и Истока, *нашег*, прогресивног, модерног, активног, нормалног и *њиховог*, задртог, традиционалног, статичног, деформисаног у неком смислу.

⁷ E. Said, *Orientalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd 2000, 57.

⁸ Said, *Nav. delo*, 27.

⁹ Bakić Hejden, *Nav. delo*, 96.

¹⁰ Ч. Антић, *Неизабрана савезница: Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Завод за уџбенике, Београд, 2012, 21.

¹¹ S. G. Markovich, „British perceptions of the Balkans until 1918“, *Problems of Identities in the Balkans*, Edited by Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver and Vukasin Pavlovic, Anglo-Serbian Society, Belgrade 2006, 137.

национални, друштвени и културни контекст из којег они долазе.¹² Не треба губити из вида ни „хоризонт очекивања“, о коме су аутори, ако су намеравали да објаве свој путопис, морали водити рачуна.¹³

Мери Идит Дарам и Ребека Вест се обично помињу као списатељице које су предњачиле у настојањима да се балканско полуострво и његови народи „објасне“ читаоцима енглеског говорног подручја.¹⁴ Међутим, њих две су имале различит приступ: док се Ребека Вест трудила да буде посматрач поентилистичког уметничког дела као што је Балкан и тврдила да од истог може и да се научи нешто, Мери Идит Дарам се до те мере саживела са Балканом, његовим земљама и људима, да је то постао смисао њеног живота.¹⁵

Од британске списатељице до балканске „Краљице горштака“

Мери Идит Дарам је рођена 1863. године у кући на лондонском ХанOVER Скверу, као најстарије од осморо деце у породици имућног лондонског лекара. Студирала је сликарство и илустрвала је неколико томова *Кембричке историје природе*. Већи део младости провела је негујући болесну мајку, а како је почела и сама да побољева, доктор јој је препоручио да путује како би се излечила од депресије. Тако се она априла 1900. године, у својој 37. години живота, отиснула на путовање већ опробаном маршрутом европских путника - дуж „илирске“ обале данашње Хрватске, питајући се: „где почиње прави Исток?“¹⁶

После своје прве посете Црној Гори 1900. године Идит Дарам се у више наврата враћала у овај део света и написала је низ књига о Балкану. Била је импресионирана шароликошћу живота у Црној Гори, чије је становнике упоређивала са шкотским горштакима.¹⁷ Често се виђала са црногорским књазом, потоњим краљем Николом Петровићем, а за време балканских ратова 1912–1913. године радила је у црногорским пољским болницама. Ти догађаји су били окидач за њено потпуно окретање пацифизму. Одбила је чак касније позиве Црвеног крста, јер није желела да лечи људе да би после гинули у рату – сматрала је да на тај начин не само што учествује у рату, него га и продужава.¹⁸ Као и многи

---

¹² С обзиром на то да су Турска и њене покрајине од тридесетих година 19. века биле тема која је изазивала знатну пажњу и подељена мишљења британског јавног мњења, суд аутора о ономе што ће видети у тим областима био је често одређен и пре него што би пошао на путовање.

¹³ V. Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700-1860.*, Arhipelag, Beograd 2014, 247–248.

¹⁴ Goldsvorti, *Nav. delo*, 197.

¹⁵ J. Hodgson, „Edith Durham, Traveler and Publicist“, *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travelers in the Balkans*, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford University Press, Bradford 1991, 8.

¹⁶ Goldsvorti, *Nav. delo*, 197.

¹⁷ Исто, 200.

¹⁸ M. Edith Durham, *The struggle for Scutari*, E. Arnold, London, 1914, 238.

Енглези који су путовали по Балкану, Идит Дарам је у почетку гајила изразите симпатије према Црногорцима, сматрала их је неустрашивим јунацима, који као да су сишли право са страница Хомерових епова.¹⁹ Приликом посете Подгорици код ње се први пут јавља занимање за Албанце,²⁰ које ју је потом толико заокупило да је одлучила да проучи живот забачених планинских села на северу Албаније.²¹ Крајем 1903. она завршава своју књигу „Кроз српске земље“ и управо у Пироту добија идеју да придода и научну димензију свом бегу од суморне реалности свог дома.²² У складу са својим викторијанским погледом на свет, Идит Дарам је за „истином“ о Балкану трагала тако што је одлазила на све смелије експедиције у забачену унутрашњост полуострва.²³ За своје следеће путовање је изабрала најочигледнију дестинацију – делове Балкана који су били под османском влашћу.²⁴ Прво место у које је крочила у оквиру граница Османског царства био је Скадар. Њен пут у ове пределе донео јој је изразито поштовање у Црној Гори и, како она каже, репутацију за „јунаштво“. Њена храброст и авантуристички дух су били производ њених „два месеца слободе“ и одбрамбени механизам од „сивог заточеништва код куће“.²⁵

Њено следеће путовање описано је у књизи „Бреме Балкана“. Посветивши сву своју енергију Балкану, Идит Дарам се са британске тачке гледишта и сама „балканизовала“,²⁶ а такво мишљење је штетило њеној мисији. У својој првој књизи посвећеној Балкану она је укратко описала сложеност проблема који су у игри, наглашавајући, као и Ребека Вест, колико је опасно заузети било чију страну у балканском сукобу.²⁷ Да би неко схватио Балкан, тврдила је, он мора да истражи узроке незавидног стања у коме се сваки од балканских народа налази. „Решење балканског питања“ које она предлаже је да се сваком народу додели „његова територија“, при чему овде изузима интересе великих сила, а које

---

¹⁹ Goldsvorti, *Nav. delo*, 198.

²⁰ M. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, E. Arnold, London 1904, 22.

²¹ Goldsvorti, *Nav. delo*, 200.

²² „Објаснила сам да желим да забележим ствари карактеристичне искључиво за Србију... Укратко, рекао ми је господин, Ви пишете географско-етнографску студију. И тада ми је синула та блистава идеја које се не бих сетила сама“ ; Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, 186.

²³ Највероватнији разлог за успешност њених експедиција је чињеница да Албанци нису гајили посебна осећања према Енглезима, а својим занимљивим цртежима албанске ношње и безазленим изгледом је изазивала дивљење и поштовање; Goldsvorti, *Nav. delo*, 206.

²⁴ Hodgson, „Edith Durham, Traveler and Publicist“, 13.

²⁵ M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, G. P. Putnam's Sons, New York 1920, 81.

²⁶ Још 1905. Х.Н. Брејлсфорд ју је у свом приказу књиге *Балканско време* оптужио за „балканство“. У приказу се помиње како Идит Дарам ведро расположења путује по Албанији, земљи нанизаних гробова поред пута и јунака живописних ношњи који се диче храброшћу и причају о части.

²⁷ Goldsvorti, *Nav. delo*, 202.

обично ставља на прво место.²⁸ У овом делу ауторка покушава да читаоцу који не поседује никакво предзнање о Балкану, уз своју аматерску интерпретацију историје од Александра Великог до њеног доба, објасни суштину сукоба. Да би је читаоци боље разумели ко све чини Балкан, она чистом дедуктивном методом закључује да су Албанци народ скоро митског порекла, да потичу од Александра Великог и Пира, да Бугари потичу од Хуна, а да су Срби окупирали већи део полуострва и протерали боље од себе на планине, као „Англо-Саксонци британска племена“. Наравно, како свака озбиљна студија мора имати доказе, тако ауторка, поред великог броја произвољно протумачених цитата античких писаца (као што је Тацит), у циљу повезивања античких народа са актерима у „Бремену Балкана“, своје хипотезе поткрепљује и изјавама обичних људи, као што је изјава једног Албанца да су: „Албанци и Срби као пси и мачке“.²⁹ Приказ који Идит Дарам даје о овом добу је значајан зато што пружа редак увид у реакције Балканаца, очигледно свесних мишљења које Запад има о њима.³⁰

Идит Дарам је добила место у балканској историографији захваљујући етнографским описима племенског живота у северној Албанији и Црној Гори, а нарочито захваљујући пажњи коју је посветила једној од у то време занемарених нација на Балкану, Албанцима. Њена аверзија према Србима, потом проширена на остале Словене, била је тако јака да је зулум јаничара приписивала њиховом балканском пореклу. Тодорова каже како је хвале вредна љубав према Албанцима навела Мери Идит Дарам да се стави у позицију да дели верске и расне осуде, уместо да рационално сагледа геополитичку ситуацију. Тако Идит Дарам оптужује „фанатизам православне цркве“ за учвршћивање турске власти и са извесним жаром, као пред судом, агитује за Албанце који: „само желе да заузму своје место на Балкану и да живе у слободи и хармонији, суочени са непријатељем много горим од Турака, а то су Словени: Русија, са својом фанатичном црквом и њене дивље кохорте, Срби и Бугари, спремне су да униште Албанију и да затру католике колико и муслимане“.³¹ Она се држала утабане стазе којом су ишли многи Западнаци који су се бавили Балканом – одабрала је *нацију миљеника* коју ће поставити на пиједестал и којој ће посветити своја дела.

---

²⁸ Исто, 206.

²⁹ M. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, T. Nelson&Sons, London 1905, 5–9.

³⁰ Тако наводи пример реакције једног човека којег је упознала, а који јој је прекорно рекао: „Ви Енглези мислите да сте цивилизовани и да можете да нас учите нечему. А ја вам кажем да овде нема човека који би починио онакве злочине какви се чине у Лондону... Наши хајдуци су сиромашни људи...Они пљачкају да би живели и ризикују главу при том. А ваши разбојници су често универзитетски образовани, они пљачкају, лажу и варају да би стекли раскош. Ви сте годинама уживали све предности образовања и цивилизације и ето шта радите. А нас зовете дивљацима зато што убијамо људе.“; Todorova, *Imaginarni Balkan*, 243.

³¹ Исто, 244.

Лета 1908. године се отиснула на пут у северну Албанију и продукт тога је њено дело „Горња Албанија“. Ово дело се састоји од мешавине етнографских података и личних доживљаја и многи га сматрају њеним најбољим остварењем. Њен циљ је да пружи интересантну и свеобухватну слику о албанским обичајима, фолклору и традицији. Она је саму себе видела као „објективног“ посматрача, извештача пре него коментатора, некога ко Балкан посматра изнутра и споља. Писци историјских дела, политичких студија и путописа који се односе на балканске земље често истичу своју објективност као нешто што их разликује од својих претходника.³² У овој књизи такође понавља своје виђење легендарне прошлости Албанаца, одређивањем заједничких именилаца, албанских обичаја.³³ Такође, књига обилује и описима прослава, а она која је на њу оставила можда и најјачи утисак је прослава поводом св. Јована.³⁴ Упркос свим неслагањима са Ребеком Вест, занимљиво је да су обе биле фасциниране мултирелигиозним прославама на Балкану.³⁵

Енергично је агитовала за независност Албаније, па је још пре Првог светског рата имала репутацију „краљице горштака“. Постепено је изменила своје ставове о Србима и Црногорцима, које почиње сматрати албанским непријатељима, а после Првог светског рата постала је и истакнута чланица Англо-албанског друштва. По албанским земљама је путовала у друштву Константина Синаса, путујућег продавца у служби Британског и иностраног библијског друштва, који ју је упознао са низом угледних Албанаца. Ово искуство јој је отворило очи за снажна национална осећања Албанаца. У делу „Опсада Скадра“ постепени заокрет њеног односа према Србима и Црногорцима је постао потпун. Идит Дарам описује ужасе приликом опсаде Скадра и борби за време Балканских ратова, али се поставља и као судија када су у питању жртве. Такође, као да заборавља да Велике силе имају удела у скоро свему што се догађа на Балкану, а у тренуцима када се тога сети, то је углавном да би поткрепила своју хипотезу о њиховој жељи за уништењем Албанаца. Тако цитира албанског патриоту: „Да, савезници су се борили заједно само ради уништења наше нације. Свет мора да је био изненађен да су нације које себе називају хришћанским способне за такву похлепу, бес и варварство.“³⁶ Није изненађујуће да су се аутори меморандума о албанским захтевима из 1918. године (под називом „Права, наде

---

³² Goldsvorti, *Nav. delo*, 203.

³³ M. Edith Durham, *High Albania*, E. Arnold, London, 1910, 453–459.

³⁴ Исто, 177.

³⁵ Ребека Вест у свом делу *Црно јагње, сиви соко* пише о прослави Ђурђевдана у Македонији, што је један од догађаја који су оставили најјачи утисак на њу.

³⁶ Edith Durham, *The struggle for Scutari*, 315.

и тежње Албаније“), износећи становиште да су Албанци „најзначајнији фактор међу свим балканским нацијама“, позивали управо на Мери Идит Дарам.³⁷

Балкан у ретроспективи

Њена три дела „Двадесет година Балканског заплета“, „Сарајевски злочин“ и „Порекло племена, закони и обичаји“ посебна су по томе што је за њих искористила материјал који је скупљала на својим путовањима по Балкану, али им је дала завршни печат доста времена касније, посматрајући неке догађаје у другачијем светлу.³⁸

Осим посматрања својих путовања по Балкану у ретроспективи, Идит Дарам је покушала и да у својој књизи „Сарајевски злочин“ разреши питање: „Ко је започео Велики рат?“ Она наравно, није прва поставила то питање, али није пропустила прилику да се у ту дискусију укључи у светлу Солунског процеса који су многи дочекали као непобитан доказ српске кривице за почетак рата. Посветивши се озбиљно свом лаичком истраживању, Мери Идит Дарам је вратила краљу Петру орден Светог Саве и у пропратном писму изјавила да: „њена и његов народ сматра кривим за највећи злочин у историји“.³⁹ Њена истрага о узроцима Првог светског рата се, заправо, састојала из, како је сама рекла: „чекања као мачка испред мишје рупе за доказ од самих Срба“, а уверена је да га је коначно и добила.⁴⁰ Тај доказ су објављена сећања Љубе Јовановића на 1914, која она у својој књизи најпре назива небитним,⁴¹ а затим их анализира у оноликој мери у којој јој је довољно да закључи да је убиство Франца Фердинанда могло бити спречено и да управо Љуба Јовановић није ништа урадио како би спречио атентат.⁴² Своју детективску студију даље поткрепљује доказима истог интензитета: новинским чланцима у којима Љуба Јовановић износи неколико магловитих реченица о томе како никада није помагао емигранте из Црне Горе који су покушавали насилно да остваре уједињење Србије и Црне Горе;⁴³ контроверзном књигом „Тајна превратне организације“⁴⁴ о Солунском процесу, која је годину дана након објављивања повучена и чија веродостојност и дан данас виси о концу с обзиром на непоклапања са стенографским белешкама са

---

³⁷ Антић, *Нав. дело*, 413.

³⁸ О свом боравку у Србији 1902. у делу „Двадесет година Балканског заплета“ пише како је била коришћена у политичке сврхе и како јој је била приказана само страна Велике Србије, Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, 81.

³⁹ Todorova, *Nav. Delo*, 242.

⁴⁰ Hodgson, „Edith Durham, Traveler and Publicist“, 25.

⁴¹ M. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, Allen and Unwin, London 1925, 84.

⁴² Исто, 129-130.

⁴³ Исто, 34.

⁴⁴ Исто, 158.

суђења.⁴⁵ Мери Идит Дарам користи учешће Великих сила у Балканском питању и Великом рату прилично произвољно, не желећи да сагледа озбиљност геополитичке ситуације очекујући за узврат шире прихватање интелектуалних кругова. Када се узме у обзир колико мало извора је консултовала приликом писања ове студије,⁴⁶ неуверљиве доказе којима је поткрепљује, постаје импресивно колико је енергије заправо уложила да убеди читаоце у српску кривицу за рат.

Након ове политичко-историјске студије опет се окреће етнографском раду, па тако настаје дело „Порекло племена, закони и обичаји“. Занимљиво је како увек благо иронично нагласи чињеницу да сви балкански народи теже границама из средњег века, али онда, када покушава да реконструише историју, погрешно тврди како је краљ Вукашин био албански поглавица града Скадра, док ламентујући објашњава како је касније град потпао под српску власт.⁴⁷ Идит Дарам је сама рекла да дело није комплетно, јер је њен рад на терену прекинуо Први светски рат. За лаике ова књига је један садржајан приручник пун анегдота, али треба узети у обзир временску разлику, као и носталгију коју је осећала за путовањима на која више неће отићи и за друштвом које више не постоји.⁴⁸

Закључак

Мери Идит Дарам представља редак пример путописца који се толико саживео са Балканом, а затим отворено променио своју приврженост некој од сукобљених страна.⁴⁹ Пошла је на Балкан да би заборавила несрећу код куће, али од самог почетка не види или не жели да види да је Балкан више од „занимљивог ловишта пуног живописних и забавних људи, у ком може да сакупља бајке и да црта“. Њена омиљена фраза гласи да је Балкан „комична опера исписана крвљу“.⁵⁰ Дела Мери Идит Дарам су етнологска ризница информација, али и вредан извор за истраживање имагологије Балкана. Како њен угао гледања припада викторијанском погледу на Балкан, дешава се да су њена запажања често резултат њених очекивања, предрасуда и афинитета пре него објективног

---

⁴⁵ М.Ж. Живановић, *Пуковник Анис*, Прометеј, Нови Сад 2016.

⁴⁶ Ауторка није користила званичне документе који су били доступни јавности већ у првој години рата као што су *Српска плава књига* која садржи 52 дипломатска документа настала између 29. јуна и 6. августа 1914. година као ни *Аустро-Угарску црвену књигу*, *Немачку белу књигу* или *Британске плаве књиге*, што би се очекивало од истраживача који је на себе узео такав озбиљан задатак да неколико година после Великог рата докучи узрок.

⁴⁷ М. Edith Durham, „A bird tradition in the West Balkan Peninsula“, *The Blaze in the Balkans*, IB Tauris, London 2014, 154.

⁴⁸ Hodgson, „Edith Durham, Traveler and Publicist“, 26.

⁴⁹ Goldsvorti, *Nav. delo*, 201.

⁵⁰ Todorova, *Nav. delo*, 68–69.

истраживања. Међутим, подсећање на ова ограничења не значи порицати вредност ових дела. Напротив, све противречности и разлике, на које наилазимо када се извор подвргне критичкој анализи, указују нам често на скривена усмерења, опредељења и тежње, како о земљи о којој се пише, тако и о оној за коју се пише. Без сумње, својим делима и личношћу Мери Идит Дарам је утицала на виђење Балкана у иностранству и оставила је неизбрисив траг у сећањима људи које је задужила. Све до пред смрт 1944. примала је пакете албанске заједнице, а у писму пријатељу написала је: „Док сам 1913. делила хуманитарну помоћ у северној, а 1914. у јужној Албанији, нисам ни помишљала да ће у будућности Албанија хранити мене“.⁵¹

Библиографија:

Извори:

M. Edith Durham, *High Albania*, E. Arnold, London, 1910.

M. Edith Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, George Allen & Unwin, London 1928.

M. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, T. Nelson&Sons, London 1905.

M. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, Allen and Unwin, London 1925.

M. Edith Durham, *The struggle for Scutari*, E. Arnold, London.

M. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, E. Arnold, London 1904.

M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, G. P. Putnam's Sons, New York 1920.

The Blaze in the Balkans, selected writings of M. Edith Durham, IB Tauris, London 2014.

Литература:

Ч. Антић, *Неизабрана савезница: Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Завод за уџбенике, Београд, 2012.

М.Ж. Живановић, *Пуковник Анис*, Прометеј, Нови Сад 2016.

Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford University Press, Bradford 1991.

M. Bakić Hejden, *Varijacije na temu „Balkan“*, Filip Višnjić, Beograd 2006.

V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје: Imperijalizam mašte*, Geopoetika, Beograd 2000.

V. Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700-1860.*, Arhipelag, Beograd 2014.

Problems of Identities in the Balkans, Edited by Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver and Vukasin Pavlovic, Anglo-Serbian Society, Belgrade 2006.

E. Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd 2000.

M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999.

---

⁵¹ Goldsvorti, *Nav. delo*, 207.

Andjelija Miladinović, BA

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

THE PERCEPTION OF BALKANS IN THE WORKS OF MARY EDITH DURHAM

This paper tries to establish the image of the Balkans in the works of the famous travel writer Mary Edith Durham. Placing her work within the context of orientalism and balkanism the image of the Balkan *Other* is problematized. Edith Durham's travels through the Balkans in the early 20th century shaped her first images of the peninsula. Special concern is given to the first change in the attitude of this travel writer towards the imagined geography of the Balkans that is the change of her position from an observer to a protector of the *pet nation* – the Albanians. The second change occurs long after the author returns to Britain and in a moment when she tries to position herself as an objective researcher of the "Balkan tangle" and within the context of the first wave of revisionism of the image of the Great War. In that sense, Serbia and Serbs take the role of lead culprits. With this Edith Durham completes the usual circle of balkanism, so common in the Anglo-American world of her time. However, her ethnographic observations, although coming from an amateur are important for later researchers as pioneering work in that field. Her point of view and observations indeed come as a result of her expectations, prejudice and affinity more than objective research, that is why critical source-analysis is important because it often shows hidden orientation, tendencies and aspirations of the author as well as the research objective.

Key words: Balkan, orientalism, travelogue, image of the *Other*, First World War, Albania, Great Britain, Serbia

Karlo Mak

Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

POVIJESNI PREGLED PROMJENA U ETNIČKOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA BOKE KOTORSKE

Apstrakt: Etnički sastav stanovništva Boke kotorske moguće je pouzdanije pratiti tek od 1948. godine. Naime, prijašnjim popisima nisu se prikupljali podaci o narodnosti, tj. nacionalnoj pripadnosti. Sve što se za ranije razdoblje može razmatrati jest udio pojedine vjeroispovijesti u ukupnom broju stanovnika ili sastav stanovništva na temelju jezične odrednice.

Ispravnim se čini pretpostavka da je starosjedilačko stanovništvo Boke, barem od 15. stoljeća, bilo katoličko. Osmanlijskim osvajanjima sve je više prisutno pravoslavlje, napose u geografskom zaleđu zaljeva. Pritom se mogu detektirati tri bitne opreke u odnosu katoličanstva i pravoslavlja: mletački (jugoistok) naspram osmanlijskom (sjeverozapad) teritoriju, prostor priobalja i zaleđa te odnos urbanog i ruralnog. Kontinuiran rast broja pravoslavnih, uglavnom zahvaljujući migracijama, vrlo rano je doveo do njihove apsolutne većine u zaleđu, a početkom 20. stoljeća i u priobalnim bokeljskim gradovima.

Od 1948. do 1991. godine, većinsko stanovništvo Boke kotorske bili su Crnogorci. Broj Srba podložan je najizrazitijim fluktuacijama, udio Hrvata kontinuirano se smanjuje, dok se na brojnost Jugoslavena direktno odražavaju jugoslavenske svakodnevne prilike. Uslijed raspada zajedničke države, jugoslavenska je nacija izgubila najveći udio svog nacionalnog korpusa. Istovremeno, Jugoslaveni doživljavaju identitetsko nasilje kakvo nijedan Crnogorac, Hrvat ili Srbin u Jugoslaviji nisu doživjeli. Stoga, izrazito raste broj nacionalno neopredijeljenog stanovništva. U njima valja tražiti prijašnje Jugoslavene čija nacija, čini se, nakon uspostave nacionalističkih režima 1990-ih godina, gubi pravo na postojanje.

Konačno, etnički sastav Boke kotorske bio je podložan velikim fluktuacijama uslijed promjena upravne vlasti, migracija, ratova itd. Posljedično, danas je Zaljev etnički izrazito heterogen prostor i to ne samo zaljev u cjelini, već i svaka njegova općina ponaosob.

Ključne riječi: Boka kotorska, stanovništvo, Srbi, Crnogorci, Hrvati, Jugoslaveni

1. Uvod i definicija teme

Bokokotorski zaljev smješten je u „dodirnoj zoni hrvatskog i crnogorskog prostora“.¹ Administrativno se dijeli na tri općine: Herceg Novi, Kotor i Tivat – a u širem smislu u bokeljsko područje ulazi i Budva. S oko 50% urbanog stanovništva, riječ je o najurbaniziranijoj regiji Crne Gore.² Međutim, u ovom se radu nećemo baviti odnosom urbanog i ruralnog, već ćemo razmatrati promjene u etničkom sastavu na prostoru Boke kotorske od vremena kada je takvo što objektivno moguće. Manjinsko stanovništvo u Crnoj Gori, odnosno, ono koje nije niti crnogorske, a ni srpske nacionalnosti, čini oko četvrtine od ukupnog broja stanovnika.³ To govori u prilog „postojanosti u nacionalnom izjašnjavanju manjinskih zajednica u Crnoj Gori“.⁴ Ujedno svjedoči i o heterogenosti stanovništva s narodnosnog aspekta te čine proučavanje etničkog sastava Crne Gore, tj. nekog njezinog specifičnog dijela, istraživački relevantnom temom.

S hrvatske pozicije, proučavanje etničkog sastava Boke kotorske posebno je zanimljivo. Naime, iako je dio Crne Gore, Boka kotorska je ujedno, s aspekta kulturno-povijesne baštine, i dio hrvatske prošlosti. Često se citira da „hrvatski narod na području Crne Gore baštini više od pedeset posto ukupnoga kulturnog i umjetničkog nasljeđa“, a sinonimom Bokokotorskom zaljevu neki autori drže i termin „Zaljev hrvatskih svetaca“.⁵

Cilj ovog rada je prikazati fluktuacije u etničkom sastavu stanovništva Boke kotorske te pokušati objasniti čime su one (bile) uvjetovane. Kako se u popisima stanovništva nacionalno opredjeljenje bilježilo tek od 1948. godine za ranija razdoblja bit će indikativna vjerska struktura stanovništva. Ona, međutim, nije i ne može funkcionirati kao vjerni reprezentant etničkog sastava. U radu ćemo se posebno osvrnuti na proces gradnje i rastakanja jugoslavenske nacije na bokeljskom prostoru s obzirom da je Bokokotorski zaljev za vrijeme Jugoslavije funkcionirao kao (etnički) izrazito jugoslavenska/multinacionalna sredina.

---

¹ D. Magaš, Osnovne prirodno-geografske značajke prostora Boke kotorske, u: *Hrvati Boke kotorske*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2003, 19.

² D. Magaš, Etnički, kulturni i vjerski sastav stanovništva, u: *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013, 313

³ M. Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, Adamić/Hrvatsko građansko društvo Crne Gore, Rijeka/Kotor 2005, 10.

⁴ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 11.

⁵ L. Čoralčić, *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, Meridijani, Samobor 2007, 9.

1.1. Pregled dosadašnjih istraživanja

Analizirajući radove koji polaze iz crnogorskog, hrvatskog, tj. srpskog gledišta, stječe se dojam da se prostor Crne Gore doživljava vrlo isključivo – svaka od spomenutih nacija iznjedrila je radove koji inzistiraju na njihovoj vlastitoj autohtonosti na crnogorskom prostoru. Pritom, crnogorska točka gledišta negira legitimitet drugih, odnosno ističe da osim Crnogoraca, „druge zajednice [...] nemaju argumentovana etnogenetska opravdavanja“.⁶ Radovi hrvatske provenijencije uglavnom poštuju postojanje drugih nacija na bokeljskom području, ali sebe izdižu na pijedestal ponavljajući podatak o preko 50% kulturno-povijesne baštine koja je produkt hrvatskog prisustva,⁷ dok se dio srpskih autora poziva na Vuka Karadžića koji na čitavom južnoslavenskom prostoru vidi samo Srbe. Kada je riječ o samoj Boki kotorskoj, Radusinović u povijesnom pregledu ovdje vidi samo Bokeljane (bez daljnje etničke podjele stanovništva) i to u opreci s Crnogorcima.⁸ S druge strane, Crkvenčić i Schaller u svim bokeljskim katolicima vide Hrvate, a nije im strano asimilirati Nijemce i Talijane u hrvatski etnički korpus.⁹ Ono što je zajedničko za sva tri gledišta jest potpuna delegitimizacija postojanja jugoslavenske nacije kao realne. U stanovništvu koje se odbija nacionalno izjasniti na popisima nakon 1991. godine, vide uglavnom pripadnike vlastite nacije.¹⁰

Posebnu kritiku zaslužuje zbornik „Hrvati Boke Kotorske“ u izdanju Sveučilišta u Zadru (2003). Naime, on sadrži tekstove koji upućuju na tobožnji strah „hrvatskog čovjeka“ na bokeljskom prostoru od „pridošlih Brđana“

---

⁶ Z. Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori, Etnološke odlike Crne Gore: identitet Crnogoraca i drugih etnička zajednica u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2013, 73.

⁷ Čoralić, *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, 9; Magaš, *Etnički, kulturni i vjerski sastav stanovništva*, 313.

⁸ P. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine: opšta istorijsko geografska i demografska razmatranja*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd 1978.

⁹ I. Crkvenčić, A. Schaller, *Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.)*, *Hrvatski geografski glasnik* 68 (2006), 51–72.; I. Crkvenčić, A. Schaller, *Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata*, *Hrvatski geografski glasnik* 69 (2007), 69–100.

¹⁰ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*; Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, 13-76.

(pejorativizirano) koji su se „suprotstavljali svemu što je hrvatsko“.¹¹ Nadalje, ističu „nasilno odvajanje“ Boke „od civilizacijskog i kulturnog kruga višestoljetna trajanja“ te kako se pod utjecajem novog sustava (nakon 1918.) „Hrvati postupno otuđuju od hrvatske nacije, osobito nacionalno neosvijesteni dio hrvatskog naroda“.¹² Pritom je logički neodrživa mogućnost otuđivanja od nečega, čega čovjek uopće nije svjestan. Rendić-Miočević tobože autohtonom hrvatskom stanovništvu (jer je katoličko) u Boki kotorskoj pripisuje pozitivne karakteristike poput „napornog rada, komunikativnosti i pripadnost zapadnoj, katoličkoj kulturi“ te tomu suprotstavlja doseljeno stanovništvo koje donosi „nasilnički plemenski mentalitet“.¹³ Pritom su pristranost i pasivno pozivanje na sukob najmanje čime bi se mogao okarakterizirati njegov tekst. Spomenuti Zbornik sadrži i tekst notornih Ankice i Josipa Pečarića koji se, prema iskazu ustaškog zločinca Maksa Luburića, pozivaju na Antu Moškova, jednog od najbližih Pavelićevih suradnika, kako bi ustvrdili da se „ne zaboravi da je i Boka Hrvatska! Da su tamo grobovi, da su tamo svetinje [...]“.¹⁴ Istovremeno im iz vida izmiče karakter tzv. NDH, odnosno činjenica da je istočno jadranski prostor, pa tako i Boku, ustaška vlast predala fašističkoj Italiji te manipulativno i bez uvijanja iskazuju pretenzije na teritorij druge suverene države.

Nadalje, geografski radovi, kako to već obično biva, donose čitav niz povijesno netočnih i problematičnih podataka. Bilo namjerno ili nenamjerno, Crkvenčić i Schaller ističu da je Boki susjedna Dalmacija „od 7. stoljeća etničko područje Hrvata“ kao nepobitnu povijesnu istinu.¹⁵ Isto tako, kako bi utvrdili da su Hrvati dominantna etnička skupina u Boki u ranome srednjem vijeku, pozivaju se na nesigurnog i mitomaniji podložnog Popa Dukljanina. Ističu da su nositelji pomorstva u Boki u mletačkom razdoblju bile hrvatske obitelji, ma što god to u razdoblju koje ne poznaje nacionalnu svijest značilo. Kod istih autora prisutne su i manje pogreške u pogledu faktografije pa tako, primjerice, donose podatak da je

---

¹¹ M. Diklić, „Pravaštvo u Boki kotorskoj“, u: *Hrvati Boke Kotsorske*, ur. S. Obad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2003, 141–162.

¹² S. Obad, „Hrvatska društva u Boki kotorskoj do Drugoga svjetskoga rata“, u: *Hrvati Boke Kotsorske*, ur. S. Obad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2003, 439.

¹³ I. Rendić Miočević, „Od Popa Dukljanina do Baje Pivljanina“, u: *Hrvati Boke Kotsorske*, ur. S. Obad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2003, 129.

¹⁴ A. Pečarić, J. Pečarić, „Hrvati u Boki kotorskoj u Kraljevini Jugoslaviji“, u: *Hrvati Boke Kotsorske*, ur. S. Obad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2003, 76.

¹⁵ I. Crkvenčić, A. Schaller, Boka kotorska: društveno-političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine, *Hrvatski geografski glasnik* 67/2 (2005), 109.

austrougarska aneksija Bosne (kojom je Boka prestala biti „corpus separatum“) izvršena 1906., a ne 1908. godine. Nadalje, u zaključku rada objavljenog 2006. godine iznose manipulativne tvrdnje eksplicitno iznijevši podatke o određenim udjelima Hrvata, tj. Srba i Crnogoraca u Boki za vrijeme austrijske uprave, iako je sve što se sa sigurnošću može tvrditi tek broj pravoslavnih/katolika, odnosno onih koji govore hrvatskim ili srpskim, njemačkim, talijanskim ili drugim jezikom.¹⁶ Isto ponavljaju i u kasnijem članku kad ističu da je 1910. „u 41 naselju Boke živjelo oko 8200 Hrvata i oko 6700 Crnogoraca“ pri čemu iz nekog razloga u potpunosti izostavljaju srpsko stanovništvo.¹⁷

1.3. Hipoteze i metodologija

Osnovne hipoteze ovog rada tiču se promjena u etničkom sastavu Crne Gore, odnosno Boke kotorske u dugom trajanju, pri čemu je naglasak ipak stavljen na najrecentnije promjene te (de)konstrukciji jugoslavenske nacije. Sve hipoteze odnose se na prostor Boke kotorske:

- H1. etnički/vjerski sastav bio je kroz prošlost podložan značajnim fluktuacijama;
- H2. posljedično, stanovništvo Boke kotorske etnički je izrazito heterogeno;
- H3. raspadom Jugoslavije, jugoslavenska nacija izgubila je, u odnosu na druge nacije, najveći udio svog nacionalnog korpusa;
- H4. danas se Jugoslaveni najčešće ne žele nacionalno izjasniti.

Analitička metoda čini osnovu za najveći dio ovoga rada. Analizom dostupne literature izdvojeni su ključni elementi koji su doveli do promjena u etničkom sastavu Crne Gore, tj. Boke kotorske, a isti su potkrijepljeni odabranim statističkim podacima. Tablični i grafički prikazi izvedeni su pomoću programskog alata Microsoft Excel. Kartografski prikaz nacionalne strukture stanovništva bokokotorskog zaljeva izrađen je pomoću ArcMap-a.

2. Etnički sastav Boke kotorske

---

¹⁶ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), 52–72.

¹⁷ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 71.

2.1. Mletačko razdoblje

Teza da je stanovništvo Crne Gore „etnogenetski homogeno i samo u novije vrijeme značajnije politički usmjeravano“¹⁸ neodređena je i ne može se učinkovito braniti. Nadalje, pogrešno je tvrditi i kako je starosjedilačko stanovništvo Boke kotorske bilo hrvatsko jer je bilo katoličko.¹⁹ Naime, ljudi se sve do 19. stoljeća identificiraju isključivo s obzirom na društveni položaj ili vjeroispovijest. Bilo kakva druga razlikovna kategorija, s etničkim, a još manje nacionalnim prizvukom, u biti je ahistorijska i promašena.²⁰ Stoga će u ovom dijelu rada od presudnog značenja biti vjerska struktura bokeljskog stanovništva. Pri tom treba istaknuti da je Boka kotorska upravno povezana s hrvatskim povijesnim prostorom (Dalmacijom) u kontinuitetu barem od 1420. godine.²¹ Rendić-Miočević poziva se na Šufflayja kad tvrdi da „latinski gradski statuti dokazuju kako nema pukotine u katoličkom kulturnom krugu od Kvarnera do Otranta.“²²

Međutim, osmanlijska prisutnost u Boki od kraja 15. pa do kraja 17. stoljeća pridonijela je širenju pravoslavlja.²³ Područje pod osmanskom upravom u 17. stoljeću većinski je bilo pravoslavno, dok je mletački dio bio većinsko katolički. Gledajući čitav bokeljski prostor, on je sve do Morejskog rata (1684–1699.) bio većinsko katolički. Izvori govore uglavnom o doseljavanju pravoslavnog stanovništva, a ne katoličkog. Iz toga Crkvenčić i Schaller izvode zaključak da je autohtono stanovništvo Boke kotorske moralo biti katoličko.²⁴ Međutim, već polovicom 18. stoljeća većinu (58,1%) bokeljskog stanovništva čine pravoslavci.²⁵

---

¹⁸ Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, 75.

¹⁹ Rendić-Miočević, *Od Popa Dukljanina do Baje Pivljanina*, 129.

²⁰ N. Štefanec, *Demographic Changes on the Habsburg-Ottoman Border in Slavonia (c. 1570–1640)*, *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Marlene Kurz, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 2004, 559.

²¹ Magaš, *Osnovne prirodno-geografske značajke prostora Boke kotorske*, 20.

²² Rendić-Miočević, *Od Popa Dukljanina do Baje Pivljanina*, 127.

²³ Crkvenčić i Schaller, *Boka kotorska: društveno-političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine*, 23.

²⁴ Crkvenčić i Schaller, *Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.)*, 51–72.

²⁵ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*.

Temeljem rada Crkvenčića i Schallera,²⁶ moguće je detektirati tri bitne opreke koje zajedno sublimiraju u odnosu bokeljskog pravoslavlja i katoličanstva. Naime, prva se odnosi na relaciju obala-zaleđe, sljedeća na sjeverozapadni (osmanski), tj. jugoistočni (mletački) dio zaljeva, a posljednja na odnos urbanog i ruralnog. Inače, bokeljski prostor sa svojim zaleđem funkcionira slično dalmatinskim gradovima i Zagori pri čemu je razvidna odvojenost primorja od njegova zaleđa. U odnosu na ostatak Crne Gore, Boka „kao da pripada drugomu svijetu.”²⁷ “Izražene su specifičnosti kulturnog identiteta [...] stvaranog pod viševjekovnom dominacijom italijanske kulture”.²⁸

2.2. Austrijsko razdoblje (1814.-1918.)

Boka dolazi pod trajnu austrijsku vlast 1814. godine. U Habsburškoj, a kasnije u Austro-Ugarskoj Monarhiji ona je predstavljala svojevrsni odvojen teritorij. Naime, od ostatka zemlje bila je izolirana osmanlijskim koridorom Sutorine. Takva situacija potrajala je sve do austrijske aneksije BiH 1908. godine. Polovicom 19. stoljeća u Boki se gradi austrijska ratna luka pa posebno raste važnost vanjskih zaljeva, HercegNovskog i Tivatskog, a pada važnost Kotorskog zaljeva. Intenzivnim doseljavanjem neslavenskog stanovništva, gradnja luke posredno se odrazila i na promjene u sastavu stanovništva.²⁹

Crkvenčić i Schaller naglašavaju da je prvi austrijski popis iz 1857. godine sadržajno manjkav te da potpuniji popisi kreću tek od 1880. godine.³⁰ Naime, tek su od tada rezultati objavljeni na razini naselja. S druge strane, Radusinović koristi i ranije popise te ističe da je već polovicom 19. stoljeća u Boki živjelo oko tri četvrtine pravoslavnog stanovništva, tj. da je ono bilo većinsko u apsolutnom smislu.³¹ Ako je podatak točan, tada vodi određenoj sumnji u manipulativnost prema Crkvenčiću i Schalleru kad odlučuju da neće koristiti popise iz 1857. i 1869.

---

²⁶ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), 51–72.

²⁷ P. Butorac, Boka kotorska, u: *Crna Gora i Crnogorci u Novoj Evropi*, ur. Branislav Kovačević i Marijan Miljić, Novinsko javno preduzeće Pobjeda, Podgorica 2005, 428.

²⁸ Mrvaljević, Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori, 75.

²⁹ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: društveno-političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine, 113.

³⁰ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: društveno-političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine, 120.

³¹ Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine: opšta istorijsko geografska i demografska razmatranja*. 95.

godine. Nadalje, Crkvenčić i Schaller pozivaju se na to da „bokeljsko stanovništvo Bokom najčešće smatra onaj dio tog prostora koji je uže vezan uz život na obali“. Sukladno tomu, analiziraju 41 naselje s ukupno 59% stanovnika bokeljskog administrativnog područja (prema popisu 1880.), a izostavljaju planinsko zaleđe Herceg Novog i Risna.³² S obzirom na ranije navedene opreke u odnosu pravoslavnih i katolika, posve je jasno da se takvom analizom dobivaju katoličkoj strani pristraniji rezultati. Time ona nije opravdana, tim više što se autori ne pozivaju ni na kakav izvor kad govore o tobožnjoj bokeljskoj definiciji prostora Boke kotorske. Nadalje, nastoje analizirati narodnosni sastav, iako takvi podaci u popisima stanovništva uopće nisu prikupljeni. Naime, nacionalna pripadnost popisuje se tek od 1948. godine. Koristeći se sastavima stanovništva prema vjeri i prema govorenim jezicima, pokušavaju konstruirati narodnosti. Pritom hrvatskoj narodnosti nastoje pripisati svašta. Počevši od teze da su strani jezici imanentni hrvatskom stanovništvu budući da se samo ono bavilo pomorstvom (nejasno je otkud su došli to takvog podatka te zar se su se samo Hrvati bavili pomorstvom?) pa bi svi koji njima govore trebali biti Hrvati. Nadalje, ističu da su se i eventualni doseljeni stanovnici (Talijani, Nijemci) asimilirali u Hrvate budući da im je to bilo olakšano zajedničkom pripadnošću katoličanstvu.³³

Kako su nam nedostupni podaci austrijskih popisa stanovništva, u ovom će dijelu rada biti korištene brojke koje donose Crkvenčić i Schaller za spomenuto 41 priobalno naselje Boke kotorske, ali ne i njihova interpretacija. Razmotrit ćemo isključivo sastav stanovništva prema vjeroispovijesti (Tab. 1.), zanemarujući podatke koje su Crkvenčić i Schaller dobili vlastitim kalkulacijama i pokušajem konstrukcije narodnosti.

Tab. 1. Vjerska struktura stanovništva priobalnih naselja Boke kotorske od 1880. do 1910. godine³⁴

Godina	Katolici	Pravoslavni	Ostali	Ukupno
--------	----------	-------------	--------	--------

³² Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), 52–54.

³³ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), 51–72.

³⁴ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), 54–55, 57–58.

1880.	9.380	8.301	51	17.732
1890.	9.683	8.202	121	18.006
1900.	10.314	8.748	118	19.180
1910.	13.002	9.331	490	22.823

Evidentan je porast broja i katolika i pravoslavanih. Pritom je porast katolika nešto dinamičniji. Kad je riječ o prostornoj distribuciji različitih vjeroispovijesti na prijelazu stoljeća, katolici čine većinu u Perastu, Herceg Novom i Kotoru, dok su pravoslavni većinsko stanovništvu bili samo u Risnu.³⁵

2.3. Razdoblje Kraljevine SHS/Jugoslavije (1918.-1941.)

Jedini popisi stanovništva u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije provedeni su 1921. i 1931. godine. Metodološki su slijedili upute iz austrijskog razdoblja. Drugim riječima, ni za vrijeme monarhističke Jugoslavije nije popisivana narodnost. Rezultati oba popisa nisu objavljeni za razinu naselja, već općina i kotareva. Nadalje, i te se granice bile izmijenjene u odnosu na razdoblje Austro-Ugarske, stoga podaci nisu posve usporedivi.³⁶

Tab. 2. Vjerska struktura stanovništva priobalnih naselja Boke kotorske od 1921. do 1942. godine³⁷

Godina	Katolici	Pravoslavni	Ostali	Ukupno
1921.	9.705	15.635	250	25.590
1931.	13.427	17.779	397	31.603
1942.*	15.389	21.231	248	36.868

Jugoslavensko razdoblje donosi drugačiji sastav stanovništva od austrougarskog u pogledu vjerski većinske populacije (Tab. 2.). Naime, 1921.

³⁵ Crkvenčić i Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), 54–58.

³⁶ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 72.

³⁷ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 71-72.; Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*.

godine pravoslavni po prvi put postaju većinsko stanovništvo u priobalnim gradovima Boke kotorske. Ono što sa sigurnošću možemo tvrditi jest da je iseljavanjem smanjen broj stranog stanovništva (katoličkog), što je primarni razlog promjene u omjeru katolika i pravoslavnih. Stoga autori ističu da 1931. godine nije bilo većeg broja katolika koji nisu bili Hrvati, kao ni pravoslavnih koji nisu bili Crnogorci ili Srbi.³⁸ Međutim, i takvi su zaključci posve promašeni uzme li se u obzir da u današnjoj Boki samo 2/3 katolika čine Hrvati.³⁹ Tab. 2. donosi podatke i o broju stanovnika 1942. godine. Riječ je o popisu koji je provela okupacijska vlast fašističke Italije.⁴⁰ Navedene brojke odnose se na nešto širi prostorni obuhvat (ne samo priobalni gradovi) nego podaci popisa iz 1921. i 1931. godine – otuda toliki porast pravoslavnih. Međutim, mogu biti indikativne za praćenje općeg kretanja broja katoličkog stanovništva.

2.4. Razdoblje komunističke/socijalističke Jugoslavije (1945–1991.)

Mrvaljević ističe da su promjene u nacionalnom sastavu stanovništva od 1945. godine nadalje, tj. nacionalnom opredjeljivanju, dokaz da „crnogorski identitet nije dovoljno utemeljen“ te da ovisi o političkim datostima.⁴¹ Međutim, treba imati na umu da je konstruiranje nacije dugotrajan te nikad dovršen proces i da „neutemeljenost“ nacionalnog identiteta nije ekskluzivno crnogorski slučaj. Fluktuacije u nacionalnom sastavu stanovništva Boke kotorske nakon Drugog svjetskog rata to najbolje potvrđuju (Tab.3.). Nadalje, da je nacionalnost itekako fleksibilna kategorija ukazuje i čitava Crna Gora gdje je čak „20% stanovništva promijenilo nacionalnost između popisa 1991. i 2003.“ godine.⁴² Sukladno tome, tvrdnje da bi prvi jugoslavenski popisi, „oslobođeni religioznih i političkih manipulacija“, ukazivali na „veoma visok procent Crnogoraca, prvih godina čak preko 90%“⁴³ odbacujemo kao nedovoljno utemeljene.

---

³⁸ Crkvenčić i Schaller, *Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata*, 73.

³⁹ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, Podaci na nivou opština, Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i vjeroispovjesti po opštinama, www.monstat.org (5.4.2018.).

⁴⁰ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*.

⁴¹ Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, 41.

⁴² D. Jović, *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zaprešić 2017, 230.

⁴³ Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, 75.

Prvi popis stanovništva na čitavom današnjem teritoriju Crne Gore potječe iz 1948. godine. Njegovi rezultati objavljeni su samo na razini mjesnih odbora. Popisi 1953., 1961. i 1971. objavljeni su za područje općina, dok su kasniji popisi dostupni na razini naselja.⁴⁴

Tab. 3. Nacionalna struktura stanovništva kotara Kotor od 1948. do 2011. godine⁴⁵

	Ukupno	Crnogorci	Srbi	Hrvati	Jugoslaveni	Neopredijeljeni	Ostali
1948.	21.662	11.639	3.528	5.860	-	-	635
1953.	30.726	13.799	8.053	8.049	88	-	737
1961.	37.773	21.081	6.912	8.450	451	-	879
1971.	44.210	20.362	9.549	7.182	5.358	-	1.759
1981.	53.028	23.913	6.397	5.222	15.208	-	2.288
1991.	61.430	26.396	13.418	4.910	11.750	-	4.956
2003.*	69.611	24.270	29.360	5.223	482	6.028	4.248
2011.*	67.496	26.108	26.435	4.519	88	6.129	3.994

Stanovništvo sve do 1948. godine nije popisivano po etničkoj/nacionalnoj pripadnosti, već samo po vjeroispovijesti.⁴⁶ Prvi popis stanovništva Boke kotorske koji je tangirao nacionalnu pripadnost govori nam u prilog apsolutne crnogorske većine. Crnogorci će biti većinsko bokeljsko stanovništvo sve do kraja postojanje jugoslavenske države. Broj Hrvata na prvom je popisu bio manji od očekivanog (obzirom na preko 15.000 katolika za vrijeme talijanskog okupacijskog popisa 1942. godine). Razlog je tomu moguće prikrivanje identiteta⁴⁷ kao posljedica iskustva s takozvanom NDH. Tomu u prilog govorilo bi izrazito povećanje broja Hrvata do 1953. godine, što objašnjavamo ponovnom afirmacijom identiteta

⁴⁴ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 75.

⁴⁵ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 76. i 78.; *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, www.monstat.org; podaci za 2011. odnose se na općine Herceg Novi, Tivat i Kotor što je približno jednako nekadašnjem kotaru Kotor.

⁴⁶ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 25.

⁴⁷ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 79.

prolaskom vremena te isticanjem koncepta „bratstva i jedinstva“. Već prilikom drugog jugoslavenskog popisa stanovništva Srbi brojčano prestižu Hrvate. Međutim, njihov broj pokazat će se najpodložniji fluktuacijama u vezi s formiranjem i rastakanjem jugoslavenske nacije stoga tu poziciju neće trajno zadržati.

Godine 1961. zabilježen je najveći apsolutni i relativni broj Hrvata u Boki uopće.⁴⁸ Nakon toga slijedi relativni pad – do 1981. uzrokovan ponajviše iseljavanjem, a kasnije uglavnom povećanjem broja Srba i Crnogoraca.⁴⁹ Pasinović postavlja pitanje zašto opada apsolutni broj Hrvata te odgovor traži u promjeni u nacionalnom izjašnjavanju koja vodi prema jugoslavenstvu.⁵⁰ Rezimirajući jugoslavensko razdoblje, treba istaknuti kako je samo doseljavanjem Boka dobila čak 27.934 stanovnika, što je 1991. činilo čak 45,5% od ukupnog broja stanovnika. Valja to povezati s privrednim razvojem i vojno-obrambenom funkcijom Zaljeva koje su posljedično slijedila službena premještanja vojnika i njihovih obitelji.⁵¹

2.5. Postjugoslavensko razdoblje

Pasinović ističe da je „indirektna posljedica“ početka ratnih sukoba 1991. bila „izjašnjavanje jednog dijela Hrvata Jugoslavenima“.⁵² Sudeći po tome da su se čak i neki hrvatski vojnici koji su tada služili vojni rok u Tivtu iz sigurnosnih razloga također odbijali izjasniti Hrvatima,⁵³ jednim dijelom podržava ovu tezu. Ipak, uvidom u Tabelu 3. jasno je kako je smanjenje broja Hrvata u međupopisnom razdoblju 1981–1991. iznosilo tek nešto iznad 5% (312 stanovnika) što i nije odveć značajno, posebno uzimajući u obzir migracijski karakter jugoslavenskog prostora

---

⁴⁸ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 28.

⁴⁹ Crkvenčić i Schaller, *Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata*, 88.

⁵⁰ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 28.

⁵¹ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 31.

⁵² Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 29.

⁵³ T. Jakovina, *Soll ich wirklich hier bleiben? Boka kotorska vor dem Krieg 1991: Erinnerungen eines kroatischen Marinesoldaten*, *Europa Neu Denken Band III: Die andere(n) Seite(n) des Meeres*, Ilse Fischer und Johannes Hahn, Verlag Anton Pustet, Salzburg, 2016, 125.

početkom 1990-ih godina. Nadalje, to će smanjenje biti kompenzirano već prilikom popisa stanovništva 2003. godine.

„U popisu 2003. godine [se] umjesto Jugoslavena pojavljuje relativno velik broj nacionalno neopredijeljenih Bokelja. [...] Možda u njima ima najviše Crnogoraca, manje Srba, ali svakako i dio Hrvata“.⁵⁴ S druge strane, možda se jednostavno radi o Jugoslavenima koji u novim okolnostima ne mogu slobodno izražavati svoju nacionalnu pripadnost. Naime, već je na popisu 1991. godine, neposredno pored rat, zabilježeno značajno smanjenje broja Jugoslavena, a porast broja Srba, Crnogoraca, kao i rast skupine „Ostali“. Niti jedna od u literaturi navedenih referenci to ne uzima kao mogućnost.⁵⁵

Tab. 4. Etnokonfesionalna struktura stanovništva Boke kotorske 2011. godine ⁵⁶

	UKUPNO	Pravoslavni	Katolici	Ateisti i agnostici	Neopredijeljeni	Ostali
Srbi	26435	25994	39	192	70	140
Udio (%)	39,2	98,3	0,1	0,7	0,3	0,5
Crnogorci	26108	22431	1512	918	621	626
Udio (%)	38,7	85,9	5,8	3,5	2,4	2,4
Hrvati	4519	19	4285	131	57	27
Udio (%)	6,7	0,4	94,8	2,9	1,3	0,6
Jugoslaveni	311	146	37	74	30	24
Udio (%)	0,5	46,9	11,9	23,8	9,6	7,7
Neopredijeljeni	6129	2659	274	100	2865	231
Udio (%)	9,1	43,4	4,5	1,6	46,7	3,8
Ostali	3994	1454	648	137	127	1628
Udio (%)	5,9	36,4	16,2	3,4	3,2	40,8
UKUPNO	67496	52703	6795	1552	3770	2676

⁵⁴ Crkvenčić i Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, 79.

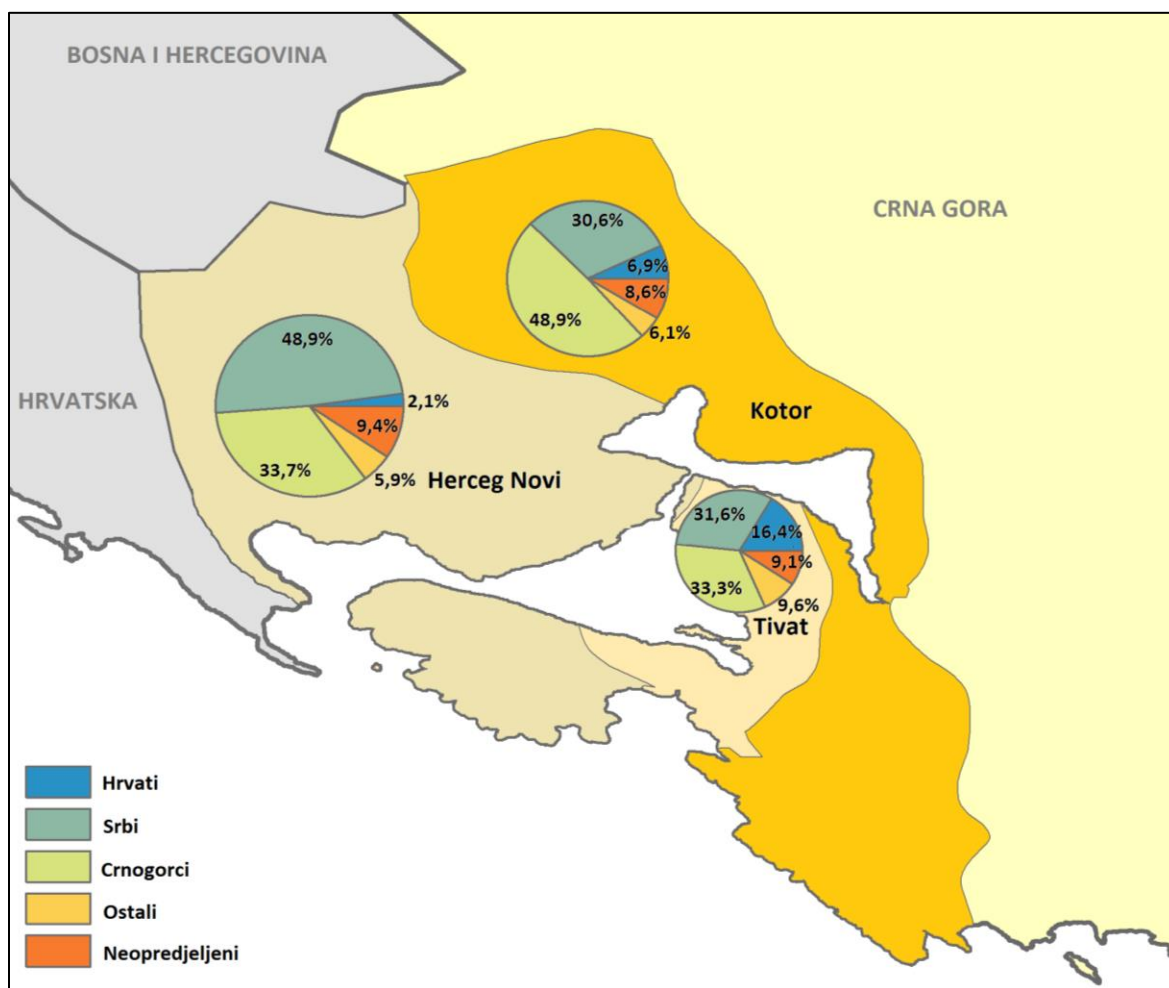
⁵⁵ Uz tek rijetke izuzetke, poput D. Jovića ili D. Markovine, no težište njihova rada nije usmjereno prema jugoslavenskoj naciji na prostoru Boke, već se oni više ili manje usputno dotiču problema izražavanja etničkih/nacionalnih identiteta u postjugoslavenskim društvima, napose isticanja pripadnosti jugoslavenskoj naciji/ideji.

⁵⁶ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine*, www.monstat.org: [Ukupan broj stanovnika općina Herceg Novi, Tivat i Kotor](#).

Udio (%)	100,0	78,1	10,1	2,3	5,6	4,0
----------	-------	------	------	-----	-----	-----

Nadalje, Mrvaljević tvrdi da se dugo vremensko razdoblje inzistiralo na srpskom identitetu Crne Gore, „kako od vladajućih faktora iz Srbije, tako i iz same Crne Gore“.⁵⁷ Čini se da su se takva nastojanja u Boki kotorskoj uspjela realizirati. „Zajedničkim djelovanjem nauke i politike [...], utemeljivan je u Crnoj Gori svojevrsni dualizam u shvatanju identiteta – *ime crnogorsko i prezime srpsko*.“⁵⁸ Danas Srbi čine većinu bokeljskog stanovništva (39,2%), slijede Crnogorci (38,7%), a na trećem su mjestu neopredjeljeni (9,1%) (Tab. 4.). Dvije od tri bokeljske općine 2011. godine imale su relativnu crnogorsku većinu (Tivat i Kotor), dok je u Herceg Novom većinsko stanovništvo srpske nacionalnosti (Sl. 2.). Sve to govori u prilog multietničkom karakteru stanovništva bokokotorskog zaljeva, kao i svake njegove općine.

⁵⁷ Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, 41.

⁵⁸ Mrvaljević, *Etnički identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori*, 73.

Sl. 2. Nacionalni sastav općina bokokotorskog zaljeva 2011. godine⁵⁹

3. Iskazivanje jugoslavenskog identiteta

„Majka Hrvatica, otac Crnogorac, ja sam iz Bosne ... Jugoslaven – odgovorio je Danijel. Na to netko ironično vikne – *Bravo, to je jedna neuništiva nacija!*“.⁶⁰ Nacionalistički režimi koji su se počeli uspostavljati još krajem 1980-ih i rastakati jugoslavensku zajednicu, očito su snažni bili i u okviru onoga što se, ironično, zvalo „Jugoslavenska“ narodna armija. Jugoslavenstvo se u vojsci počelo razumijevati kao srpstvo⁶¹ čime je lišeno svog pravog sadržaja. Taj sadržaj nikad nije mogao bio etno-nacionalistički. Stoga možda i ne treba čuditi da mnogi autori u izmijenim političkim okolnostima diskvalificiraju realitet postojanja jugoslavenske nacije. Neki od njih postavljaju pitanje „hoće li se kao Jugoslaveni [...] izjasniti oni koji su to ranije činili, odričući se stvarne nacionalne pripadnosti?“.⁶² Pritom zanemaruju da je nacija društveni konstrukt pa prema tomu ne može biti stvarna u smislu nepromjenjivosti, dovršenosti i istinitosti. Potpunom afirmacijom nacionalističkih režima 1990-ih godina čitava jugoslavenska nacija izgubila je pravo na postojanje. Riječ je o preko 5% ljudi na teritoriju čitave Jugoslavije prema popisu stanovništva iz 1991. godine.⁶³

Popis stanovništva iz 1981. godine, „kad je jugoslavenski socijalistički patriotizam bio još pod snažnim mobilizirajućim utjecajem smrti Josipa Broza Tita“, bilježi najveći broj bokeljskih Jugoslavena – čak 15.208 ili 28,7% svih Bokeljana. Mnogo je to više i od jugoslavenskog (5,4%) i od crnogorskog (5,3%) prosjeka.⁶⁴ Za vrijeme početnog rasta broja Jugoslavena, između popisa 1953. i 1961., pao je broj Crnogoraca i Hrvata, a kasnije, i to u mnogo većoj mjeri, broj Srba (Tab. 3.). Prema tome, čini se kako je u gradnji jugoslavenske nacije u Boki ponajviše sudjelovalo srpsko stanovništvo.

---

⁵⁹ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine, www.monstat.org.

⁶⁰ Jakovina, Soll ich wirklich hier bleiben? Boka kotorska vor dem Krieg 1991: Erinnerungen eines kroatischen Marinesoldaten, 118.

⁶¹ Jakovina, Soll ich wirklich hier bleiben? Boka kotorska vor dem Krieg 1991: Erinnerungen eines kroatischen Marinesoldaten, 121.

⁶² Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 33.

⁶³ D. Markovina, *Jugoslavenstvo poslije svega*, MostArt, Zemun 2015, 49.

⁶⁴ Jović, *Rat i mit*, 229.

Od popisa stanovništva 1991., broj Jugoslavena u Boki, ali i općenito, izrazito pada. Usporedno, rapidno raste broj Srba, u manjoj mjeri broj Crnogoraca, ali i skupine „Ostali“ (Muslimani i dr.). Čini se da su Hrvati jedini koji na bokeljskom prostoru bilježe pad brojnosti kontinuiranog intenziteta. Opravdanom se čini Markovinina teza da je inauguracijom promjenom režima na postjugoslavenskom prostoru upravo jugoslavenska nacija izgubila pravo na postojanje. S gotovo 12.000 stanovnika 1991. godine (već je to značajno međupopisno smanjenje u odnosu na 1981. godinu), broj bokeljskih Jugoslavena 2003. pada ispod 500. Istovremeno, broj neizjašnjenih iznosio je preko 6000 (prije 1991. nije postojala ta kategorija) te je blago povećana na popisu 2011. godine. Iako su tri uzastopna popisa (1991., 2003., 2011.) razmjerno malo kako bi se uspostavila relevantna korelacija između ovih brojki, procjenjujemo da postoji statistički značajna povezanost između smanjenja broja Jugoslavena i rasta broja nacionalno neizjašnjenih. Ako se ona može uzeti ozbiljno tada opaska da će „nove generacije, lišene pritiska da svoj nacionalno osjećaj potiskuju zarad *saveznoga* jugoslovenstva, otkrivati cjelinu svoje povijesne etničko-kulturne samobitnosti i ponosni nastavljati tradicije svojih predaka“⁶⁵ ne pokazuje točnom. Štoviše, uzmemo li da značajan dio nacionalno neopredijeljenog stanovništva sebe identificira Jugoslavenima, a to zbog većinskog etnonacionalnog pritiska ne može javno iskazati, tada možemo podržati Jovićevu tvrdnju da upravo Jugoslaveni doživljavaju „identitetsko nasilje kakvo nijedan Srbin ili Hrvat [ili Crnogorac] nikada u Jugoslaviji nije doživio“.⁶⁶

4. Zaključak

Sastav stanovništva Boke kotorske posljedica je dugog historijsko-geografskog razvoja. Njegovu je dinamiku sa sigurnošću vrlo teško pratiti prije suvremenih popisa stanovništva, stoga za predstatističko razdoblje indikativni mogu biti podaci o vjeroispovijestima ili o govorenim jezicima. Ispravnom se čini pretpostavka da je bokeljsko stanovništvo početkom mletačke uprave u 15. stoljeću većinski bilo katoličke vjeroispovijesti. Pravoslavlje na prostor Zaljeva počinje prodirati s jačanjem Osmanlija, a krajem ranoga novog vijeka, pravoslavni već zasigurno čine većinu u neposrednom geografskom zaleđu Zaljeva, dok se katoličko stanovništvo koncentrira u priobalju. Takve opreke vidljive su i u

---

⁶⁵ Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, 42.

⁶⁶ Jović, *Rat i mit*, 231.

odnosu osmanskog (sjeverozapad) i mletačkog/austrijskog (jugoistok) teritorija, kao i u odnosu ruralnog i urbanog prostora. Raspadom Austro-Ugarske Monarhije iseljava značajan broj stranog stanovništva, čime se posredno smanjuje udio katolika. Istovremeno, pravoslavni postaju većinsko stanovništvo i u priobalnim gradovima zaljeva. Završetkom Drugog svjetskog rata i uspostavom komunističke/socijalističke Jugoslavije provode se prvi popisi stanovništva koji tangiraju etničku/nacionalnu pripadnost. Kroz čitavo socijalističko razdoblje, Crnogorci su većinski narod u Bokokotorskom zaljevu. Broj Srba podložan je najvećim fluktuacijama, dok se broj Hrvata kontinuirano smanjuje. Na brojnost Jugoslavena direktno su se odražavale svakodnevne (općejugoslavenske) prilike što se ponajbolje očituje u činjenici da su oni svoj kvantitativni vrhunac (gotovo trećina svog stanovništva Zaljeva) dosegli popisom iz 1981. godine. Međutim, uslijed raspada zajedničke države, jugoslavenska je nacija izgubila gotovo čitav nacionalni korpus. Jovićevim riječima, Jugoslaveni su doživjeli identitetsko nasilje u novostvorenim nacionalnim državama kakvo nijedan Crnogorac, Hrvat ili Srbin u Jugoslaviji nisu. Stoga izrazito raste broj nacionalno neopredijeljenog stanovništva (čak 9,08%) u kojem valja tražiti prijašnje Jugoslavene.

Nacionalno homogeniziranje Bokokotorskog zaljeva, unatoč ratu 1990-ih godina, nije ostvareno. Zaljev je i danas, baš kao i nekada, etnički i kulturno izrazito pluralan prostor, a ni jedna etnička skupina nema apsolutnu većinu. I ne vrijedi to samo za Zaljev kao cjelinu, već i za svaku njegovu općinu zasebno.

Bibliografija:

Izvori:

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine: Podaci na nivou opština: Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti i vjeroispovjesti po opštinama, www.monstat.org (5.4.2018.).

Literatura:

P. Butorac, Boka kotorska, u: *Crna Gora i Crnogorci u Novoj Evropi*, ur. Branislav Kovačević i Marijan Miljić, Novinsko javno preduzeće „Pobjeda“, Podgorica 2005.

I. Crkvenčić, A. Schaller, Boka kotorska: društveno-političke promjene i razvoj etničkog sastava do 1918. godine, *Hrvatski geografski glasnik* 67/2 (2005), 107–122.

I. Crkvenčić, A. Schaller, Boka kotorska: Etnički sastav u razdoblju austrijske uprave (1814–1918. g.), *Hrvatski geografski glasnik* 68 (2006), 51–72.

I. Crkvenčić, A. Schaller, Promjena etničkog sastava Boke kotorske (1910–2003. g.) s posebnim osvrtom na veliko smanjenje broja Hrvata, *Hrvatski geografski glasnik* 69 (2007), 69–100.

L. Čoralić, L. *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, Meridijani, Samobor 2007.

Hrvati Boke Kotorske, ur. S. Obad, Sveučilište u Zadru, Zadar 2003.

T. Jakovina, Soll ich wirklich hier bleiben? Boka kotorska vor dem Krieg 1991: Erinnerungen eines kroatischen Marinesoldaten, u: *Europa Neu Denken Band III: Die andere(n) Seite(n) des Meeres*, Ilse Fischer, Johannes Hahn, Verlag Anton Pustet, Salzburg 2016, 117–127.

D. Jović, *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, Fraktura, Zaprešić 2017.

D. Magaš, *Geografija Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Zadar 2013.

D. Markovina, *Jugoslavenstvo poslije svega*, MostArt, Zemun 2015.

Etnološke odlike Crne Gore: identitet Crnogoraca i drugih etničkih zajednica u Crnoj Gori, ur. P. Vlahović, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2013.

M. Pasinović, *Hrvati u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na Boku kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*, Adamić/Hrvatsko građansko društvo Crne Gore, Rijeka/Kotor 2005.

P. Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine: opšta istorijsko-geografska idemografska razmatranja*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1978.

Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie, ur. M. Kurz, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 2004.

Karlo Mak

Faculty of Philosophy

University of Zagreb

A HISTORICAL OVERVIEW OF THE CHANGES IN THE ETHNICAL STRUCTURE OF POPULATION IN BOKA KOTORSKA

The data on ethnic composition of the Boka Kotorska population is more reliable only since 1948 because previous censuses did not collect data on nationality, i.e. national affiliation. Everything that can be discerned for the earlier period is the share of individual religion in the total number of inhabitants or the composition of the population based on the language point of view.

The correct assumption is that the indigenous Boka population, at least from the 15th century, was Catholic. Since the Ottoman conquests the Orthodoxy is prevalent, especially in the geographical hinterland of the bay. At the same time, three important relations regarding Catholicism and Orthodoxy can be detected:

The Venetian (southeast) versus Ottoman (northwestern) territory, the area of coastal and hinterland and the relation between urban and rural. Continuous growth of the number of Orthodox population, mainly thanks to migrations, led very early to their absolute majority in the hinterland, and at the beginning of the 20th century and in the coastal cities of Boka.

From 1948 to 1991, the majority of Boka Kotorska residents were Montenegrins. The number of Serbs is subject to the most fluctuations, the share of Croats continuously decreases, while the number of Yugoslavs directly reflected the Yugoslav everyday occasions. Due to the collapse of a common state, the Yugoslav nation lost the largest share of its national corps. At the same time, the Yugoslavs experienced identity violence such as no Montenegrin, Croat or Serb in Yugoslavia. Therefore, the number of nationally undisclosed population is increasing rapidly. In them we should look for the former Yugoslavs whose nation, after the establishment of the nationalist regime in the 1990s, seems to be losing the right to exist.

Finally, the ethnic composition of Boka Kotorska was subject to great fluctuations due to changes in administrative power, migration, wars, and so on. Consequently, today the Gulf is an extremely ethnically heterogeneous area, and not just the bay, but also each of its municipalities individually.

Key words: Boka kotorska, population, Serbs, Montenegrins, Croats, Yugoslavs

Дамјан Матковић

Филозофски факултет,

Универзитет у Београду

НЕМЦИ У СТРИПОВИМА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: Други светски рат је утицао на многобројне уметничке форме. Овај рад разматра приказ рата у стрипу. Стрип је током рата и у послератном периоду био погодан и упечатљиво пропагандно средство, често коришћено за величање сопствене нације или демонизацију непријатеља. Рад приказује пропагандну моћ стрипа у сликању непријатеља, Немаца.

Немци су у стриповима који се баве Другим светским ратом приказани врло негативно. Аутори су користили цртеж и реч како би оцрнили непријатеља. У старијим америчким стриповима изглед Немаца је потпуна супротност аријевском идеалу. Од шездесетих година прошлог века до данас изглед Немаца у америчком стрипу је углавном обичан, јер су се творци америчких серијала одрекли најочигледније визуалне пропаганде. Занимљиво је и приказивање зараћених нација у Другом светском рату као животиња.

Што се тиче делања и карактерних особина Немаца, приказани су врло негативно у већини стрипова. Немци су убице цивила, мучитељи заробљеника. Ипак, постоје разлике у приказивању Немаца које нису безначајне. Слика непријатеља варира у зависности од места и времена настанка стрипа. Најјача пропаганда и демонизација нациста одлике су америчких ратних стрипова и појединих француских послератних стрипова.

У британским и италијанским серијалима који су настали касније, Немци нису у потпуности демонизовани, иако су негативно приказани. У другој половини двадесетог века настају графичке новеле (стрипови) засноване на истинитим догађајима, које теже објективнијем приказивању рата и непријатеља.

Кључне речи: Стрип, Нацисти, Немци, Други светски рат, слика непријатеља

Увод

Стрип је јединствена уметничка форма, спој текста и цртежа. Данас су најпопуларнији јапански стрипови (манге) и амерички серијали о суперјунацима, али током двадесетог века настало је мноштво стрип серијала

и графичких новела¹ и у Француској, Белгији, Британији, Италији и другим државама.

Стрип може бити интересантан и историчарима. Попут других уметничких форми, стрип је сведок одређеног времена. Стрип треба да буде разумљив широким масама, тако да у многим серијалима можемо наићи на историјске догађаје, процесе и ставове карактеристичне за одређено време. Постоје и стрип серијали са историјском тематиком, као и стрипови засновани на истинитим догађајима, иако су они малобројни у поређењу са другим жанровима (суперјуначки стрипови, акциони и хорор).

Стрип је такође значајно пропагандно средство, врло погодно за величање сопствене нације и приказивање непријатеља у врло негативном светлу. Некада је слика непријатеља само карикирана, док је у другим случајевима стрип средство потпуне демонизације. Карикиран и демонизован приказ врло је карактеристичан за приказе Немаца у серијалима и графичким новелама који се баве Другим светским ратом.

Слика Немаца

САД су без сумње биле у знатно повољнијем положају од других зараћених сила у Другом светском рату, будући да се рат није водио на њиховој територији. То је омогућило импресиван развој америчког стрипа током рата. Мноштво серијала бавило се ратом. Чак и серијали у којима је рат био споредна тема помагали су ратну пропаганду. У многим стриповима из ратног периода у САД Немци су били главни непријатељи. Треба нагласити да су амерички стрипови тада приказивали црно-бели свет (што је погодновало напорима америчке пропаганде), у ком су Немци били црна половина. Заправо, потпуно су демонизовани нацисти, а не Немци као нација. Међутим, немачки цивили су дуго потпуно одсутни из америчког стрипа, па су нацисти једини представници Немаца. Цивили незадовољни

---

¹ Графичка новела је дужи, самосталан стрип (није део неког серијала). Последњих десетак година се пак и реиздања појединих серијала штампају заједно и повремено називају графичким новелама. Графичке новеле су неретко дела велике уметничке вредности у односу на остале стрипове. Чак и када нису нарочито квалитетни, стрипови претендују на ову титулу, која доноси престиж у свету стрипа.

политиком нациста или чак немачки противници режима појављују се у серијалу из седамдесетих (*The Invaders*). У једној епизоди успут је поменуто да се појединим цивилима не свиђа Хитлерова политика, али да не смеју да се супротставе нацистима.² У другом броју немачки научник сматра Хитлера за лудака још 1932. године и почиње да прави оружје/оклоп који треба искористити против нациста.³ Овакви прикази немачких цивила су ипак ретки и у поменутом серијалу и у америчком стрипу уопште.

Треба напоменути да су многи стрип аутори и издавачи били велики непријатељи нациста и пре уласка САД у рат. Можемо закључити да није безначајна чињеница то што су многе значајне фигуре у америчком свету стрипа били Јевреји. Тако, демонизација нациста почиње у стриповима у САД још 1939. године и траје готово до данашњих дана. У Европи је током рата настало мало стрипова у поређењу са богатим америчким опусом, што је врло логично када се у обзир узму ратна разарања. Ипак, Французи, Белгијанци и Енглези су непосредно након рата дали свој допринос, као што су дали и нове представе Немаца. Нека послератна дела европских стрип-мајстора могу се упоредити с америчким по беспоштедној демонизацији непријатеља.

Будући да је стрип визуелни медијум, физички лик је битан за анализу, нарочито у старијим стриповима, који се неретко опредељују за најдиректнију пропаганду. Одличан пример несуптилне пропаганде и демонизације непријатеља која се огледа и у физичком изгледу су амерички стрипови. Међутим, треба напоменути да се претходно наведено највише односи на америчке стрипове из ратног периода, али и да и у послератној Европи можемо наићи на слику физикуса Немаца која је интересантна за анализу. Можемо закључити да су амерички стрип и поједини француски стрипови пружили визуелно најзанимљивије приказе Немаца, чија је функција да оцрни мрског непријатеља.

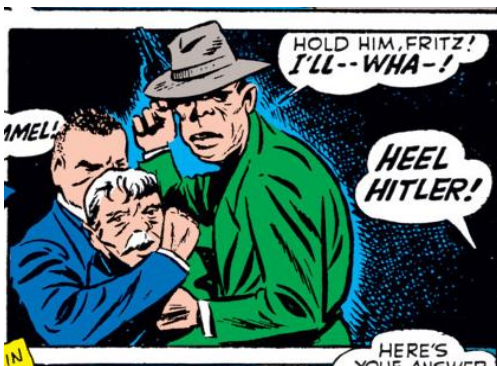
² *The Invaders* #19, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue19?id=46469>, (18. август 2018.)

³ *The Invaders* #36, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue36?id=46488>, (18. август 2018.)

Док немачки шпијуни у америчком стрипу носе „маску“, која спада у неком тренутку, немачка војна лица су у америчком стрипу слободна и показују своју праву природу. Њу често верно одражава физички изглед (тако је пропагандна порука јаснија и потпунија). У стриповима из ратног периода Немци су учестало приказани као ружни, дебели, носати... Најчешће су неугледни и тамнокоси. Често имају веома неинтелигентна лица. У безброј стрипова носе монокл. Иако изглед Немаца у америчким стриповима (у многим серијалима из ратног периода, али и неким каснијим серијалима) није за похвалу, прилично се разликује од серијала до серијала. Можда је једино правило било да Немци не могу бити пријатног изгледа, односно да њихов изглед треба да одудара од аријевског идеала. Немаца који су по физикусу прави *übermensch* нема у старијим америчким серијалима. С друге стране, амерички јунаци су знатно ближи аријевском идеалу. Капетан Америка је плавокос, врло развијен и идеалне мушке висине. У послератном периоду ратни стрипови у САД су се споро мењали. Ипак, напуштена је најочигледнија визуелна пропаганда и физички изглед нациста је знатно нормалнији већ од шездесетих година, што добро илуструје разматрање физикуса нациста у два серијала исте издавачке куће - *Captain America Comics* (1941–1954) и *Sgt. Fury and the Howling Commandos* (1963–1981). У каснијем серијалу изглед Немаца је готово обичан. С друге стране, особине и понашање нациста остаје непромењено. У једном серијалу из седамдесетих (*The Invaders*, 1975–1999) нацисти су приказани као мучитељи заробљеника⁴, као и у стриповима из ратног периода. Ипак, у појединим серијалима из седамдесетих (*The Invaders*) Немци су задржали непријатан изглед (али има више изузетака, тј. све је више Немаца нормалног изгледа него што је то случај био раније).

---

⁴ Invaders #13, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue-13?id=46463> (17. август 2018.)

Captain America Comics #2, <https://readcomiconline.to/Comic/Captain-America-Comics>, The Invaders #5, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue-5?id=46463>

Изглед нациста у америчком стрипу

Француски мајстори су такође приказивали Немце врло негативно, нарочито у периоду након рата. Занимљиво је да је и приказ самог рата у стрипу прилично једностран (сличан америчком) упркос различитом уметничком стилу. Аутори стрипа⁵ *Звер је мртва! Други светски рат међу животињама* (*La bete est morte! La guerre mondiale chez les animaux*) користе цртеж у још већој мери него Американци да приближе особине зараћених страна. Нације су приказане алегорично, као различите животињске врсте. Немци су дивљи вукови, становници Варварије (*Barbaria*), предвођени Великим Вуком (Хитлер), Декорисаном Свињом (Геринг) и Брбљивим твором (Гебелс), који планирају да прогутају све животиње из околних земаља.⁶ Алегорични приказ Немаца (и осталих учесника Другог светског рата) као животиња врло је захвалан будући да сам одабир животињске врсте омогућава читаоцима да изнесу закључке о одређеној нацији. Нису само Французи искористили напред наведени метод. Арт Шпигелман, врло значајан за амерички стрип и

⁵ Писали Виктор Дансете (Victor Dancette) и Жак Цимерман (Jacques Zimmermann); цртеж Едмонд Франсо Калво.

⁶ Kees Ribbens, World War II in European Comics. National Representations of Global Conflict in Popular Historical Culture, *International Journal of Comic Art*, 12/1, 2010. <https://www.researchgate.net/publication/301548617> (1. јул 2018), 21.

стрип уопште, у свом чувеном делу „Миш“ (*Maus*)⁷ приказује Немце као мачке. Можда је без додатног објашњења нејасно зашто је аутор изабрао да прикаже Немце као мачке. Зато морамо напоменути да су Јевреји нацртани као мишеви, тако да је слика Немаца-мачака, које су природни непријатељи и уништитељи мишева-Јевреја, сасвим логична. Поједини немачки аутори су се усудили да у новијим стриповима обрађују Други светски рат. Они су се определили за сатиричан приказ, тако да у новим немачким стриповима можемо видети зарађене нације као животиње, а Немце као свиње.

Новији француски стрипови не користе физикус непријатеља да би изградили његову најцрњу могућу слику. Многи стрипови француских аутора новијег датума осликавају доживљаје обичних људи у Другом светском рату, од којих су неки историјске личности. Поменуто дела теже већој објективности, тако да се карактер непријатеља не одражава у изгледу. Већ је поменуто да су се и Американци углавном одрекли најочигледније, визуалне пропаганде. Аутори британског и италијанског стрипа нису ни стављали нагласак на изглед Немаца, који у њиховим стриповима није ни одударао од изгледа других.

Без приказивања бруталности и монструозности нациста њихова демонизација не би била потпуна. Стрип је јединствена мешавина цртежа и речи. Последично, сам цртеж не може потпуно оцрнити непријатеља. Претходно поменути изглед у неким случајевима би само карикирао уместо да демонизује нацисте. Потребне су представе карактера нациста и прикази њихових злодела (у старијим стриповима чешће имплицитни и текстуални него експлицитни). Особине нациста које срећемо изнова и изнова у америчком, француском, италијанском и енглеском стрипу су бруталност и ауторитарност, идолопоклонство према Рајху и Фиреру... Ипак, наведене особине су заступљене у различитој мери. Треба напоменути и да су неке особености нациста присутне у одређеном периоду, или у стриповима једне нације.

Можемо закључити да је најјача демонизација нациста у америчком стрипу и француском послератном стрипу. У улози главних непријатеља у

---

⁷ Шпигелман је поменуто дело написао на основу разговора с оцем, пољским Јеврејином, који је преживео Аушвиц.

америчком стрипу појављују се СС, Гестапо, Вермахт и немачки шпијуни који су се инфилтрирали у америчко друштво. Немачки шпијуни су честа појава у стрипу САД из ратног периода. Два жанра су се нарочито бавила ратом и нацистима - стрипови о суперјунацима и ратни стрипови. Ратни стрипови су приказивали операције на фронту. С друге стране, суперјунаци су већински остајали на home front-у и обрачунавали се са озлоглашеном петом колоном. Чак се и Капетан Америка, патриотски суперјунак чији је настанак директна последица рата, врло често бори са немачким шпијунима, иако повремено иде и на фронт. Преко пете колоне често се приказује немачка идеологија - стрипови поручују да су нацисти заклето непријатељи демократије, што је у потпуном сагласју са америчком ратном пропагандом. Стрипови о шпијунима понекад отворено позивају младе Американце на акцију, налажу им да мотре и по потреби пријављују сумњиве људе.⁸ Шпијуни су погодни за приказивање идолопоклонства према фиреру. У својим пребивалиштима шпијуни имају Хитлерову слику.⁹ Можемо закључити да је то ефикасан начин да се визуелно дочара идолопоклонство и положај вође у нацистичкој идеологији. Занимљиво је да претходно поменути мотив није ограничен само на шпијуне и амерички стрип из ратног периода (присутан је, на пример, и у француском стрипу из 2012. године)

Слику нациста у америчком стрипу из ратног периода верно приказују речи капетана Рипа Картера, једног од главних ликова ратног серијала из ратног периода, *Дечаџи командоси (Boy commandos)*: „Нацисти су непријатељи свих људи... другачији су од људи колико вук од пса... бруталнији, лукави и без милости...” Сличан опис налазимо и у претходно поменутом француском стрипу *Звер је мртва*.¹⁰ Аутори поменутог стрипа су потпуно оцрнили Немце - речено је да су вукови: „раса тирана, чудовишних криминалаца, сви рођени без срца”.¹¹ У овом делу приказана су укратко и злодела према цивилном, јеврејском становништву. У америчком стрипу нацисти су такође убице цивила, које ће без кајања повредити или усмртити

---

⁸ *Captain America Comics*, Marvel, New York 1941, <https://readcomiconline.to/Comic/Captain-America-Comics>.

⁹ *Captain America Comics #15*, <https://readcomiconline.to/Comic/Captain-America-Comics> (14. јул 2018.).

¹⁰ K. Ribbens, *World War II in European Comics*, 21.

¹¹ K. Ribbens, *World War II in European Comics*, 22.

жену или дете. Надаље, они су уцењивачи који присиљавају појединце на шпијунски посао, јер им држе чланове породице у заточеништву.¹² Једна од главних негативних јунакиња у серијалу *Wonder Woman* ради као Гестапо агент зато што јој прете да ће јој усмртити дете ако не извршава успешно наређења.¹³ Неретко су Немци приказани као садисти који уживају у мучењу заробљеника (*Boy Commandos #2, Sgt. Fury and the Howling Commandos #120...*), иако не тако често као Јапанци, чија је то главна одлика у очима америчких аутора стрипа. Немци су потпуно немилосрдни и према својим људима и елиминисаће их да не би одали поверљиве информације непријатељу.¹⁴ У једном броју првог британског ратног серијала малог формата и приступачне цене (многи слични британски ратни серијали су уследили потом) започетом 1958. године (*War picture library*) такође се разматрају немачки ратни злочини према цивилима. У британским ратним серијалима има примера нацистичке бруталности - примера ради, пребијање затвореника.¹⁵ Међутим, аутори британских ратних серијала су, упркос јакој пропагандној ноти, покушали да прикажу неке индивидуалне разлике између Немаца, као и међу припадницима других нација у рату, те да пружи за нијансу реалнији приказ рата од америчких аутора. Британски ратни серијали су врло популарни у периоду од 1958. године до 1988. године. Прављени су претежно за младе, који нису ни доживели рат. Отуда је, можемо закључити, нагласак стављен на авантуре британских јунака, а не на демонизацију непријатеља.

Треба напоменути да су Немци често приказани као инфериорни у односу на своје противнике, припаднике савезничке коалиције. То је најизраженије у америчким стриповима, у којима су честе сцене у којима чета командоса, обично мања од десет људи, с лакоћом потуче немачку силу од више десетина људи (наведене сцене су честе у серијалима попут *Boy Commandos* и *Sgt. Fury and the Howling Commandos*). Немачки војници се врло

---

¹² *Wonder Woman* # 2, <https://readcomiconline.to/Comic/Wonder-Woman-1942> (13. јул 2018.).

¹³ *Wonder Woman* # 3, <https://readcomiconline.to/Comic/Wonder-Woman-1942> (13. јул 2018.)

¹⁴ *Captain America comics* # 2, <https://readcomiconline.to/Comic/Captain-America-Comics> (14. јул 2018.).

¹⁵ *Commando*, # 4692, <https://read-comic.com/commando-4692-the-executioners-2014/> (19. јул 2018.).

често понашају кукавички и у паници беже пред бројчано инфериорнијим непријатељем. Такође, и у британским ратним серијалима јасна је надмоћ британских јунака над нацистима.

Интересантне су слике нацистичких вођа, који су не толико демонизовани колико су извргнути руглу. Хитлер се на кратко појављује у многим америчким серијалима у ратном периоду. Приказан је као неуравнотежен човек са хистеричним испадима.¹⁶ Геринг и фирер такође показују претходно наведене нацистичке особине - кукавичлук и уживање у погубљењима¹⁷. Слика Хитлера је у америчком стрипу остала деценијама готово иста, попут слике нациста уопште. У серијалу из друге половине седамдесетих (*The Invaders*) Хитлер је спреман да бомбардује своје људе да би уништио дружину мрских непријатеља.¹⁸ Ипак, у претходно поменутом серијалу Хитлер је приказан и као вешт говорник и манипулатор, који наговара нордијског бога Тора да нападне Русију, с циљем да убије Стаљина лично.¹⁹ У старијим америчким стриповима најчешће не наилазимо на ове Хитлерове карактеристике. Током рата у стрипу је било битно истаћи неспособност непријатеља, па тако и Фирера, који је плаховит, хистеричан и није у потпуности свестан догађаја око себе. Будући да је Хитлер-Велики Вук на насловној страни поменутог француског стрипа „Звер је мртва“, можемо закључити да је он оличење и симбол читаве нације крвожедних чудовишта. У италијанском стрипу који приказује паралелну реалност у којој се Први светски рат није догодио Манфред фон Рихтхофен, чувени Црвени Барон, је водећи човек Немачке у Великом рату, који је избио тридесетих година 20. века. Барон је приказан као донекле частан војник, који осећа велику нелагодност због страдања цивила.²⁰ С друге стране, у истом стрипу Немци бацају атомску бомбу на Лондон.

---

¹⁶ *Wonder Woman* # 2,

¹⁷ *Captain America comics* # 2,

¹⁸ *The Invaders* #21, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue21?id=46471>, (19. август 2018.)

¹⁹ *The Invaders* #32, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue32?id=46484>, (19. август 2018.)

²⁰ Luka Enoh, *Lilit #14: DOBA KATASTROFE*, Darkwood, Beograd 2017.

Можемо закључити да су суровост и бескрупулозност једне од основних одлика нациста у америчком стрипу и француском послератном стрипу. Међутим, дошло је до промена. Новији француски стрипови, често писани по истинитим догађајима, баве се судбином појединих војника у рату и теже објективнијем приказивању. Пример таквог стрипа, који је и вредно сведочанство с историјског становишта, је дело Жака Тардија из 2012. године: „Ја, Рене Тарди, ратни заробљеник у логору Шталагу II Б“. Аутор приказује Немце у најгорем светлу, цртежом и речима саопштава о пребијању логораша, убијању цивила и другим злоделима. Пребијања затвореника при изласку из возова, односно доласку у логор описани су једном речју: „иживљавање“.²¹ Ипак, будући да претендује на историјску тачност и објективно приказивање у складу с Тацитовом девизом (без гнева и пристрасности), аутор признаје да међу Немцима има изузетака и пише следеће: „У свакој служби увек је био по један Немац који је мање-више саосећао са својим заробљеницима.“²² Слика немачке војске и нациста у америчком стрипу остаје дуго готово иста. Шездесетих и седамдесетих се неретко спомиње нацистичка идеологија, односно веровање у супериорну расу и немачки расизам. Нацисти су подједнако оцрњени као у ранијим стриповима. У америчком суперјуначком и ратном серијалу из седамдесетих (*The Invaders* 1975–1979.) приказан је нациста који изнова и изнова угрожава животе америчких војника и цивила (које узима као таоце) да би побегао америчким суперјунацима.²³ Сличне акције нациста можемо наћи и у америчким серијалима из Другог светског рата. Једном приликом су нацисти претили да ће упуцати дете ако се суперјунакиња (*Wonder Woman*) не преда.²⁴ Има и помена антисемитизма, мада површног. Без преувеличавања можемо закључити да нацисти у великој већини америчких стрипова немају никаквих врлина и људских вредности. Амерички стрип се осамдесетих и деведесетих углавном не бави нацистима и Другим светским ратом, већ

---

²¹ Žak Tardi, *Ja Rene Tardi, ratni zarobljenik u Štalagu II B*, Beograd 2014, 73.

²² Tardi, *Ja Rene Tardi, ratni zarobljenik u Štalagu II B*, 134.

²³ The Invaders #29, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue29?id=46480>, (19. август 2018.).

The Invaders #30, <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975/Issue30?id=46482>, (19. август 2018.).

²⁴ *Wonder Woman* #3.

примат преузима тема Вијетнамског рата.²⁵ Почетком 21. века један амерички серијал је донео значајније измене у приказивању Немаца током рата. Можемо закључити да је основна идеја серијала *Ратне приче (War stories)* да се рат прикаже као велика катастрофа. Нагласак је стављен на страдања, која су често бесмислена и врло експлицитно приказана (стрипови до деведесетих нису били визуелно застрашујући). Пажња је посвећена и страдању цивила, па и немачких цивила (од стране Руса), чија се судбина претходно није помињала у стрипу. Нацисти су изнова приказани као девијантни људи који су чинили зверства. Међутим, појединце мучи савест због злочина, то су обични људи које је брутализовао рат и немачка пропагандна машинерија.²⁶

Италијански прикази Немаца у Другом светском рату су различити од претходно разматраних. Упркос томе што их краси богат стрип-опус, Италијани немају много ратних стрип-серијала. С друге стране, италијански сатирични антиратни серијал (*Sturmtruppen*) исмева немачке војнике. Ипак, слика немачке војске је карикирана, а ни најмање демонизирана. Надаље, војници су и сами приказани као жртве бесмисленог рата.

За италијански свет стрипа карактеристичан је хорор, као и авантуристички/акциони жанр. Упркос одсуству ратних серијала други стрип-серијали су се бавили Другим светским ратом и Немцима у појединим својим епизодама (*Лилит, једно доба, једна прича*). Ти стрипови најчешће не претендују на историјску тачност, будући да мешају историјске и натприродне мотиве. Између ликова немачких војника и официра постоје велике индивидуалне разлике, које се ретко срећу у претходно поменутих стриповима из других земаља. У истом стрипу приказан је немачки официр који се не бави мучењем затвореника, док његов колега ужива у томе.²⁷ Можемо закључити да италијански стрип не одликују тако шаблонске, или демонизоване слике Немаца, као што је то случај са осталим стриповима разматраним у поглављу. Будући да су нацизам и Други светски рат остали осетљива тема за Немачку до краја двадесетог века, немачки стрип аутори су

---

²⁵ R. Duncan, M. J. Smith, *The Power Of Comics, History, Form and Culture*, The Continuum International Publishing Group Inc, London, New York, 2009, 246.

²⁶ War stories #4, <https://readcomiconline.to/Comic/War-Stories>, 15. јул 2018.

²⁷ Stefano Vijeti, Alfio Buskalja, *Jedno doba, jedna priča #24: GLAS ANDELA*, Darkwood, Beograd 2018.

ћутали о рату. Неколико новијих немачких стрипова је, пак, приказало рат и нацисте (*Krigstein*).²⁸ Сlike рата и нациста су претежно пародијске, рат је приказан као бесмисао. Треба напоменути да ови стрипови не помињу најосетљивије ратне теме, попут холокауста.

Закључак

Циљ овог рада је да се читаоцима на примеру прикаже пропагандна моћ стрипа. У неким периодима, на пример, током Другог светског рата у САД, стрип индустрија је била саставни део америчке пропагандне машинерије, служила је да осоколи Американце (величајући патриотске јунаке) и оцрни мрске непријатеље.

Да сумирамо: слика Немаца у стриповима о Другом светском рату углавном је врло негативна. Честа је потпуна дехуманизација нациста и немачке војске. Најстроже су осудили нацизам амерички стрип аутори и француски послератни стрип аутори. У енглеским ратним серијалима присутне су шаблонске и негативне слике Немаца, који ипак нису потпуно демонизовани. Најразноврсније слике Немаца пружају италијански стрипови, у којима је, опет, Други светски рат ретка тема, а ратна пропаганда је релативно безначајна. Немачки стрип аутори су већински избегавали приказе Другог светског рата у стрипу.

Најоштрија критика Немаца и несуптилна пропаганда су одлике америчких стрипова насталих током рата и француских дела насталих непосредно по завршетку рата. Временска дистанца је неопходна за донекле реалније и објективније приказивање. Британски серијали који приказују рат нису масовно излазили пре 1958. године. У другој половини двадесетог века (*Маус*) и у 21. веку (*Ја Рене Тарди, ратни заробљеник у Шталагу 2Б*) настали су ратни стрипови засновани на истинитим догађајима и који претендују на тачно приказивање догађаја. У појединим стриповима заснованим на стварним догађајима и појединим новијим ратним серијалима (*War Stories*) аутори поручују да је можда и страшнији непријатељ од нациста био Други светски рат, односно рат сам по себи.

---

²⁸ Ribbens, *World War II in European Comics*, 6.

Библиографија:

Стрипови:

G. Ennis, *War stories* #1-3, Avatar, Canada 2014. (preuzeto sa: <https://readcomiconline.to/Comic/War-Stories>)

L. Enoh, *Lilit* #14: *Doba katastrofe*, Darkwood, Beograd 2017.

J. Kirby, *Boy Commandos* #1, 3, 4, 5, DC Comics, New York 1942. Preuzeto sa: <https://readcomiconline.to/Comic/Boy-Commandos>).

J. Kirby, S. Lee, *Captain America Comics* #1-15, Marvel, New York 1941/1942, preuzeto sa: <https://readcomiconline.to/Comic/Captain-America-Comics>).

W. Marston, *Wonder Woman* #1-6, 10, 13, 14, DC Comics, New York 1942-1945, preuzeto sa: <https://readcomiconline.to/Comic/Wonder-Woman-1942>)

Ž. Tardi, *Ja, Rene Tardi, ratni zarobljenik u Štalagu II B*, Darkwood, Beograd 2014.

R. Thomas, *The Invaders* #1- 41, Marvel, New York 1975, preuzeto sa: <https://readcomiconline.to/Comic/The-Invaders-1975>).

A. Špigelman, *MAUS, preživjeli priča*, FIBRA, Zagreb 2017.

S. Vijeti, A. Buskalja, *Jedno doba, jedna priča* #24: *Glas Anđela*, Darkwood, Beograd 2018.

Литература:

R. Duncan, M.J. Smith, *The Power Of Comics, History, Form and Culture*, The Continuum International Publishing Group Inc, London, New York, 2009.

K. Ribbens, World War II in European Comics. National Representations of Global Conflict in Popular Historical Culture, *International Journal of Comic Art* 12/1, 2010. <https://www.researchgate.net/publication/301548617> (13. jul 2018.)

Damjan Matković

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

GERMANS IN THE COMICS ABOUT SECOND WORLD WAR

The aim of this text is to illustrate the power of propaganda within comics. Many comic-book series are understandable to wider audience, which makes them a useful propaganda tool. During and after WWII comics were used to worship their nation and demonize the enemy. The text discusses how the Germans, mostly Nazis are portrayed in various comic-series and graphic novels.

Comics are a unique blend of text and pictures, so both appearance and character traits of Nazis are analyzed. American wartime comics book authors portrayed the Germans as ugly and unattractive. Their physical appearance varied but remained grotesque.

It was important not to portray the Germans as *Übermensch* and undermine Nazi propaganda. Later American comic creators preferred propaganda which was a little more subtle. Hence the ordinary look of Germans in most American series from the 60s to the present. Some authors drew nations as different animals and used this method to portray the Germans as merciless predators (wolves for example, which are one of the most feared and hated animal species in history). In the famous and respected graphic novel *-Maus*, Art Spiegelman describes the Holocaust. The Jews are drawn as mice whilst the Germans are predatory cats.

Although physical appearance of the Germans in American comics changed their character traits remained mostly unchanged. They are a merciless, cowardly enemy who enjoys tormenting prisoners. They are also seen as monstrous in older French comics. Nazis are killers of civilians in American, French and British comics. It can be concluded that Germans are portrayed as a monstrous, merciless foe in most comics.

Even though image of the Germans is very negative in comics about WWII, these images vary significantly. I would say that propaganda and demonization were at its strongest during the war and in the first years after war. American wartime comics as well as some works done by French creators after the war depict a black and white world, with extremely negative view of the Germans. On the other hand, British and Italian authors, which made comics much later, didn't demonize the Germans so completely. Their main aim wasn't war propaganda but creating interesting stories that will attract a wide audience. Furthermore, some graphic novels were inspired by real-life events and they aimed to much more historically accurate and objective than standard comic-books. There are also newer series that see the war itself as a catastrophe and monstrosity. In such comic book series, the German soldiers are almost as brutal as in the old war-comics. However, it is underlined that they too are victims of war, which changed them and unleashed their darkest side.

To sum up, comics are a powerful propaganda tool used to idealize their own nation or demonize a hated enemy such as Nazis in comics about WWII.

Key words: Comic books, Nazis, Germans, Second World War, image of the enemy

Александар Момчиловић

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

ВЛАСТ, ТРЖИШТЕ И СТРИП: „НЕВИДЉИВА УМЕТНОСТ“ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ¹

Апстракт: Циљ овог рада је да кроз реконструкцију односа комунистичке партијске бирократије према стрипу укаже на неке од противречности југословенске културне политике, али и југословенског друштва у целини. Због тога се у раду разматра и друштвена улога стрипа, као и како се она мењала са променама политичког система социјалистичке Југославије, са нарочитом усредсређеношћу на простор СР Србије. Након првих послератних година, када је стрип третиран као капиталистичка творевина коју треба искоренити, југословенске власти су започеле либералнију културну политику, погоднију за развој стрип-стваралаштва. Стрип издаваштво било је на врхунцу шездесетих година, у време великих економских и друштвених реформи, да би већ почетком седамдесетих, након Конгреса културне акције у Крагујевцу 1971. године и увођења тзв. „пореза на шунд“, који је обухватио и највећи број стрипова и магазина који су их издавали, стрип продукција у Југославији знатно опала. У последњој деценији пред распад државе, обележеној пре свега економском нестабилношћу, али и кризом на тржишту штампе, стрип у Југославији запада у све већу кризу и полако губи особине средства масовне комуникације, те прелази у алтернативне токове.

Кључне речи: Стрипови, Агитпроп, отворено тржиште, либерализација, Конгрес културне акције.

Културна политика међуратне Југославије била је усмерена на задовољавање потреба виших друштвених слојева, при чему се није водило много рачуна о културним потребама највећег дела становништва, које је углавном било неписмено, необразовано и незаинтересовано за културни

---

¹ Овај рад настао је на основу излагања одржаног на студентској конференцији *Књижевност и уметност у Југославији: (дис)континуитети (1918-1992.)*, коју су 2016. године организовали Клуб студената историје уметности Филозофског факултета у Београду и Клуб студената опште књижевности и теорије књижевности Филолошког факултета у Београду.

живот. Након Другог светског рата нова власт одредила је нове циљеве у културној политици. Основним задатком у области културне политике Партија је сматрала превазилажење наслеђене културне заосталости, радикалну демократизацију културе, суочавање са идеолошким остацима капитализма и васпитање у духу социјализма.² По завршетку Другог светског рата у Југославији јављају се први издавачки подухвати са амбицијом обнављања распрострањености предратне стрип продукције. Међутим, ти покушаји убрзо бивају обустављени од стране Агитационо – пропагандног одељења. Комунистичка власт у Југославији 1946. године започиње борбу против стрипа као капиталистичке медијске пошасте. У анимозитету према стрипу нове власти своје аргументе надовезују на предратне конзервативне ставове, који су такође сумњали у стрип као у кваритеља омладине. Слична је била ситуација у Совјетском Савезу и државама „народне демократије“, где стрип такође није ригорозно цензурисан, нарочито се то није радило званично. Цензурисање стрипа било је део шире тенденције да се суптилнијим методама контролише читав јавни простор.³ Међутим, критика стрипа у овом периоду није карактеристична само за социјалистичке земље. Конзервативни аутори у западној Европи и Америци такође су писали против „негативних утицаја“ стрипа на омладину. Примера ради, амерички психијатар Фредрик Вертхам је после вишегодишњег истраживања објавио 1954. године књигу „Завођење невиних“, у којој критикује стрипове зато што код деце подстичу неписменост, развијају склоност ка окрутности, позивају на насиље, делинквенцију и „сексуално ненормалне идеје“.⁴

Оба главна омладинска часописа у том периоду пишу негативно о стрипу. „Стрип је прогнан у подземље где му је и место!“, закључује „Политика“ 1948. године.⁵ Борба је трајала неколико година, да би коначно

---

² Lj. Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*, Radna izdavačka organizacija “Rad”, Beograd 1988, 27–31.

³ A. José, „Eastern/Central European Comics“, u: *The Routledge Companion to Comics*, ur. F. Bramlett, R.T. Cook, A. Meskin, Routledge, New York 2017., 98–105.

⁴ F. Wertham, *Seduction of the Innocent*, Rinehart&Company, New York Toronto 1954, 118–119.

⁵ P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd 1996, 476-478.

престала првих месеци 1950. године. Наравно, када се говори о борби против стрипа, треба имати у виду да она није била интензивна и да је посреди пре неповерење према стрипу као медију, него ригорозна цензура која долази са високих партијских позиција. Стрипови издавани у предратном периоду махом су били са Запада и тематизовали су капиталистички начин живота, а значајан допринос остатку продукције дали су руски имигранти, који су као противници комунизма избегли након Октобарске револуције. То су основни разлози због којих је стрип изазивао бојазан нарочито код нижих партијских функционера, док је активна борба против „капиталистичке медијске пошаста“ изостала, јер је Агитпроп одељење требало да решава далеко важније проблеме, пре свега оне који су се тицали школства и приближавања комунистичке идеологије ширим слојевима, али и борбе против некомунистичких тенденција, које су у култури биле веома присутне. Изостанак активне борбе против стрипа у складу је са хијерархијом коју су југословенски комунисти преузели од бољшевика, а према којој се уметнички медији вреднују на основу тога колико су ефикасно средство политичке пропаганде. Најефикаснијим сматран је филм, затим књижевност, позориште и на крају музика, као најапстрактнија за преношење политичких порука, док стрипа уопште и нема на тој лествици.⁶

У прилог тврдњи да стрип није масовно ригорозно цензуриран, већ да се пре радило о неповерењу и страху говори и податак да су се у часописима као прилози појављивали стрипови још за време рата. Један такав пример представља часопис „Пионири“, чији је главни и одговорни уредник био тада већ реномирани писац Бранко Ћопић, а издавао га је Централни одбор Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Тачан датум изласка првог броја не може се прецизно утврдити, али је извесно да су у току 1944. године изашла четири броја. Већ од првог броја у часопису је објављиван стрип *Ударна група Ђоке Штормовика*, о основцу Ђоки, названом Штормовик (по совјетском борбеном авиону), који је у окупираном Београду створио

---

⁶ Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*, Институт за савремену историју, Београд 2012, 129.

дружину која је себи поставила задатак да наноси штету и пакост окупатору.⁷ НИИ је фебруара 1951. године почео да објављује сваке недеље стрип о Паји Патку, крајем исте године „Борба“ објављује стриповану верзију Дизнијеве „Алисе“, а већ у пролеће наредне године и „Политика“ креће са објављивањем Паје Патка. Исте године у женском часопису „Жена данас“ појављују се текстови који говоре афирмативно о педагошкој улози стрипа. Увођење тржишних принципа у издавање новина приморало је и званичне омладинске часописе да објављују стрипове, јер би без њих куповина била знатно слабија, о чему говори и надлежна служба Агитпропа. Стрип ентузијаста су и даље водили борбу за дигнитет овог медија против конзервативне струје унутар КПЈ, с обзиром на то да је и даље било негативних реакција, попут текста из НИИ-а објављеног с краја 1951. године, у коме аутор стрип назива „опијумом за омладину“.⁸

Након коначног раскида са Информбироом у Југославији полако бива покренут процес демократизације друштва, што се одражава и на стрип. Критика стаљинизма, доношење Закона о самоуправљању, отварање према Западу и друге друштвено-економске промене утицали су на појаву критичких расправа о слободи стваралаштва. Најпре су почеле да се критички преиспитују идеје о утилитаристичкој улози уметности. Према Бранку Петрановићу, преломну тачку у тим расправама означавали су Трећи пленум ЦК СКЈ, говор Едварда Кардеља у Словеначкој академији знаности и умјетности, изложба Петра Лубарде 1951. године и Конгрес књижевника из 1952. године са рефератом Мирослава Крлеже. Уметност се постепено ослобађала догматског приступа социјалистичког реализма и схватања да политичко у уметности има надмоћ над естетским. Нова идејна струјања су одбацила естетику социјалистичког реализма. Иако је случај Милована Ђиласа из 1954. године утицао на ограничење стваралачке слободе и на јачање интервенција државе, године након сукоба са ИБ-ом су несумњиво донеле значајне промене у слободи стваралаштва. Већ 1958. године, на Седмом конгресу СКЈ, аутономија уметности постаје и званичан став

---

⁷ I. Hofman, "Uloga časopisa *Pioniri* u vaspitanju i obrazovanju dece u Jugoslaviji 1944-1951.", *Godišnjak za društvenu istoriju* 1 (2013), 56–59.

⁸ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 476.

Партије.⁹ У склопу поменутих промена се почетком педесетих година на југословенске читалачке просторе полако враћа инострани стрип. Међутим, издавачка делатност у области стрипа је била смањена у односу на предратну, а идеолошка контрола конвенционализовала је југословенску продукцију за много будућих година.¹⁰

Либерализација, отварање тржишта и нови изазови

Низ промена током педесетих година довео је до тога да, према речима Здравка Зупана, 1957. година буде најзначајнија за југословенски стрип, јер те године излази први број листа „Дечје новине“ из Горњег Милановца, а затим „Борба“ 26. децембра исте године покреће свој „Кекец“, забавник за младе „од 7 до 77 година“. Овај недељник је, за разлику од свог највећег конкурента „Политикиног забавника“ (који је свој садржај базирао на америчком стрипу), југословенској читалачкој публици представио познате мајсторе француско- белгијске школе стрипа.¹¹ Од првог броја појављују се стрип-јунаци који ће се проналазити на страницама бројних наредних издања „Кекеца“, као што су „Чапа и Гру-Гру“, затим довитљиви јунак-спадало Тил Уленспигел, те чувени Дејви Крокет, а последња страна била је резервисана за стрип „Крцко и завереници“.¹²

Први број „Дечјих новина“ излази 12. јануара 1957. године под називом „Дечја политика“. Редакција је основана крајем 1956. године од стране групе ученика и професора једне основне школе у Горњем Милановцу. Од самог почетка „Дечје новине“ су водиле сталну бригу о домаћем стрипу. Поједина потоња издања овог листа су у потпуности била посвећена домаћем стрипу и ауторима. Занимљиво је поменути да се у овим првим годинама излажења целокупна делатност одвијала се на волонтерској

---

⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije: knjiga III. Socijalistička Jugoslavija 1955–1988*, Nolit, Beograd 1988, 317–331.

¹⁰ В. Miltojević, *Antologija niškog stripa*, Prosveta-Niš, Niš 2004, 18–21.

¹¹ Z. Zupan, N. Grujičić, „Mirko, Slavko, Kekec“, *Време*, 29. 9. 2005.

¹² *Кекец*, Новинско-издавачко предузеће Борба, Београд 26. 12. 1957. ,1–16.

основи.¹³ Новембра 1958. године почиње да излази стрип „Никад робом“, из кога касније израста читава едиција. Када је реч о домаћем стрипу, за ову едицију се може рећи да је обележила шесту деценију XX века у области стрип издаваштва. Овај стрип је својевремено штампан и у тиражу од двеста хиљада примерака. Са повећањем тиража у пројекат се укључују и други цртачи „Дечјих новина“, а ликови Мирка и Славка постају још популарнији, те бивају експлоатисани на разне начине: натписима на мајицама, мотивима на свескама, ђачким торбама и сл.¹⁴ И поред комерцијалног успеха, овај стрип био честа мета напада. Љубомир Кљакић га, примерице, сликовито карактерише као „стандардизовани конформизам материјализован у лошем цртежу и ступидном сценарију“¹⁵, а од критика на рачун уметничких квалитета није га бранио ни сам аутор, Десимир Жижовић-Буин.¹⁶ Након доношења тзв. „Закона против шунда“ ова стрип едиција бива ослобођена пореза, као производ који је од „посебне културне и друштвене важности“.¹⁷ Тек крајем 1975. године комисија Републичког секретаријата за културу је ставила ову едицију на листу издања која се не ослобађају пореза.¹⁸

Узроке критичког односа југословенских власти према стрипу у овом периоду највероватније треба потражити субверзивном потенцијалу који су у очима партијске бирократије имали објављивани стрипови, јер се углавном радило о садржајима који су долазили са Запада и били инспирисани капиталистичким начином живота и обиљем потрошачког друштва. Такође, критике југословенске стрип продукције долазиле су и од љубитеља и стручњака,¹⁹ те се узроци неблагонаклоног односа југословенских власти

---

¹³ Zupan, Grujičić, „Mirko, Slavko, Kekec“, *Време*, 29. 9. 2005.

¹⁴ Z. Zupan, „Strip u Srbiji 1955–1972.“, *Projekat Rastko*, mart 2006.

¹⁵ Љ. Кљакић, „Добар бије рђавог“, *Младост*, 30. 1. 1975., 10–11.

¹⁶ Н. Вујић-Митровић, „Уметник необуздане маште“. *Борба*, 28. 5. 1996, 10.

¹⁷ Zupan, „Strip u Srbiji 1955-1972.“, *Projekat Rastko*, mart 2006

¹⁸ Zupan, N. Grujičić, „Mirko, Slavko, Kekec“, *Време*, 29. 9. 2005.

¹⁹ О овоме у интервјуу за *НОН* говори и сликар Љуба Поповић: „Појављују се разне ствари, нема ту критеријума, где би, рецимо, човек који води један одређени лист строго повео рачуна о ономе што у тај лист улази. Томе је крива, наравно, и публика, која гута све, јер публика је обично та која врши класификацију. Значи, лоши листови, нормално, треба да пропадају, а добри да напредују. Криве су куће које могу да диктирају смерове издаваштва и на том пољу, али то не раде, а криви су и људи, који никуда не путују, не прате проблематику и не знају шта се у свету догађа, па самим тим нису у могућности ни да

према стрипу могу тражити у естетском, али и у утилитарно-дидактичком (не)квалитету издаваних стрипова. Уколико се направи паралела са филмским стваралаштвом, које је социјалистичка Југославија систематски финансијски подржавала, па чак и када је оно било (умерено) критички настројено према југословенском друштву заснованом на теоријским претпоставкама самоуправљања, може се видети да је поступање државе довело до стварања кинематографије релевантне у европским оквирима. Систематски однос према стрипу није постојао, што се јасно одражава кроз читав послератни период. У недостатку институционализације пропагандни и уметнички потенцијал стрипа као масовног медија остао је неискоришћен.

„Отворено тржиште“, економска криза и стрип

У Крагујевцу је од 28. до 30. октобра 1971. године одржан Конгрес културне акције СР Србије. У раду Конгреса учествовало је 1100 делегата и гостију, а говорило се о резултатима и промашајима дотадашње културне политике, о будућим циљевима самоуправне културне политике, као и о начинима њиховог спровођења. Скуп је организован са циљем да се размотре перспективе нове културне политике, чији је задатак био да прожима све сфере друштва. Другим речима, основне претпоставке нове културне политике биле су демократизација и социјализација културе.²⁰ Ови циљеви се могу препознати и у основним задацима културног развоја агитпроп периода, међутим, сада се као битан фактор појављује тржиште. Управо је тржиште наметнуло као посебно важну, можда чак и кључну, проблематику материјалне основе културне политике, а из ње су проистекла бројна друга питања.²¹ Оне културне делатности које су више оријентисане на тржиште

одаберу оно што би било добро за нашу читалачку публику.“ (А. Žikić, Interjvu: Ljuba Popović, slikar: “Strip ljudima omogućuje da kreativno misle”, *NON*, jul 1988)

²⁰ А. Бакочевих, „Друштвене претпоставке и материјална основа самоуправне културне политике“, у: *Конгрес културне акције у СР Србији* прир. Милорад Гончин, Републички секретаријат за информације, Београд 1971, 25–30.

²¹ Наиме, радне организације у области културе, стицале су око 70% средстава за своју делатност непосредно на тржишту, а 30% из друштвених фондова. У зависности од својих особености, културне делатности остваривале су доходак на различите начине (радио и

биле су у бољем материјалном положају. Иако је неспорно да су овако различити односи у остваривању дохотка били условљени и самом природом посла, основно питање које се постављало и чије решавање је имало највише утицаја на положај стрип издаваштва је: како у тржишним условима материјално стимулирати оно што представља релевантан квалитет у култури и дестимулисати оно што се може сматрати шундом?²²

Према којим културним делатностима ће дестимулација бити усмерена може се видети већ из реферата тадашњег републичког секретара за образовање, науку и културу Живана-Жике Берисављевића, који је као водеће узрочнике стагнације процеса социјализације културе препознао средства масовне комуникације, оптуживши их за „уносно раубовање најнижег укуса културно нееманципованог тржишта“.²³ Већ 29. децембра исте године изгласан је „Закон о изменама и допунама о републичком порезу на промет робе на мало“, који предвиђа порез од 31,5% на промет књига, новина, часописа и др. Пореза су били ослобођени производи који су од посебне друштвене и културне важности, а њих је одређивао републички орган управе надлежан за културне послове. Закон је ступио на снагу 1. јула 1972. године на територији Србије без аутономних покрајина, што је скоро пола године држало издаваче са те територије у неравноправном положају са издавачима из других југословенских република, где се са применом закона кренуло почетком наредне године. На удару се нису нашли само стрипови, већ је оштрица критике биле усмерена пре свега на рото-романе, разна забавна и еротско-порнографска издања.²⁴

Посебно важно било је питање критеријума на основу којих би се одлучивало која се то издања могу окарактерисати као шунд. Ово питање разматрали су чланови комисије Републичког секретаријата за културу

телевизија стицали су 96% својих прихода непосредно од претплате и реклама, биоскопи од наплате својих услуга стицали су 99%, народни универзитети 77%, библиотеке свега 7%...).

²² Бакочевећ, „Друштвене претпоставке и материјална основа самоуправне културне политике“, 43–48.

²³ Ж. Берисављевић, „Социјализација културе као начело и задатак самоуправне културне политике“, у: *Конгрес културне акције у СР Србији* прир. Милорад Гончин, Републички секретаријат за информације, Београд 1971., 73.

²⁴ Zupan, „Strip u Srbiji 1955-1972.“, *Projekat Rastko*, mart 2006.

Србије на седници одржаној 11. јула 1972. године. Током заседања изнета су бројна мишљења поводом критеријума који би требало да одреде шта чини једно дело од „посебне друштвене и културне вредности“, а које као такво треба да буде ослобођено пореза. На седници је закључено да се убудуће одлуке доносе на „основу личног суда“. Тако су пореза ослобођене издавачке куће које су штампале специјалне публикације, као, на пример, „Народне новине“, „Службени лист“ и слично, али су пореза такође ослобођена и четири часописа „Дечјих новина“ из Горњег Милановца. Док су два издавача из Новог Сада прошла су знатно горе, тако су од свих издања „Форума“, пореза ослобођени само два стрипа, а од „Дневникових“ издања шундом је проглашено чак шест издања.²⁵ Непостојање јасних критеријума, тј. произвољно доношење одлука довело је до својеврсне конфузије у стрип издаваштву, о чему сведочи и поменуто ослобађање од пореза едиције у оквиру које је издаван стрип о Мирку и Славку, двојици дечака-бораца у НОБ-у. У овом случају „посебна културна и друштвена вредност“ сводила се на идеолошку подобност. Томе треба придодати и не нарочито висок образовни ниво, нарочито нижих, кадрова у културним органима партије и власти, који су непосредно одлучивали. Оваква ситуација довела је до продубљивања како неједнакости међу стрип издавачима, тако и између стрип издавача и оних који су издавали друге врсте штампаног материјала. Чињеница је да стрип као средство масовне комуникације није никада озбиљно разматран и као средство „формулисања револуционарних захтева уметничке публике“²⁶, упркос великом потенцијалу да утиче на формирање идеолошких ставова, будући да су стрипови били прво читалачко искуство великог броја деце.²⁷ То сведочи и о јачању конзервативистичких тенденција у СКЈ током седамдесетих година - „умјесто да револуционира друштво сталним промјенама, Партија је први пут себе поставила у позицију бранитеља (скоро) свега постојећег“²⁸. Иако је на Конгресу културне акције

---

²⁵ Непознат аутор, „О шунду- према слободном уверењу“, *Борба*, 12. 7. 1971., 9.

²⁶ W. Benjamin, *Eseji*, Nolit, Beograd 1974, 115.

²⁷ R. Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, JP Službeni glasnik, Beograd 2012, 315.

²⁸ D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.)*, Prometej, Zagreb 2003, 208.

истакнут значај демократичности и масовности културе, средства масовне комуникације, са изузетком филма, који је у то време већ етаблирани медиј са вишедеценијском историјом, не препознају се као релевантан уметнички израз.

Аутономија уметничког стваралаштва, која је званичан став Партије од почетка педесетих година XX века, подразумевала је да представници државе ни на који начин не одређују нити утичу на уметничке норме. Ипак, та релативно велика слобода стваралаштва од краја шездесетих година бива све мања и држава све више интервенише у области културе²⁹. Тај утицај био је нарочито снажан на масовне медије као најефикасније средство преношења политичких порука и формирања јавног мњења. Важно је истаћи да је популарност стрипа и након ових мера расла, те су стрип издања и даље достигала високе тираже. Међутим, те мере су довеле до гашења великог броја едиција³⁰, и, далекосежно гледано, имале веома негативне последице по развој стрипа на овим просторима.

Иако је последња деценија пред распад државе била обележена све изразитијом либерализацијом у погледу уметничких слобода, ситуација у стрип издаваштву је осамдесетих година постајала све гора. Узрок томе није био појачан критички однос власти према стрипу, већ у највећој мери општа економска криза, настала још шездесетих, додатно подстакнута нафтном кризом 1973. године, а која је осамдесетих довела до готово безизлазне ситуације.³¹ Тако се као најдиректнији утицај економског фактора може навести и нестабилност на тржишту папира, која је довела до великих поскупљења штампе, а негативно се одразила и на стрип издаваштво.³² Високе цене папира поскупеле су новине и смањиле тираже, а финансирање информативних издања великих издавачких кућа, које се често вршило продајом забавних издања, било је знатно смањено. Осим економске кризе,

---

²⁹ R. Vučetić, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Clio, Beograd 2016, 330.

³⁰ Z. Zupan, „Prepad na devetu umetnost“, *Vreme*, 27.4.2006.

³¹ B. Horvat, *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Globus, Zagreb 1985, 8–31.

³² J. Копривица, „Колапс штампе“, *Политика*, 23. 9. 1985., 6.

развоју стрипа у Југославији није поговала ни све масовнија употреба телевизије, која постаје основно средство масовне комуникације.

Завршно разматрање

На партијским конгресима, у мору далеко озбиљнијих друштвених, економских и политичких проблема, није се уопште говорило о стрипу, већ је он бивао обухваћен термином „средства масовне комуникације“. Одлуке које су се најнепосредније тичале стрипа највероватније су доношене са нижих хијерархијских партијских позиција, при чему не треба заборавити да је о формирању и спровођењу културне политике одлучивао и један незанемарљив број недовољно образованих кадрова. Међутим, разматрањем положаја стрипа и његове друштвене улоге, пре свега на територији СР Србије, могу се уочити бројни проблеми и парадокси са којима се суочавала социјалистичка Југославија. Начелно се можемо сложити са констатацијом Предрага Марковића да су повремене кампање против стрипова и осталих грана (тада) такозване „шунд литературе“ биле повезане са регуларним менама отопљавања и смрзавања „догматског леда“³³. Било је током педесетих година прошлог века примера забране стрипова, али се друштвено-политичка ситуација мењала у корист стрипа, посебно мерама до којих је довело увођење система радничког самоуправљања. Стрипом су се бавили и поједини реферати на Трећем конгресу Савеза комуниста Србије, одржаном крајем априла 1954. године, на коме је превагнуло мишљење које је заступало либералнији концепт културе, а где је културна разонода препозната као друштвена потреба.³⁴ Шездесете године су биле „златно доба“ југословенског стрипа са неколико великих издавачких подухвата, попут *Дечијих новина*. Либерализација југословенског политичког и економског система додатно је позитивно утицала на развој стрип издаваштва, те је друштвена улога стрипа постала значајнија. Међутим, седамдесете године

---

³³ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 479.

³⁴ Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, 480–481.

обележава јачање конзервативистичких тенденција унутар СКЈ и изневеравање принципа деетатизације. На основу закључака Конгреса културне акције СР Србије донете су економске мере којим је дестимулисано издавање стрип едиција. Иако је и тих година стрип као медиј био један од најпопуларнијих средстава масовне комуникације, ове мере су на дуже стазе онемогућиле остваривање континуитета у стрип издаваштву. Ситуација на тржишту штампе, као и општа економска ситуација, повремене забране, неприхватање, неразумевање и незаинтересованост партијских радника за овај медиј спречили су испуњавање креативних потенцијала стрипа на овим просторима и поред неколико великих издавачких подухвата

Библиографија:

Литература

- A. José, „Eastern/Central European Comics “, u: *The Routledge Companion to Comics*, ur. F. Bramlett, R.T. Cook, A. Meskin, Routledge, New York 2017., 98–105.
- D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.)*, Prometej, Zagreb 2003.
- F. Wertham, *Seduction of the Innocent*, Rinehart&Company, New York Toronto 1954.
- Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*, Институт за савремену историју, Београд 2012.
- S. Draginčić, Z. Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa*, Forum:Marketprint, Beograd 1986.
- B. Miltojević, *Antologija niškog stripa*, Prosveta-Niš, Niš 2004.
- Lj. Dimić. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945–1952*, Radna izdavačka organizacija “Rad”, Beograd 1988.
- B. Petranović, *Istorija Jugoslavije: knjiga III. Socijalistička Jugoslavija 1955–1988*, Nolit, Beograd 1988.
- P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd 1996.
- B. Horvat, *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*, Globus, Zagreb 1985.
- I. Hofman, „Uloga časopisa *Pioniri* u vaspitanju i obrazovanju dece u Jugoslaviji 1944–1951.“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1 (2013), 55–75.

R. Vučetić, *Monopol na istinu: Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*, Clio, Beograd 2016.

R. Vučetić, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, JP Služebni glasnik, Beograd 2012.

W. Benjamin, *Eseji*, Nolit, Beograd 1974.

Z. Zupan, N. Grujičić, „Mirko, Slavko, Kekec“, *Vreme*, 29. 9. 2005. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=429075> (приступљено 5. априла 2016.)

Z. Zupan, „Strip u Srbiji 1955-1972.“, *Projekat Rastko*, mart 2006. <http://www.rastko.rs/strip/1/strip-u-srbiji-1955-1972/index.1.html#60> (приступљено 6. априла 2016.)

Z. Zupan, „Prepad na devetu umetnost“, *Vreme*, 27. 4. 2006. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=451006> (приступљено 7.4.2016.)

Извори

Конгрес културне акције у СР Србији, прир. Милорад Гончин, Републички секретаријат за информације, Београд 1971.

Кекец, Новинско-издавачко предузеће Борба Београд 26. 12. 1957. ,1–16.

Ј. Копривица, „Колапс штампе“, *Политика*, 23. 9. 1985., 6.

Љ. Кљакић, „Добар бије рђавог“, *Младост*, 30. 1. 1975., 10–11.

Н. Вујић-Митровић, „Уметник необуздане маште“. *Борба*, 28. 5. 1996., 10.

Непознат аутор, „О шунду- према слободном уверењу“, *Борба*, 12. 7. 1971., 9.

А. Žikić, *Интервју: Ljuba Popović, slikar: "Strip ljudima omogućuje da kreativno misle"*, *NON*, jul 1988. <http://www.yugopapir.com/2014/08/ljuba-popovic-ljubitelj-stripova.html>. (приступљено 5. априла 2017.)

Aleksandar Momčilović

Faculty of Philology

University of Belgrade

AUTHORITY, THE MARKET AND COMICS: “INVISIBLE ART” IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

This paper aims to point out some contradictions of Yugoslav cultural policy, as well as Yugoslav society, by reconstructing the Communist Party’s view on comics. Therefore, the paper also considers the social role of comics and how it followed the changes of Yugoslav socialism, with emphasis on the Republic of Serbia. In the first post-war years, comics were treated as a capitalist creation which had to be exterminated. This did not differ much from the practice in the Eastern

Block, or from the views of Western conservatives. After the relations have ceased with USSR, Yugoslav authorities created a more liberal cultural policy, more suitable for developing creativity. Comics publishing reached its peak in the '60s, during major economic and social reforms. Open market and absence of state control in the field of culture privileged comics, which were becoming increasingly important as a means of mass communication. In this period, Yugoslav authorities criticized comics because the Party saw in them a subversive potential, since their contents came from the West and were inspired by capitalist way of life and abundance of consumer society. The comics were criticized by fans and experts alike. This means that the critical attitude of Yugoslav authorities towards comics was caused by aesthetic and utilitarian-didactic disadvantages of the published comics. In the early seventies, after the Congress of Cultural Action in Kragujevac in 1971 and the introduction of additional tax for editions which were considered pulp fiction, the number of published comics began to decline significantly. This 30% tax, imposed on all releases that were not considered culturally important, made comics unprofitable, thus stopping the creative rise of comic books in Yugoslavia. In the last decade before the break-up of the state, marked primarily by economic instability, but also by a crisis in the printing market, the comic strip in Yugoslavia loses its status as a means of mass communication and becomes part of the alternative scene.

Key words: Comics, Agitprop, open market, liberalization, Congress of Cultural Action.

МА Немања Митровић,

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

nmitrovic@gmail.com

СТАВОВИ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ И РУМУНСКОГ РУКОВОДСТВА ПРЕМА ДОГАЂАЈИМА У ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ ТОКОМ 1968. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад представља покушај да се осветле ставови југословенског и румунског руководства према догађајима у Чехословачкој. Интервенција пет земаља Варшавског пакта у Чехословачкој је у бурној 1968. години представљала најзначајнији догађај, догађај који је потресао скоро све земље света, а нарочито Југославију и Румунију. Због другачијих ставова од оних које је имала званична Москва према кључним питањима међународног комунистичког покрета две земље су имале оправдане страхове да и њих може задесити чехословачки сценарио. Рад дотиче и питање билатералних односа Југославије у Румуније током најкритичнијих дана после интервенције.

Кључне речи: Чехословачка криза, Александар Дупчек, интервенција, 21. август 1968., Југославија, Румунија.

Да би се боље разумели југословенски и румунски ставови према чехословачком питању, неопходно је нешто више рећи о чехословачким реформама и о односима између социјалистичких земаља. Договором великих сила Чехословачка је после Другог светског рата ушла у совјетску сферу утицаја и већ 1948. године није било ни једне друге политичке партије у тој земљи изузев комунистичке. Од средине шездесетих народ је у Чехословачкој почео да показује све израженије незадовољство и неприхватање постојећег режима. Све веће незадовољство становништва налазило је израз пре свега у круговима интелигенције. Писци су били ти који су најчешће изражавали осећања и захтеве народа. Присталице реформе су се јављале не само међу интелектуалцима него и међу члановима партије, па и у самом њеном руководству. Појавили су се руководиоци који

су обећавали да ће остварити „социјализам с људским ликом“.¹ Наду да је могуће спровести реформу чехословачком руководству је дало свргавање Никите Хрушчова 1964. и јачање опозиционих расположења у Совјетском Савезу.

Та реформистичка струја је ускоро преовладала и у самој комунистичкој партији и на чело партије поставила Александра Дупчека.² Четрдесетогодишњи Словак, некадашњи студент московске Више партијске школе, син комунисте који је пре рата дошао у СССР да гради социјализам, пружио је сигурне гаранције стабилности у Чехословачкој. Његова делатност до 21. августа 1968. године је у ствари била покушај да се поправи и реформише систем без мењања његове основе.³

Трећи пленум ЦК КПЧ, одржан у периоду од октобра 1967. до јануара 1968. године, био је кључан за даље догађаје у Чехословачкој. На пленуму је дошло до смењивања Антоњина Новотног и ступања Дупчека на место секретара ЦК КПЧ. Овом променом омогућено је отварање питања даљег развоја социјализма. Привреда, која је била захваћена реформом, захтевала је од партије да се одрекне мешања у свакодневни рад државних и привредних органа, а то је и прихваћено одлукама 13. конгреса КПЧ. Међутим, у пракси се ништа није променило. Прекид пленума због одласка највише партијске делегације на прославу педесетогодишњице Октобарске револуције Москва је покушала да искористи како би извршила притисак на чехословачке руководиоце и променила ток Пленума. То није пошло за руком ни Леониду Брежњеву, који је изненадном посетом Прагу, уз помоћ Улбрихта и Громика, покушао да обезбеди контролу над ЧССР. Укратко, Пленум КПЧ, који је окончао рад 5. јануара, истакао је да је главни задатак партије постављање даљег развоја напредног социјалистичког друштва. Совјетски Савез и земље лагера су све више биле забринуте због пута којим је кренула Чехословачка.

---

¹ M. Geler, A. Nekrič, *Utopija na vlasti, Istorija Sovjetskog Saveza*, CID, Podgorica 2000., 578.

² Н.Ж. Петровић, Однос југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968, *Историја 20. века* 28/3 (2010), 107–124.

³ Geler, Nekrič, *Нав. дело*, 580.

На састанку партијских и војних руководства СССР, Бугарске, и Источне Немачке у Дрездену 23. марта изнети су ставови да се Чехословачка полако увлачи у ревизионизам, да у њој јача буржоаска идеологија и шпијунажа, да се иза паролa о демократизацији и либерализацији крију антисоцијалистички елементи и да све то води сукобу. Због тога су донете неке одлуке којима би се зауставио започети процес демократизације у Чехословачкој. Сукоб је постао неминован доношењем Акционог програма КПЧ 30. априла. Нове идеје које су ту изнете су се супротстављале свему постојећем у ЧССР, али и важећем у Источном блоку. Акциони план је заговарао сарадњу са СССР, али на принципима узајамног поштовања, суверености и равноправности и поштовања специфичних националних интереса. Ново руководство КПЧ у својим реформама није видело ништа штетно по систем. За њих „социјализам није био споран, споран је био механизам наређивања”.⁴

Процес разрешавања противуречности у ЧССР имао је велики значај не само за демократски социјалистички преображај чехословачког друштва, већ и за социјализам уопште. Реформа је покренула идеје да је могуће побољшати социјалистички систем и учинити га ефикаснијим. Априлским пленумом ЦК КПЧ извршене су значајне кадровске промене и усвојен је акциони програм, чиме су трасирани правци дубоких друштвено-политичких промена на свим подручјима. У Чехословачкој су се прогресивне снаге успешно супротставиле конзервативним снагама. Њихови успеси су у другим социјалистичким државама могли да утичу на појаву сличних идеја, а то би, свакако, смањило утицај Москве у лагеру.

Процеси у ЧССР, независна политика Румуније и стално присутни фактор Југославије интензивирали су постојећа превирања у социјалистичким земљама и подстакли борбу за промене у њиховим међусобним односима. Промене у привредним системима и тенденција ка друштвено-политичким преображајима неминовно су водили ка све већем отварању социјалистичких земаља према остатку свету. Диференцирани ставови неких социјалистичких земаља манифестовали су се и на унутрашње односе у Варшавском блоку. Тежили су ка новим формама сарадње у Савету

---

⁴ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Arhipelag, Beograd 2014, 321–327.

за узајамну економску помоћ, али и ка промени ставова око неких важних спољно-политичких питања, попут политике према СР Немачкој, споразуму о непролиферацији, саветовању КП и ставовима према Кини. Совјетско руководство је сматрало да се поменути процеси негативно одражавају на совјетску политику. Опадао је утицај СССР у социјалистичким земљама, а совјетски узор су се све мање прихватили. Осим тога, процењивало се да такви процеси могу имати утицај и у самом СССР на унутрашњем плану. Како би очувао своје позиције, Совјетски Савез је био принуђен да предузме низ мера како би зауставио, односно каналисао даљи развитак догађаја. СССР је осудио промене у ЧССР као удаљавање од социјализма. Свака идеја о реформи или помисао на самостално деловање је осуђивано, а често и кажњавано. Совјетски руководиоци су инсистирали на монолитности блока, те су, стога, предлагали стварање сталног политичког комитета Варшавског пакта, као што су инсистирали и на саветовањима КП, критици Југославије и појачавању притиска на Румунију.⁵

Треба нарочито нагласити да је ново руководство Чехословачке комунистичке партије са Александром Дупчеком на челу предузело реформу у циљу демократизације државног социјализма. Циљ Дупчековог „социјализма са људским ликом“ био је да споји социјалну сигурност са људским правима, а не да замени социјализам неким другим системом.⁶ Овакав социјализам је био примамљив многим комунистичким земљама. На пример, слични покушаји демократизације су се јавили и у Пољској, али је руководство предвођено Владисавом Гомулком успело да сузбије покрет.

Чехословачке промене: укидање цензуре, припрема програма за деловање са циљем да се демократизује социјализам и економска реформа Ото Шика довеле су до проблема у односима међу државама Источног блока. На састанцима у Дрездену (23. марта), Москви (8. маја) и Варшави (14–15. јула)

---

⁵ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА), Политичка Архива (ПА) 1968, ф. 75, док. 421313, 31.5.1968, Саопштење свим представништвима са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 20. маја, на којој су разматране нове појаве и кретања у свету.

⁶ Р. Радић (ур.), *1968 – четрдесет година после*, Институт за новију историју Србије, Београд 2008; Ђ. Трипковић, *Међународни положај Југославије и војна интервенција у Чехословачкој, Историја 20. века*, 26/1 (2008), 115–130.

руководиоци држава Варшавског пакта оштро су критиковали чехословачке реформе и постављали су све категоричније захтеве за уклањањем истих. На крају је страх Совјетског Савеза од опасности преливања чехословачке реформе на суседне државе довео до одлуке о војној интервенцији.⁷

На саветовању руководилаца комунистичких партија, сазваном у Варшави 14. јула 1968. године, закључено је да је укидање цензуре у Чехословачкој било равно одрицању од власти. Совјетска штампа је укидање цензуре прогласила контрареволуцијом, која се састојала у томе да се, пошто се „освоје средства јавног информисања, деморалише становништво земље и помути свест радних људи отровом антисоцијалистичке идеје”.⁸

У међувремену Александар Дупчек и његове присталице су свим силама покушавали да увере руководиоце „братских земаља” да су они способни да спроведу реформе којим би се превазишла криза, а да се притом не угрозе основе социјализма. Ипак, у томе нису успели. Вреднујући догађаје у Чехословачкој као контрареволуцију, на Конференцији у Варшави⁹ донета је одлука о интервенцији. Ултиматум пет земаља из Варшаве био је кулминација притиска започетог доласком Брежњева у Праг 1967. и настављеног саветовањима у Дрездену и Москви. Совјетски Савез је процењивао да се у Чехословачкој под паролом борбе за демократизацију води битка за рестаурацију капитализма и буржоаског поретка у земљи. Ултимативни тон писма из Варшаве није утицао на одлучност чехословачког руководства да настави са започетим реформама. Лажну наду да је могуће избећи интервенцију давали су састанци КПЧ-а и КПСС-а. Први у Черни на Тиси 29. јула, а други у Братислави 3. августа.¹⁰

Схватајући да се на примеру Чехословачке испитују неки основни принципи југословенске спољне политике, ЦК СКЈ није могао остати по

---

⁷ И. Баева, 1968 – повратна за Источна Европа, у: *1968 – четрдесет година после*, 27–50.

⁸ *Geler, Nekrić, Нав. дело*, 581, Баева, 1968 – повратна за Источна Европа, 27–50.

⁹ На Варшавском састанку Чехословачка, Румунија и Југославија су се често спомињале заједно. Валтер Улбрихт је изнео теорију о стварању трилатералног савеза три непослушне социјалистичке земље, по угледу на предратну Малу Антанту. По његовом мишљењу, циљ таквог савеза би био удаљавање Чехословачке од СССР-а и Варшавског блока. (Н. Klasić, *Jugoslavija i svet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb 2012, 371)

¹⁰ В. Лакер, *Историја Европе 1945-1992*, Слио, Београд 1999, 438–440.

страни, морао је да да оцену догађаја и још једном понови важност принципа немешања у унутрашње ствари друге земље. У знак подршке новом чехословачком руководству Тито је посетио Праг. Овом посетом од 9. и 10. августа, у време када је дефинитивно донета одлука о интервенцији, Југославија се определила да по цену сукоба са СССР, што је било неминовно, задржи спољнополитичку оријентацију и сачува међународну позицију и углед. Јосип Броз је током те посете испоштовао и обећање дато Брежњеву приликом посете Москви априла месеца и покушао да утиче на Дупчека да заузме оштрији став према антисоцијалистичким снагама. Међутим, само неколико дана по његовом повратку у Београд уследила је интервенција пет земаља Варшавског пакта у Чехословачкој. Погоршање односа Југославије и СССР-а поводом војне интервенције је подсећало на време совјетске интервенције у Мађарској, само што је ову прву, из 1956. године, Југославија оценила као „нужно зло“, а другу као „насилни акт и окупацију“.¹¹

Румунија је, попут Југославије, изражавала пуну подршку чехословачком руководству. Чак је неколико дана после Титове посете Прагу дошло и до румунске посете. Приликом Чаушескуовог боравка у Прагу потписан је уговор између Чехословачке и Румуније о пријатељству и узајамној помоћи. У уговору је акценат стављен на четири начела: начело неповредивости граница у Европи, право на независност, суверенитет и немешање у послове било које земље, затим, принцип сарадње у Варшавском пакту и, као четврто начело, подразумевало се да у случају агресије од стране било које земље друга потписница договора има обавезу на помоћ у складу са Повељом Уједињених нација.¹²

Румунија је на догађаје у Прагу гледала као на еволуцију која није ни у ком случају усмерена против досадашњих односа ЧССР са другим социјалистичким државама. Она је учавала да у тим догађајима има и антисоцијалистичких појава, али је веровала у снагу КПЧ да може да реши све проблеме на које би се наишло у реформи.¹³ За разлику од Румуније, остале чланице ВУ су биле на страни СССР и осуђивале су реформе.

---

¹¹ Д. Богетић, Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој у: 1968 – четрдесет година после, 129–162.

¹² „Уговор савременог типа“, *Политика*, 16.8. 1968., 3.

¹³ Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 333.

Мађарски лидер Јанош Кадар је у почетку реформску струју у Чехословачкој видео као потенцијалног савезника у настојању ка модернизацији и рационализацији социјалистичких привреда источне Европе. Он је покушао да буде чак и посредник између Москве и Прага. Покушао је, с једне стране, да убеди Брежњева да реформа у ЧССР неће угрозити комунистичку власт, као ни совјетске интересе, а, с друге стране, Чехословачкој је саветовао више дискреције и пажње према совјетским интересима. Међутим, после објављивања чланка у једном чехословачком недељнику, о десетогодишњици погубљења Имре Нађа, Кадар је променио свој став и оцењивао је да чехословачко руководство губи контролу над процесом, те да постоји опасност од понављања сценарија сличног оном у време мађарске кризе. Касније, када је коначно донета одлука о интервенцији, он се није усудио да се супротстави заједничкој војној акцији, јер није хтео да угрози односе са Совјетским Савезом, који је био главни гарант унутрашње политичке стабилности у Мађарској.¹⁴

Коначну одлуку о интервенцији Москва је донела после објављивања апела народу у јуну месецу, познатог као манифест „Две хиљаде речи”. Совјетски руководиоци, поучени искуством из Мађарске, одлучили су да интервенцију у Чехословачкој изведу заједничким снагама свих социјалистичких држава. Југославија и Румунија су остале по страни, а руководство из Москве, због специфичног положаја Југославије, те због напора Румуније да води независну политику, а, коначно, и због подршке Дупчековој политици није их ни обавестило о својим плановима. Тако је интервенција била шокантно изненађење за румунски и југословенски државни врх.

Интервенција је извршена у ноћи између 20. и 21. августа. Војне јединице СССР, Источне Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске су ушле на територију Чехословачке, чланови политбироа КПЧ су били ухапшени и, у ланцима, пребачени авионом у Москву. Тамо су, под притиском, морали да потпишу споразум са СССР о боравку совјетских трупа на територији Чехословачке и обавезали се да ће поново увести цензуру и укинути све

---

¹⁴ А. Стыкалин, Пражская весна 1968. г. и позиция руководства Венгрии, у: 1968 – *четрдесет година касније*, 181–214.

реформе.¹⁵ Брежњев је за Дупчеков највећи грех узимао то што се није саветовао са Москвом о кадровским променама и одлукама. Осим тога, сматрао га је одговорним за подстицање антисоцијалистичких склоности и допуштање новинарима да пишу шта желе. Чехословаци су на интервенцију реаговали демонстрацијама одржаним 25. августа, али демонстранти који су изашли на улице су одмах похапшени, изведени на суд и кажњени строгим казнама. Запад је упад трупа Варшавског пакта у Чехословачку дочекао као нормалну меру завођења реда у зони која припада СССР. Видевши да Запад није реаговао, становништво Чехословачке се смирило. Дупчек је 27. августа, иако видно исцрпљен, успео да одржи говор, у којем је тврдио да је реч о привременим мерама, а затим затражио од народа да му још једном поклони поверење. Његова даља владавина била је нестабилна, секвентно су се смењивали периоди када је послушно испуњавао совјетске захтеве и непоколебљиво заступао чехословачке интересе. После интервенције скоро 50.000 Чехословака је напустило земљу пре него што су се границе затвориле. Неки од оних који су имали намеру да се врате морали су да чекају и више од двадесет година на стварање повољнијих услова.¹⁶

Често се у Москви, али и на Западу говорило да су догађаји у Чехословачкој били последица утицаја „титоизма“. СССР је водио двоструку политику према Југославији: с једне стране, изражавао је жељу за одржавањем пријатељских односа и сарадње (сталним разговорима који су вођени између дипломатских представништва Совјети су манифестовали тактику смиривања напетости), док је, с друге стране, заоштравао кампању и покушавао да дискредитује Југославију, понекад и директним притиском.¹⁷

Југославија је у време интервенције у Чехословачкој била земља која је и на Истоку и на Западу третирана као „сива зона“. За њу се није знало да ли припада зони совјетског утицаја или не. У таквој ситуацији Београд није био сигуран да ли би у случају совјетске агресије добио заштиту Запада. Страх од

---

¹⁵ *Geler, Nekrič, Нав. дело, 583–586.*

¹⁶ *M. Kurlansky, 1968-godina koja je uzdrmala svijet, Naklada Ljevak, Zagreb 2007, 366–369.*

¹⁷ *ДА, ПА, 1968, ф. 75, док. 421313, 31. 5. 1968, Саопштење свим представништвима са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 20. маја, на којој су разматране нове појаве и кретања у свету.*

потенцијалног напада на Југославију се још више повећавао Брежњевљевом доктрином ограниченог суверенитета, која се сводила на право Совјетског Савеза да сам процењује да ли је у некој држави угрожен социјализам, а ако јесте, да у циљу наводног спасавања социјализма и војно интервенише. Дијаметрално супротно овој доктрини се налазила Повеља Уједињених нација и међународно право. Београд је ову доктрину оценио као дугорочну опасност по Југославију, која неће престати све док Југославија не буде увучена у социјалистички лагер.¹⁸

Интервенција совјетских, пољских, источнонемачких, мађарских и бугарских трупа 21. августа је била догађај у светским размерама и обележила је међународне односе тог доба. Ма колико да је тај догађај оставио утисак на цео свет, он је на Југославију и Румунију утицао на посебан начин.

Неучествовање Румуније у интервенцији представљало је тачку највећег удаљавања од Совјетског Савеза и осталих чланица Варшавског пакта и СЕВ-а. То је био истовремено крајњи домет румунске политике дистанцирања од СССР-а, али и врхунац у односима са Југославијом, земљом која је тад већ двадесет година живела за Румунију недостижни сан, сан о сопственом и независном путу у социјализам.¹⁹ Чаушеску је одмах после окупације Чехословачке изразио жељу да се што пре неформално састане са Јосипом Брозом, било на румунској, било на југословенској територији.²⁰ Жељу за састанком Чаушескуа са Титом југословенски амбасадор у Букурешту Јакша Петрић је видео као намеру Румуније да ојача своју позицију. Амбасадор је своју оцену поткрепљивао исказом да је румунски лидер у више наврата наглашавао да ће Румунија и Југославија, ако буду јединствене, бити много јаче, о чему би СССР морао да води рачуна.²¹

---

¹⁸ Богетић, Југославија између Истока и Запада, 13–36.

¹⁹ В.Љ. Цветковић, Југословенско-румунски односи у данима совјетске интервенције у Чехословакој 1968. године, у: *1968 – четрдесет година касније*, 163–181.

²⁰ Архив Југославије (АЈ) Кабинет Председника Републике (КПР), I-3-а/97-22, Посета председника Државног савета НР Румуније и генералног секретара КПР Николае Чаушескуа, 24. август 1968. године.

²¹ ДА, ПА, 1968, ф. 147, док. 43331, Телеграм амбасадора Ј. Петрића ДСИП-у, 23. август 1968.

У Румунији се већ 22. августа састала ванредна седница Велике народне скупштине, како би сагледала новонасталу ситуацију створену упадом оружаних снага пет социјалистичких држава. Румунско руководство је сматрало потребним да се пред јавно мњење изнесу принципијелни ставови донети на пленарној седници ЦК КПР, нарочито у погледу односа са социјалистичким земљама, али и државама са различитим друштвеним системима. На скупштини је истицано право једног народа да одлучује о својој судбини, по својој вољи и у складу са својим интересима, без страног мешања, затим потреба за одбраном слободе, националне независности и учвршћивања суверенитета сваке нације. Скупштина је оценила да међународном угледу социјализма и ауторитету социјалистичких држава, као и утицају идеје комунизма највише шкоди управо кршење претходно изнетих принципа. Самим тим, „окупирање једне братске државе у највећој мери штети борби револуционарних снага за победу идеја Маркса, Енгелса и Лењина“. У декларацији је изнет став да разлике у гледиштима које могу да искрсну међу социјалистичким земљама у вези са тумачењем било којег проблема изградње социјализма, комунистичког покрета и међународне ситуације ни у ком случају не треба да имају одјека на плану међудржавних односа и да доведу до економског, политичког или другог притиска. Румунија је била чврсто решена да односе сарадње са социјалистичким земљама заснује искључиво на принципима социјалистичког интернационализма, те да се бори за поштовање права сваког народа да одлучује о својој судбини и да може да бира облик изградње социјализма.²²

У складу са тим одлукама Румунија се одлучно оградилa од војне интервенције у ЧССР, оспоравајући право ВУ на мешање у унутрашње ствари чланица. Ипак, јасно је нагласила своју приврженост обавезама у Варшавском пакту на основу његове основне улоге, улоге заједничке одбране од напада империјализма. Што се тиче односа са западним земљама, посебну опасност по мир и револуционарна достигнућа је представљала агресивна политика империјализма, која „кује завере и државне ударе, угрожава независност народа и подстиче милитаристичке снаге и ствара ратна жаришта“. Румунско руководство је подвукло да је ВУ био образован

---

²² ДА, ПА, 1968, ф.156, док. 431474, 30.8.1968, Декларација Велике Народне Скупштине Социјалистичке Републике Румуније од 22. августа 1968.

искључиво као инструмент одбране социјалистичких земаља против империјалистичке агресије, па зато ни у ком случају ова организација не сме бити коришћена у сврху војне акције против било које социјалистичке земље. Румунија је ВУ схватала искључиво као организацију у којој влада равноправност чланица. Према томе, свака њена акција је морала бити резултат консултација и заједничких одлука. Румунија је била заинтересована за даље унапређивање односа и јачање међународне афирмације, ради проширења маневарског простора у односу на СССР. Ипак, била је свесна да Запад признаје постојање зоне утицаја, због чега се надала, али не и очекивала помоћ Запада у случају совјетског напада. Уосталом, томе их је научило и млако реаговање Запада на интервенцију у ЧССР. Зато су све више истицали значај ОУН и потребу стриктног поштовања принципа Повеље од стране свих народа.²³

Велика народна скупштина је у декларацији осудила војну интервенцију пет земаља у Чехословачкој и позвала на хитно повлачење трупа са територије ЧССР. То је једини пут који би омогућио чехословачкој комунистичкој партији да самостално, без мешања споља, реши своје унутрашње ствари. Из декларације се може видети да је Румунија била спремна да брани своју независност и да не би тако лако напустила политику коју је почела да води.²⁴ Иако је румунско руководство увиђало да је акција слична оној у Чехословачкој тешко изводљива у Румунији, постојала је бојазан да СССР одлучи да војном силом поврати апсолутну контролу у сфери утицаја која им је била загарантована на Јалти.²⁵ Очигледно је да је румунско руководство у Југославији видело савезника против евентуалне војне интервенције.

---

²³ ДА, ПА, 1969, ф. 126, док. 42803, 21.1.1969, Неке тезе о политици Румуније након 21. августа 1968.

²⁴ ДА, ПА, 1968, ф. 156, док. 431474, 30. 8. 1968, Декларација Велике Народне Скупштине Социјалистичке Републике Румуније од 22. августа 1968.

²⁵ На Кримској конференцији фебруара 1945. године Винстон Черчил, Теодор Рузвелт и Јосиф Висарионович Стаљин су постигли неформални споразум. Једна од најважнијих договорених тачака тичала се утицаја СССР у земљама источне и централне Европе, у којима је Совјетски Савез већ имао фактичку контролу и успостављао себи привржене режиме.

Са интервенцијом у ЧССР Румунија се по први пут нашла директно суочена са опасношћу сличног поступка СССР према њој. Прва румунска реакција је била снажна, алармантна, условљена очекивањем народа. Тешкоће на које је наишао Совјетски савез у Чехословачкој и општа реакција у свету, посебно међу комунистичким партијама, ублажили су страх од напада и омогућили мирнији политички прилаз. Значајну улогу у томе одиграо је сусрет у Вршцу између Јосипа Броза Тита и Николае Чаушескуа 24. августа 1968.²⁶ Румуни су у потпуности прихватили мишљење изнето током разговора са Титом у Вршцу да треба деловати у правцу смиривања напетости, не давати никакав повод, прокламовати лојалност и залагати се за сарадњу на равноправним односима. Према свим чланицама ВУ предузели су иницијативу за настављање билатералне сарадње. Избегавали су одговарање на критике штампе појединих земаља. Паралелно са тим преузели су и низ акција на политичкој мобилизацији румунског народа

---

²⁶ Нове околности, створене интервенцијом у Чехословачкој, нарочито су биле лоше за Румунију и Југославију. У Букурешту и Београду честа су била разматрања даљих совјетских планова и циљева и планирања одбране од евентуалног совјетског војног напада. Примарна потреба Румуније је била да са Југославијом склопи војни уговор и добије одређену војну помоћ од ње. Са друге стране, Југославија, која се и сама налазила пред реалном опасношћу од напада, није била спремна да војним уговором са Румунијом додатно подгрева ситуацију. У њеном интересу је било смиривање ситуације и избегавање понављања чехословачког сценарија на територији Југославије, али и Румуније. Опасност од совјетског напада је на сусрету у Вршцу показала границе до којих су Румунија и Југославија биле спремне да иду у развоју билатералних односа. Разговори су показали да Београд није био спреман да по сваку цену подржи и притекне у помоћ Букурешту. Чаушеску од Тита није успео да извуче конкретну војну помоћ у случају совјетске интервенције. Једино што је Тито могао да обећа јесте сарадња између обавештајних служби и да Југославија неће дозволити да напад на Румунију дође преко југословенске територије. Према томе, најважнији резултат овог сусрета је био закључак да је смиривање ситуације једино повољно решење кризе настале интервенцијом у Чехословачкој. После сусрета је интензитет критика упућен на рачун вођења совјетске политике значајно смањен. Знатно умеренији став Румуније није био само резултат разговора у Вршцу, већ великог совјетског притиска, чији је циљ био да Румунију доведе у положај послушности, и чињенице да се Запад помирио да се Румунија налази у сфери совјетског утицаја. Румунија је, и поред истицања својих специфичности, задржала чланство у Варшавском пакту и припадност социјалистичкој заједници све до пада комунистичког система и Чаушесковог режима децембра 1989. године (АЈ КПР, I-3-a/97-22, Забелешке о разговорима Тита и Чаушескуа, 24. август 1968.; АЈ КПР, I-3-a/97-22, Информације о разговорима Тито – Чаушеску; ДА, ПА, 1968, ф. 74, док. 433798, 12. 9. 1968, Ставови ДС о међународној ситуацији, у вези са ЧССР кризом, изнети на седници Спољнополитичког одбора СНС 5. 9. 1968; ДА, ПА, 1968, ф. 74, док. 433298, 16. 9. 1968, Телеграм из Рима, број 601)

ради јачања јединства и афирмације политике независности и суверенитета. Трудили су се да питање Чехословачке престане да буде тема разговора, јер би сваки дијалог о томе стварао додатне тешкоће у ионако осетљивим односима са СССР и другима. Румунија је посебан интерес показивала према граничним социјалистичким земљама. Поред Југославије настојали су да развију добре односе са Бугарском и Мађарском. Ипак, највише напора је улагано у консолидацију билатералне сарадње са СССР, и то сталним подвлачењем заједничких интереса и мноштва питања која су од значаја за обе земље. У почетку су СССР и други из ВУ показивали уздржаност према Румунији, али временом су све више давали знаке спремности да се односи даље не погоршавају.²⁷

И пре чехословачке кризе руководство је успевало да оствари јединство маса око ЦК и партије по питању отпора совјетском хегемонистичком притиску и очувању независности, а у време кризе је максимално мобилисало масе око партије. Румуни су формирали народну милицију, усвојили закон о припреми омладине за одбрану земље, руководиоци су јавно иступали у свим крајевима земље, а видљив је био активнији партијски и други политички рад. Одлучним ставом против интервенције петорице у ЧССР ојачан је углед партије и самог Николае Чаушескуа у народу. Касније, због прећуткивања окупације и одступања пред притиском, била је код људи изазвана неверица, а могле су се чути и извесне критике. Међутим, тај утисак је отклоњен одлучним реафирмисањем става о односима у ВУ и СЕВ, односно о сарадњи међу државама уопште. Процес демократизације се у Румунији спроводио на линији ангажовања маса у креирању и извршавању политике партије, при чему је улога партије остала углавном непромењена. Привид учествовања маса је стваран тако што су се одређени важнији пројекти закона износили на јавну дискусију, а у штампи се појављивала дозирана критика грешака. Наглашаван је колективни рад руководства, уз повећање колективне и индивидуалне одговорности. Са административно-територијалном организацијом нижи чиновници су добили више самосталности. Ипак, грађанин је и даље био објекат политике, коме просветитељска власт пружа дозе слободе према својим схватањима, а која су

---

²⁷ ДА, ПА, 1969, ф. 126, док. 42803, 21. 1. 1969, Неке тезе о политици Румуније након 21. августа 1968.

често била оптерећена етатистичким принципима. Стварање Фронта социјалистичког јединства, који је представљао широку политичку организацију, састављену од представника свих масовних и друштвених организација, на чијем челу је био Чаушеску, као и организовање у оквиру Фронта Савета националних мањина, требало је да прошири демократичност у руковођењу са масовним организацијама и демонстрира постигнута права националних мањина у СР Румунији.²⁸

Интервенција је тешко примљена и у Југославији. Озбиљност догађаја подстакла је Броза и најужи партијски врх да сазову хитну седницу на Брионима већ 21. августа. Тито је оценио да су разлози интервенције били политичко-идеолошке природе – лидерима СССР и Варшавског блока је сметала демократизација унутрашњег живота Чехословачке. Био је убеђен да нови курс који су заузеле чланице ВУ има за циљ да спречи чехословачко руководство да иде путем демократизације унутрашњег живота и социјалистичких односа.²⁹ Убрзо је сазвана и седница ЦК СКЈ 23. августа, на којој је целовито сагледана ситуација изазвана војном интервенцијом у Чехословачкој. Тито је на седници нагласио да је интервенција била директна последица настојања да се у лагерским земљама зауздају процеси које је својим примером подстакла Југославија. Сматрао је да је сасвим могућа и некаква интервенција у Југославији, због које би државна и национална независност била угрожена. Југославија је била спремна да прихвати стање настало после интервенције, али не и да се одрекне својих ставова и осуде агресије. Са тако дефинисаног положаја она је исказивала жеље за нормализацијом односа са Совјетским Савезом и другим социјалистичким земљама. На руку је ишла и оријентација СССР ка смиривању ситуације у Европи и обнављању дијалога о питањима европске безбедности. Разлог за овакву промену оријентације није била само рехабилитација совјетске политике у Европи, која је значајно оштећена интервенцијом, већ и оштар сукоб са Кином, затим опадање привлачности комунистичке идеологије, нагомилавање проблема унутар лагера, а, на крају, разлог су били и све већи унутрашњи проблеми у првој земљи комунизма. Државни врх није имао

---

²⁸ Исто.

²⁹ „Тито: Совјетски Савез није имао никаквог разлога да посумња у Чехословачку, циљ окупације је спречити позитиван развој у ЧССР”, *Политика*, 23. 8. 1968.

илузије везано за питање да ли је Југославија простор на ком СССР жели да утиче и оствари веће идеолошко, политичко, војно и економско присуство.³⁰

Правило које је давало тон целокупном послератном раздобљу спољнополитичког развоја Југославије - да погоршање односа са СССР неминовно значи истовремено побољшање односа са САД - потврдило се и после војне интервенције у Чехословачкој. Овај пут, због близине и озбиљности спољне опасности, Југославија је морала у што краћем року да покаже Стејт департменту искреност у вођењу независне политике у односу на блок просовјетских држава. Пошто је у Вашингтону процењено да су југословенска страховања од интервенције СССР основана, влада САД је одлучила да отвореније изрази своју одлучност да се супротстави репризи чехословачког сценарија у Југославији. Оваква подршка једне велике силе је у потпуности отклонила страх од агресије и омогућила поузданије деловање југословенског руководства на спољнополитичком плану.³¹ Савет министара НАТО-а је на састанку од 14. до 18. новембра званично скинуо велико бремене са југословенског руководства закључком да неће толерисати совјетски напад на Југославију и Аустрију.³²

Политички односи Београда и Москве су током читаве 1968. године били у знаку друштвених превирања у Чехословачкој. За разлику од претходних криза, ова, настала интервенцијом, није утицала на економске односе Југославије и СССР. Трговинска размена је после кратког прекида настављена уобичајеним темпом.

Већ у октобру дошло је до размене писама између Брежњева и Тита, из којих се види да су оба лидера била за смиривање напетости и за заустављање погоршања односа. Тито је био спреман да прихвати реално стање, али не и да промени став према интервенцији. До побољшања односа је дошло тек од пролећа 1969. године. Са седамдесетим годинама долази до значајног повећања утицаја Југославије на међународној сцени. Често се седамдесете године називају златном деценијом југословенске дипломатије.

---

³⁰ Љ. Димић, Година 1968 – исходште нове југословенске спољнополитичке оријентације, у: *1968 – четрдесет година после*, 339–375.

³¹ Богетић, Југославија између Истока и Запада, *1968 – четрдесет година касније*, 13–36.

³² АЈ КПР, I-3-a/ САД, ф. 182, Информација о ставу САД према Југославији у вези војном интервенцијом земаља Варшавског пакта у ЧССР.

Добри односи Југославије са СССР и САД успостављени почетком ове деценије ће се задржати све до одласка Тита са политичке сцене 1980. године.³³

Свет у ком су Тито и Чаушеску већ били навикли да се сналазе и делују и у ком су имали како-тако стабилну и дефинисану позицију се срушио у ноћи између 20. и 21. августа. Интервенција у Чехословачкој је утицала да се две државе, због заједничког страха од потенцијалне опасности Совјетског Савеза, још више зближе. Временом су у Београду и Букурешту схватили да је једини начин да се ситуација смири и отклони велика опасност од СССР заобилажење чехословачког питања и ублажавање ставова супротних онима које је Москва имала.

Библиографија:

- Архив Југославије (АЈ) Кабинет Председника Републике (КПР).
Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА),
Политичка Архива (ПА).
Политика
- Лј. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Arhipelag, Beograd 2014.
М. Geler, А. Nekrič, *Utopija na vlasti, Istorija Sovjetskog Saveza*, CID, Podgorica 2000.
Н. Klasić, *Jugoslavija i svet 1968*, Naklada Ljevak, Zagreb 2012.
М. Kurlansky, *1968 – godina koja je uzdrmala svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb 2007.
И. Баева, 1968 – повратна за Источна Европа, у: *1968 – четрдесет година после*, 27–50.
Д. Богетић, Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој у: *1968 – четрдесет година после*, 129–162.
Љ. Димић, Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације, у: *1968 – четрдесет година после*, 339–375.
В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Слио, Београд 1999.
Н.Ж. Петровић, Однос југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968, *Историја 20. века* 28/3 (2010), 107–124.
Р. Радић (ур.), *1968 – четрдесет година после*, Институт за новију историју Србије, Београд 2008.
А. Стыкалин, Пражская весна 1968. г. и позиция руководства Венгрии, у: *1968 – четрдесет година касније*, 181–214.

---

³³ Типковић, *Нав. дело*, 308–311.

Ђ. Трипковић, Међународни положај Југославије и војна интервенција у Чехословачкој, *Историја 20. века*, 26/1 (2008), 115–130.

В.Љ. Цветковић, Југословенско-румунски односи у данима совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. године, у: *1968 – четрдесет година касније*, 163–181.

MA Nemanja Mitrović

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

THE ATTITUDE OF YUGOSLAV AND ROMANIAN RÉGIME REGARDING THE EVENTS IN CZECHOSLOVAKIA IN 1968

This article is an attempt to throw light on the stance of the Yugoslav and Romanian leadership towards the events in Czechoslovakia. The intervention of the five countries of the Warsaw Pact in Czechoslovakia was the most important event in the turbulent 1968. That event shook the entire world and especially Yugoslavia and Romania. The two countries were justly afraid of the Czechoslovakian scenario because of their political standings, which were different from those of USSR. This article also lingers briefly on the bilateral relations between Yugoslavia and Romania during the most critical days of the Czechoslovakian intervention.

Key words: Czechoslovakian crisis, Aleksandar Dubcek, the intervention, August 21st, 1968, Yugoslavia, Romania

МА Александар Пушкаш

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

САРАДНИЦИ „КЊИЖЕВНИХ НОВИНА“ О ЈУГОСЛОВЕНСТВУ 1982. ГОДИНЕ. ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ

Апстракт: Рад представља прилог истраживању сложености идеологије југословенства у социјалистичкој Југославији, нарочито у њеној последњој деценији постојања. Изнећемо неке од дотадашњих кључних ставова државног врха и његових лидера о владајућој идеологији, најчешће кроз призму националног и културног аспекта као два најбитнија дела. Централни део рада представљају чланци интелектуалаца који су редовно добијали простор за своје текстове у *Књижевним новинама*, једном од најзапаженијих часописа стваралачке интелигенције у Југославији. У овом случају одзив интелектуалаца био је резултат анкете, упућене од редакције часописа, под насловом: „Културни смисао југословенства данас“.

Кључне речи: Југославија, заједништво, социјализам, нација, култура.

Проблеми у југословенској држави између два светска рата,¹ као и последице Другог светског рата на њеном простору умногоне су утицали на схватање југословенства у тој држави после 1945. године, било да је у питању државна идеологија, национална идеја или културни аспект. Врх Комунистичке партије Југославије и Јосип Броз Тито посматрали су Краљевину Југославију, која је директно подржавала интеграцију југословенске државе, нације и културе, као „тамницу народа“, са унитаристичким и хегемонистичко-централистичким тенденцијама, не ретко и уз придев „великосрпски“. Ипак, обнову југословенске државе, тада републике, посматрали су као нужност за све народе и народности те државе, који ће је, под паролом „братства и јединства“, у заједништву одржавати. Према њиховом виђењу, главну снагу одржавања заједништва у тој држави представљала је идеологија социјализма међу тим народима и народностима, коју су у почетку посматрали као наднационални елемент, а

---

¹ J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između hrvatskog i srpskog nacionalizma*, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin 2000, 406; 543.

према којој би нације и држава требале одумрети. Ипак, држава је од тренутка настанка била централистички уређена федерација са јаком савезном владом.² Неретко се у историографији, али и међу савременицима за ово време и његове карактеристике везује термин *партизанског југословенства*. Готово целокупан привредни живот и најважнија предузећа били су под компетенцијом савезне владе.³ Унутар те државе пет народа (Срби, Хрвати, Словенци, Македонци, Црногорци) добили су право на етнички епитет приликом именовања република, односно федералних јединица, којих је укупно било шест. Непуну деценију доцније, Уставним законом Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) из 1953. године, укинуто је Веће народа, један од два дома скупштине, у коме су били заступљени интереси република и покрајина, док је из текста изостављено и „право народа на самоопредељење до отцепљења“, које је Уставом ФНРЈ из 1946. године предвиђено чланом 1. Носилац суверенитета по новом уставу постао је радни народ, тј. радничка класа Југославије.⁴ У то време и Јосип Броз је, у разговору са новинарима, на следећи начин антиципирао будућност: „Ја бих хтио доживјети да Југославија буде до максимума стопљена у једну чврсту заједницу у којој ће бити једна, југословенска нација, у којој ће од пет народа постати једна нација...“.⁵

Ипак, већ у периоду 1949–1951. кључне гране привреде предате су у надлежност република, а временом је све чешће долазило до погоршања односа савезних и републичких власти. У историографији се обично сматра да је до прве поделе у државном врху дошло на тајној седници Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ИК ЦК СКЈ) 1958. године, приликом чега је било речи о проблемима приликом расподеле средстава савезне владе и република. Са једне стране, одређени чланови критиковали су савезни централизам, док је, са друге, критикован сепаратизам и шовинизам, мада на наведеној седници није дошло до неке

---

² D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999, 230.

³ Љ. Тадић, „Балканизација партизанског југословенства“, у: *Криза и великосрпски хегемонизам*, Завод за уџбенике: Службени гласник, Београд, 2008, 16–18; Љ. Димић, *Историја српске државности*, књ. III, *Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад 2001, 339, 353. К. Nikolić, „Mit o komunističkom jugoslovenstvu“, *Istorija 20. veka*, 1 (2011), 26.

⁴ D. Bogetić, „Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945–1989“, *Istorija 20. veka*, 1-2 (1999), 43.

⁵ Димић, *Историја српске државности III*, 363.

одлуке о промени функционисања система. Пар година касније слична полемика пренела се и у интелектуалне кругове, од којих је најзапаженија била између Добрице Ћосића и Душана Пирјевца Ахаца, 1961. године.⁶ Добрица Ћосић веровао је да ће та тема бити актуелна „докле год постоје републике“, а упутио је критике на рачун национализма свих народа Југославије, сматрајући да ће до интеграције доћи „тако што ће прво изгубити своју индивидуалност неке мање јединице и мањи организми“. Ова запажања изнео је у тексту под насловом *Савремени несавремени национализам*. Он је за то, на одређени начин, имао подршку Јосипа Броза, док је Душан Пирјевец, уз подршку Едварда Кардеља, том питању прилазио са становишта да је стварна интеграција могућа једино ако сви организми „доживе потврду самих себе“.⁷ Проблеми нису нестали, јер већ 1962. године, поново на седници ИК ЦК СКЈ, долази до још запаженије расправе, о истим проблемима и уз оштрију реторику. Тада је и Јосип Броз говорио о могућности распада земље због нејединства и појаве националистичких и шовинистичких кругова, који теже сепаратизму, али је, истовремено, критиковао и оне тежње које су према њему желеле што већи утицај централне власти. Крајем исте године, ипак, изјављује да полазна тачка треба бити децентрализација и да се држава неће враћати на старе позиције централизма.⁸ На осмом Конгресу Савеза комуниста Југославије (СКЈ), 1964. године, Едвард Кардељ констатовао је да „противречности у међунационалним односима произилазе из погрешних схватања о улози културе и образовања у процесу зближавања народа и народности, схватања која негирају постојање националних особености у културном стваралаштву сваког народа“, док „национална економска самосталност није ни етатистичко административна категорија, ни аутархија, нити право на националистички егоизам, већ специфични вид самоуправљања радних људи“. Јосип Броз подржао је тада такву концепцију, тиме што је истакао да национално питање треба решити „на принципу равноправности свих народа, на добровољном удруживању, са правом отцепљења“. Конгресна

---

⁶ S. Đukić, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, „Filip Višnjić“, Beograd 1989, 100.

⁷ L. Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o političkoj i intelektualnoj eliti u Srbiji: (XX-XXI vek)*, Dan graf, Beograd 2015, 75.

⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 400.

резолуција одбацила је мишљења да треба стварати јединствену југословенску нацију, оценивши их као израз бирократског централизма и унитаризма, али захтевано је истовремено да се одлучно сузбију и спутавања међунационалних интеграционих процеса и покушаји затварања у „своје“ републичке границе. Након тог конгреса постала је и пракса да се прво сазивају републички конгреси унутар СКЈ, па тек потом свепартијски конгрес.⁹

У наредној деценији све чешће и запаженије јављали су се проблеми поводом међунационалних односа у Југославији, а били су повезани и са тежњом република ка економском суверенитету и смањеном утицају федерације. Смена Александра Ранковића 1966. године, потпредседника државе и члана ИК ЦК СКЈ, због афере прислушкивања, представљала је и обрачун са остацима „етатистичке и унитаристичке струје“ у југословенској држави.¹⁰ Веома запажено прошло је и иступање Добрице Ћосића од 30. маја 1968. Године, на седници Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), који је, између осталог, истакао да се не види „у одговарајућим размерама шовинистичко расположење и националистичка психоза у шиптарској народности; неоправдано се потцењују иредентистичка и сепаратистичка расположења и тежње у извесним слојевима шиптарске националности. Тиме се не само изневерава политичка истина, него се и испољава једна у бити проблематична широкогрудост представника тзв. веће нације, чиме се морално сиромашти равноправност шиптарског народа, равноправност у одговорности за прогрес и судбину Републике Србије и Југославије, одговорност за сарадњу и заједнички живот“, уз сугестије и на „забрињавајуће антисрпско расположење, које се широко, у најразличитијим облицима, испољава у извесним срединама, нарочито у Хрватској и Словенији“.¹¹ Добрица Ћосић је потом, незадовољан ставовима о

---

⁹ J. Pleterški, D. Kecić, M. Vasić, P. Damjanović, F. Trgo, P. Morača, B. Petranović, D. Bilandžić, S. Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1985, 434.

¹⁰ D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb 2003, 132; Димић, *Историја српске државности III*, 190;405.

¹¹ Perović, *Нав. дело*, 91.

националном питању, иступио из СКЈ.¹² У Социјалистичкој Републици Хрватској запажено је прошао и случај Милоша Жанка, који је искључен из Централног комитета Савеза комуниста Хрватске (ЦК СКХ) због „унитаризма и политике супротне ЦК СКХ“. Протести и сукоби на Косову и Метохији, посебно 1968. године, *Цестна афера* у Словенији,¹³ обрачун са МАСПОК-ом и партијским руководством у СР Хрватској 1971. године,¹⁴ полемике везане за српскохрватски језик, непуну деценију након израде правописа, свакако су потврда све више системских криза узрокованих, у мањој или већој мери, променом тумачења идеологије и националним питањем.¹⁵ Уставне реформе спроведене од 1967. до 1974. године, политичке, привредне и административне, потврђене Уставом СФРЈ из 1974. године, узроковале су, макар у функционисању свих савезних институција, престанак доста интеграционих процеса у држави. Наведене кризе и промене, чији је резултат слабљење савезних власти у Југославији и пренос њихових овлашћења на републичке и покрајинске, од стране владајуће политичке елите најчешће су тумачене као одумирање државе и децентрализација. Она је сматрала да ће управо наведено довести до зближавања народа Југославије, а етатизам се посматрао као узрок криза и спречавања њиховог развоја.¹⁶ Главни идеолог свих наведених промена био је Едвард Кардељ, који је још 1957. године сматрао да „Југославија представља само историјски привремену творевину“ и како ће, са „развојем светских интеграционих

---

¹² Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1969-1980)*, приредила Ана Ћосић-Вукић, „Филип Вишњић“, Београд 2001, 22.

¹³ Назив за спор поводом одлуке Савезног извршног већа (СИВ), на челу са Митјом Рибичићем, да из предлога међународних кредита испусти два дела аутопута у Словенији. Извршни одбор СР Словеније, на челу са Станетом Кавичем, успротивио се овој одлуци 31. јула 1969. године. Активност је имала снажну подршку у словеначкој јавности. Рибичичу је словеначка влада послала оштро писмо, у којем је тражила да преиспитају своје захтеве и најавила расправу о овој теми у скупштини Словеније. У четрдесет општина заинтересованих за изградњу аутопута забележени су протести. Постављена су и питања о улози Словеније у федерацији. (D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 571).

¹⁴ Скраћеница за Масовни покрет - назив за политички покрет који је почетком 1970-их имао за циљ већу аутономију СР Хрватске у тадашњој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ). Покрет је од 1970. уживао подршку Савеза комуниста (СК) Хрватске, на челу са Савком Дапчевић-Кучар, али је угушен крајем 1971. након 21. седнице Председништва СКЈ у Карађорђеву, (Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 571.)

¹⁵ Више о томе у С. Селинић, *Србија и језички спор у Југославији 1967*, Институт за новију историју Србије, Београд 2017.

¹⁶ Jović, *Нав. дело*, 180.

процеса и превазилажењем империјалистичке епохе, њени народи поћи у нове асоцијације и интеграције по цивилизацијским и духовним афинитетима и она ће неминовно бити прекомпонована као држава.“¹⁷ Врх ЦК СКС прихватио је устав из 1974. године, али већ наредне године Петар Стамболић, Драгослав Марковић и Иван Стамболић упутили су жалбу Едварду Кардељу, истакавши да је СР Србија у институционалној кризи због својих покрајина. Проблем институција је, по правилу, био повезан и са националним питањем, што показује чињеница да су косовски политичари оптуживали српске за „национализам и унитаризам“, док су било какви њихови протести, захтеви или промене били мотивисани и уобличени уједно са националним питањем. До даљих промена тада није дошло.¹⁸ Поводом већ наведеног развоја ставова о југословенству не треба изгубити из вида и како се становништво изјашњавало на пописима, што је, чини се, једина чињеница која може нешто говорити о општем стању у друштву. У свим пописима постављено је питање о националној припадности кроз рубрику „народност“, а ни на једном попису није постојала опција изјаснити се као Југословен у смислу народности. На првом попису, 1948. године, ниједна опција није садржала одредницу Југословен, док је на попису 1953. године могуће било изјаснити се само као „Југословен – неодређен“, а 1961. „Југословен – национално неодређен“, када их је било 316 125. На попису 1971. године, и то након готово двогодишње расправе државних врхова да ли ће уопште постојати таква опција, уз присутан зазор од исте, од 20 622 973 људи „они који се нису национално изјаснили – Југословен“ бројали су 273 077 пописаних, што је око 1,3% становништва.¹⁹

Након смрти Јосипа Броза државни врх тежио је да готово у потпуности одржи тренутно стање у Југославији, уз парола: „И после Тита Тито“. Медији су посебно наглашавали одржавање „Титовог курса“. Ипак, више није било једног човека као неоспорног ауторитета.²⁰ На попису становника 1981. године у СФРЈ забележен је рекордни број становника који

---

¹⁷ E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Kultura, Beograd 1958, 138.*

¹⁸ Jović, *Нав. дело*, 258.

¹⁹ С. Селинић, „Национално питање у попису становништва Југославије 1971“, *Токови историје* 1 (2016), 65, 91.

²⁰ М. Совиљ, „Југословенска штампа о смрти и сахрани Јосипа Броза Тита“ *Токови историје*, 1 (2010), 147–149; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 696–700.

су се изјаснили као Југословени - 1 219 045, односно 5,4% од укупног броја, што је око четири пута више у односу на било који дотадашњи попис у социјалистичкој Југославији.²¹

Почетком 1982. године Едуард Иле, директор Завода за проучавање културног развика СР Србије, упутио је чланак *Књижевним новинама*, приликом чега је оценио како „потпуну анализу заједништва ми још увек немамо“, па су, према томе, „могућа различита тумачења достигнутог нивоа заједништва и различите оцене његовог обима и садржаја“, али да, „без обзира на непостојање детаљне анализе са свим подацима, у многим областима уметности и културе видљива је стагнација заједничких активности у Републици“ и да се „овакве тенденције испољавају на нивоу целе Југославије“. Сматрао је да „наша парола о братству и јединству, коју с правом свакодневно истичемо, постаје празна фраза ако је не обогаћујемо различитим садржајима и облицима заједништва“, као и да: „многе политичке оцене и атмосфера стварана у покрајинама о потреби сталне борбе за аутономију, о угрожености њиховог уставног положаја у СР Србији, о борби за једнак положај са републикама негативно су утицали на развој заједништва у култури“. Напокон, и то да се „чак може говорити и о директном утицају неких политичких и државних чинилаца на смањење обима и садржаја заједничког деловања у култури“. Истакао је даље да „затварање у култури било које друштвено-политичке заједнице представља знак слабости“, док је „спремност на сарадњу – знак снаге, коју не могу лако да угрозе и измене никакве снаге са стране.“²² Васо Милинчевић, професор Филолошког факултета у Београду, истакао је у истом броју да, „када је реч о књижевности, тако административно схваћено заједништво дошло је до изражаја у подели југословенске књижевности по територијално-политичком принципу, у складу са данашњом поделом на републике и покрајине“. Он је сматрао да: „националне литературе, па према томе и српска, историјска су реалност“, али је додао и да „сарадње може и треба да буде далеко више“, док „територијално-административни принцип

---

²¹ D. Grupković, *Statistički godišnjak Jugoslavije (1985)*, Savezvni zavod za statistiku, Beograd 1985, 449.

²² Е. Иле, „Сарадња је услов прогресивног развоја“, *Књижевне новине*, бр. 639, 7. јануар 1982.

занемарује јединство и заједништво или их схвата на неки посебан, рекао бих, федералистичко-сепаратистички начин, који је дошао до изражаја у Енциклопедији Југославије”,²³ прецизиравши да се ради о другом издању.²⁴

На састанцима током априла месеца ове године, уредништво Књижевних новина разматрало је неколико актуелних тема о којима би вредело представити мишљења великог броја културних радника и уметника из целе Југославије. Тако смо дошли до закључка да има много разлога за покретање анкете о теми „Културни смисао југословенства данас“. „Зашто југословенство, а не рецимо заједништво“, зато што „југословенство упућује на историјски и идејни контекст дубљег значаја од термина који има актуелну политичку и комуникативну важност. Могућно је да ће „заједништво“ убудуће заменити „југословенство“, али, засад, термин којим се сугерише скуп интереса још увек има неупоредиво уже значење од термина који асоцира на одређену културну, па и политичку историју“. Желели бисмо да у наредним бројевима (све док нам пристижу прилози) представимо панораму мишљења из пера људи који воде културну, научну и образовну политику у свим значајним институцијама. Обратили смо се уредницима културних рубрика у дневним и недељним листовима, на радију и телевизији, као и уредницима књижевних листова, часописа и издавачких кућа. Упутили смо позив главним уредницима републичких и покрајинских редакција Енциклопедије Југославије и уредницима у Југославенском лексикографском заводу. Истовремено, изражавамо жељу да се наши позиви не схвате као прозивка, јер

---

²³ В. Милинчевић, „Култура подразумева духовну отвореност“, *Књижевне новине*, бр. 639. 7. јануар 1982.

²⁴ На иницијативу Мирослава Крлеже, Југословенски лексикографски завод започео је 1975. године рад на другом издању *Енциклопедије Југославије*. Састављена је редакција „из свих република и покрајина“, уз политичку подршку савезног и републичких врхова. Постојала је централна редакција, на челу са Велимиром Висковићем и посебне тематске редакције, приликом чега су постојале и посебне редакције за републике и покрајине. Утврђено је да ће се *Југославика* штампати у шест паралелних издања на језицима и писмима народа и народности Југославије: хрватско-српском (латиница), српскохрватском (ћирилица), словеначком, македонском, албанском и мађарском. Материјална средства решена су закључивањем „друштвеног уговора“ скупштине СФРЈ, републичких и покрајинских скупштина и Југословенског лексикографског завода, који је потписан 1980. године. Израду су карактерисали константни проблеми, од којих су неки и добијали простор у јавности, приликом чега су се мешали и политички врхови. У једном тренутку, због проблема који су настали, инсистирало се на томе да се са радом, изузев званичне конференције, не излази у јавност. Прва књига издата је 1980; друга 1982. (К. Николић, „Југославија – Прошлост и садашњост 1981–1989“, *Историја 20. века*, 3 (2003), 177–180.)

полазимо од претпоставке да људи који раде у свим областима културе, науке и образовања имају шта да кажу о овој теми и да желе да говоре о њој. Очекујемо од њих да прекораче ону границу испод које наша тема може да буде схваћена само као израз одређеног актуелног опортунитета. Објављиваћемо и писма читалаца за која будемо сматрали да се на одговарајући начин уклапају у нашу анкету. Отварамо трибину с уверењем да ћемо бар делимично стићи до циља: заједничког разјашњења појма којим остатак света означава наш геополитички, културни и животни простор.²⁵

Још маја 1982. године објављен је део чланка „О јединству југословенске културе“ Радомира Лукића, професора Правног факултета у Београду, који је сматрао да „нас јединство југословенске културе занима првенствено с гледишта њене многонационалности... Али једно социјалистичко друштво питање јединства његове културе мора бар исто толико занимати и с гледишта, да тако кажемо, њеног вертикалног јединства“. Такође је сматрао да: „Тежећи, према томе, за већим јединством самосвојне југословенске културе, не смемо никако прећи извесну меру у тој тежњи. И то у оба правца – у правцу одржавања самосвојних елемената постојећих, посебних, пре свега националних (али и ужих) култура у оквиру Југославије, као и у правцу усвајања и развијања елемената ширих култура од југословенске“.²⁶

Први објављени чланак поводом наведене анкете био је упућен од Хусеина Тахмишчића, секретара председништва Удружења књижевника Босне и Херцеговине. За њега тада „југословенство није ни културно или национално питање“, већ „људско, егзистенцијално и класно“ и „надилази пуки културолошки приступ“, али, свакако, „не противуречи вриједностима националних култура“ и представља одређени вид „борбе за нову цивилизацију“.²⁷ Душан Величковић, културни уредник *НИН*-а, - истакао је да „културни смисао југословенства који се показује као рухо одређене идеолошке и политичке намере, као један од начина њеног функционисања и изражавања њених локалних потреба“, и такво „манифестовање pro et contra југословенства са културом има мало везе“, док ‘*culturae animi*

---

²⁵ Редакција *Књижевних новина*, „Културни смисао југословенства данас“, *Књижевне новине* бр. 649, 10. јун 1982.

²⁶ Р. Лукић, „О јединству југословенске културе“, *Књижевне новине*, бр. 647, 13. мај 1982.

²⁷ Х. Тахмишчић, „Искушење једне генерације“, *Књижевне новине*, бр. 649, 10. јун 1982.

југословенства' „има одлике брижног старања о појединачном националном наслеђу, уз непрекидну, толерантну, радозналу и обогаћујућу међусобну комуникацију“, као и да је то ту реч о југословенству као „појму којим се исказује отпор према ускогрудости и инхибицијама националне културе“. Такође је истакао да је „југословенска културна комуникација услов без којег српска, хрватска, словеначка или нека друга наша национална култура не може савладати провинцијалност сопствених, ма колико вредних културних темеља“, док је сматрао и како „југословенски часописи и новине обично обрађују сопствену малу парцелу и повремено баце поглед преко тарабе да би констатовали да се код комшије ништа не догађа, осим ако се, можда, нешто не прославља или жучно расправља“.²⁸ Иван Ивањи, секретар Председништва Савеза књижевника Југославије, такође се изјаснио како му је „стало до Југославије“, истакавши уз то: „Не разумем људе који стално виде проблем у југославенству. Знам да нема културе без традиционалних, дакле и националних корена. Али бојим се ланчане реакције од националног до националистичког“ и упитавши: „Зашто се неки наши савременици прибојавају заједништва у Југославији. Да ли искрено мисле да овде неко некоме представља опасност?“²⁹

Горан Бабић, главни и одговорни уредник загребачког *Ока*, у свом одговору се осврнуо и на декларисане Југословене, приликом чега је истакао: „Живот, међутим, као мјесечина 'подигне плиму декларисаних Југословена', а наше су лађе бива привезане па би им таква 'плима' могла нашкодити. Што да учинимо одједном мокри, сквашени, навикавани на сухоћу нашега 'хрватства' и 'српства'. И каква је перспектива, на што ће личити будућност?“. Закључио је „како нема одговора који би нас враћали у прошлост, нема дакле, идеалне прошлости. Нема ничег угодног иза нас, ма колико нам с друге (емотивне) стране све то било драго“, „сада живимо у Југославији, међу својима. И тако нека буде, друкчије никако“. Он је једини имао и нешто негативно усмерење према томе што су *Књижевне новине* у ово време покренуле овакво питање, „истакавши како је покретање ове анкете 'више

---

²⁸ Д. Величковић, „Culturae animi jugoslovenstva“, *Књижевне новине*, бр. 649, 10. јун 1982.

²⁹ И. Ивањи, „Швајцарска је лепа, али мени је стало до Југославије“, *Књижевне новине*, бр. 649, 10. јун 1982.

него апсурдан посао“ и како је за њега „у свему томе битно, који интерес покреће лавину оваквих питања у последње време“.³⁰ Рајко Церовић, главни и одговорни уредник културног програма телевизије *Титоград*, сматрао је да је „југословенска култура после Другог свијетског рата и социјалистичке револуције настајала као скуп паралелних, несумњиво националних култура, али са чврстим југословенским контекстом и бојом“ и да она „ниједног тренутка није била лишена духовног склопа социјалистичког и самоуправног југословенства, које се кретало од освојеног права на национални израз и национални културни развој до јединствене идеолошке основе и знатно дубљих психолошко-менталитетских сродности које су произилазиле из заједничке судбине и револуцијом освојеног степена заједништва“. Сматрао је, такође, да „није проблем у нашој културној и стваралачкој реалности, већ у хистеричној опсесивној тежњи извесних културних радника, добро укоричених код својих република и покрајина, да дијеле тамо где се не може дијелити, да цијепажу длаку на четворо и доводе до апсурда чак и оно што се сматра државноправним и револуцијом освојеним степеном заједништва, као јединственим духовним наслеђем свих наших народа.“³¹ Мирко Марјановић, главни и одговорни уредник сарајевског часописа *Живот*, истакао је да је „југославенство наше историјско одређење. У њему су многи наши задаци, од чијих извршења умногоне овиси и наше заједништво“ и „треба да је наша стална задаћа у афирмацији вриједних остварења у свим областима живота свих наших народа и народности. У нашим приликама оно је у исто вријеме брана разним националним ускогрудостима и затварањима“, а „појаве проглашавања полувриједности за истинску вриједност у корист једне нације не развијају југословенство“. На самопостављено питање: „Колико смо данас, у том смислу, доиста Југославени?“, одговорио је: „Недовољно. Као да у појединим фазама олако заборављамо да смо у заједничком наступу далеко јачи, примеренији темељним принципима саме наше социјалистичке револуције“, док је на питање: „Што нам је чинити“, одговорио како „наша судбинска повезаност и упућеност једних на друге у југославенској заједници морају имати изграђенију свијест о томе. Она је још недовољно развијена, а ваљало би је

---

³⁰ Г. Бабић, „Живот на двије шлајфне“, *Књижевне новине*, бр. 650, 24. јун 1982.

³¹ Р. Церовић, „Број, а не суштина“, *Књижевне новине*, бр. 650, 24. јун 1982.

снажити договарањем, конкретним акцијама, садржајима нашег живог живота“.³²

Васо Милинчевић, професор Филолошког факултета у Београду, истакао је у тексту како је „данас за нашу вишенационалну заједницу као трајно опредељење посебно актуелно питање *слободног развоја сваке националне културе*... [то је] основни предуслов и за међунационално повезивање и прожимање, и успостављање континуитета мостова, не путем наметања и ‘усређивања’ других, него због стваралачких афинитета и потреба. А ти интеграциони процеси на духовном плану подразумевају се у два вида: с једне стране, реч је о прожимању и интегративном стремљењу култура југословенских народа и народности, а с друге стране о прожимању и својеврсном дијалектичком интегрисању југословенске културе са светском... да не буде забуне, не мислим ни на какво унитарно интегрисање, које би водило губљењу властитог идентитета и особености поједине националне културе, него на стваралачко прожимање и повезивање“. Додао је и да „предуслов за веће заједништво и већу сарадњу јесте боље упознавање“.³³

Стево Остојић, уредник *Политике* из Загреба, истакао је како „културни смисао југословенства данас извире из наше друштвене стварности... [да] одговоре ваља потражити у том, свакако ширем домену – подразумевајући, разуме се, уставна и партијско-административна начела о истинској равноправности наших народа и народности, о братству и јединству, југословенском заједништву и социјалистичком патриотизму“, док „пун смисао истога још увек није попутоно остварен“. Сматрао је и да се „на томе мора оживотворити пракса узајамног ‘обавештавања’ и зближавања ван институција, а како је то тренутно ‘врло неуједначен и нередовит’ посао“, позвавши на одговорност институције и јавне раднике.³⁴

Миодраг Кујунџић, уредник *Дневника* из Новог Сада, инсистирао је на томе да је присутно „искључивање свести о космополитизму националних

---

³² М. Марјановић, „Колико смо доиста Југословени“, *Књижевне новине*, бр. 650, 24. јун 1982.

³³ В. Милинчевић, „Мора ли свака генерација почети из почетка“, *Књижевне новине*, бр. 651, 8. јул 1982.

³⁴ С. Остојић, „Предлажем ‘Књижевним новинама’ ...“, *Књижевне новине*, бр. 651, 8. јул 1982.

култура“, али да „Истина, све се то тако не каже... [већ] мисао се увија у шарени станиол, или, чешће још, политикантски речник. Њиме је лако изразити и самосажаљиву плачљивост тобож угрожених индивидуалности које нападају – и ту се туче тешком артиљеријом политичког речника – тобож унитаристички агресори...“, а такође је истакао како се „опаке мисли преносе и у школске програме“ и да је „успешно створен систем шест републичких и двеју покрајинских реформисаних, усмерених и каквих све не школа, међу којима су баријере подигнуте. Каквих све главобоља имају ђаци због осам неусаглашених система школовања сазнајемо поново сваке јесени... а ниједног од осам републичких-покрајинских министара просвете и културе, нити деветог, савезног, због ђачких и родитељских главобоља глава није заболела.“³⁵

Ферид Мухић, професор Правног факултета у Скопљу, истакао је да „митологија национализма довела је код нас до познатих економских и политичких тешкоћа: напетост процеса дезинтеграције, феудални менталитет у републичким врховима, економску аутархију уз директан пауперизам и деградацију постојећих снага, националне конфликте, националистичке ексцесе, потпуно беспуће у вербалистичким дуелима око етатизма, централизма, унитаризма, федерализма и конфедерализма са директном последицом губљења јасне представе о сопственом идентитету. Међутим, ништа мање није се одразило порицање југословенства и на културну стварност, односно на њену културну систематизацију“. Према његовом тексту је „равноправно признавање југословенства данас, чак и стриктно научним и уметничким релацијама, неопходно оруђе перспективног рада и развоја културне ситуације код нас“, док „тешкоће око таксономије наше литературе јасно показују неоснованост одбацивања категорије југословенства, и то не само историјски, ретроактивно, него и пројектовано у будућност: у оквирима директног уметничког стваралаштва, избацивање југословенства значило би елиминацију реалног психолошког и емотивног простора из свести великог броја људи који живе у Југославији и изван ње“.³⁶

---

³⁵ М. Кујунџић, „Опаке деобе“, *Књижевне новине*, бр. 651, 8. јул 1982.

³⁶ Ф. Мухић, „Митологија национализма“, *Књижевне новине*, бр. 652/653, август 1982.

Слободан Павићевић, уредник крагујевачког часописа *Кораци*, истакао је да „сама победа југословенске социјалистичке револуције претпоставља и своје културно обележје. Појам југословенске културе је, дакле, револуционарна тековина, па се стога, на наизглед парадоксалном примеру који нам стиже споља, једноставно може показати да ми, у ствари, тражимо калауз на већ отворена врата“. Он је истакао да „слободан и равноправни развој наших култура, дакако, чини основни смисао југословенске културе, која подразумева превазилажење наших ‘малих националних егоизама... смисао нашег живота, па и опстанка [је] у заједништву, јединство и заједништво су нам једини избор.“ Такође је додао да, „као што носе одговорност за сопствени културни развој, све републике и покрајине одговорне су за развијање међурејубличке сарадње и размене, за стварање сталних, организованих институционалних оквира у којима ће се на основу договора остваривати заједничке иницијативе... тек када сваки значајан домет било ког нашег народа постане део појединачне свести, независно од националног опредељења (и део колективне свести), ми више нећемо имати озбиљних повода да се бринемо за југословенство у култури“.³⁷

Богдан Мрвош, уредник културне рубрике *Борбе*, сматрао је како се „југословенство родило из једне неминовности која није тек емотивне природе“, већ свести „да нема опстанка без ослањања једних на друге, да би се тек тако разградило све оно на шта упућује заједничка судбина и живот на истом простору“. Као и претходни аутори чланака, такође је истакао понешто о раду административне власти, истакавши да „у пословима културе и стваралаштва понајмање што нам треба јесу политичке нагодбе и примитивно схваћен реципроцитет.“³⁸ Душко Роксандић, председник Председништва Савеза књижевника Југославије, је истакао како „сви знамо како се у последње време јављају израженија локалистичка затварања у властите националне и регионалне просторе, не само у сферама производног односа, него се то осећа и у области духовних и културних активности“, и како су се писци на тему „Књижевност у Југославији и заједништво“ сагласили како су везе у Југославији слабе и недовољне“, а истакао је како се

---

³⁷ С. Павићевић, „Калауз за отворена врата“, *Књижевне новине*, бр. 652/653, август 1982.

³⁸ Б. Мрвош, „Паметно и отвореног срца“, *Књижевне новине*, бр. 652/653, август 1982.

залаже за општејугословенски минимум у програму образовања, поред „властитих националних садржаја у програму“.³⁹

Предраг Матвејевић, професор Универзитета у Загребу, у оквиру анкете, а и поводом своје књиге *Југославенство данас*, упутио је нешто прецизнији и, свакако, најопширнији садржај о југословенству. Ту је између осталог истакао да: „Југославенство као идеологија (нпр. у првим десетљећима нашег стољећа, налик осталим националним и националистичким идеологијама) и југославенство као народно заједништво разликују се – могу се разликовати – једно од другог. Ту није пресудна само етничка сродност, него потреба народа који су се окупили и здружили да осигурају властито постојање и друштвени поредак, превладавају терете повијести, и трауме свијести. Данас је заостало оно југославенство којем је била једина и основна одредница славенство или пак његов романтични мит“, док данас постоје разни облици југословенства попут: „југославенства које настоји сачувати, упркос свим вањским и унутрашњим искушењима, југославенску заједницу и достојанство живота у њој, индивидуалног, националног и социјалног; југославенство које није само проширена и неизмењена припадност националности од које потјечемо (српства, хрватства, муслиманства итд.); југославенство којем је стран не само савезни или државни централизам него и онај републичко-покрајински или пак национални; југославенство које се супротставља југословенском национализму на исти начин као и осталим партикуларним национализмима; југославенство које одбија патетични говор у име нације, одбацује националне митове поштујући права националности; југославенство (овдје је ријеч о етичкој, а можда и естетичкој категорији) без оног дволичног израза који се мијења овисно о томе јесмо ли окружени својим или другим: југославенство као посебан интернационалистички став, који у нашим приликама не тражи за себе ни превласт ни првенство; југославенство међу нама који воде поријекло од различитих (југославенских) народа и који то своје поријекло не могу у свету тргати ни дијелити; не

---

³⁹ Д. Роксандић, „О духовном јединству и културном заједништву“, *Књижевне новине*, бр. 652/653, август 1982.

заборављам напокон, ни југославенство као својеврстан мањински статус, па ни југославенски избор као страст духова који воле бити у мањини.“⁴⁰

Едуард Иле говорио је и овом приликом исте године о југословенству. Он је напоменуо да, према неким, „бити данас Југословен не значи само бити национално неопредељен већ и горе од тога. Видели смо то из недавних стручних тумачења професора из Загреба... [треба градити] истинско југословенство“. Он се осврнуо и на међуратно југословенство, окарактерисавши га као време „кад је стање у култури између осталог карактерисало издавање заједничких часописа у којима су без устезања сарађивала најнапреднија уметничка и културна имена тога времена... [да је] јасно да се југословенство у култури не може тражити негирањем култура народа и народности“. Према његовом мишљењу се „културни смисао југословенства тешко налази [због оградe] плотовима република и покрајина“, док је апсолутно био против било каквог „брисања придева југословенски“.⁴¹

Рајко Ђурић, уредник културне рубрике *Политике*, сматрао је у свом чланку да су се „на заједништво устремиле многе силе, које, наравно, нису пале с неба, него су се испиле из утробе овог друштва, са чијих говорница, чак оних најзначајнијих, можемо чути захтев ‘*Бити свој на своме*’. Ко је био гласноговорник ове идеје и какве су се трагичне последице из ње изродиле довољно је познато, али поједини моћници, уздајући се, изгледа, у кратко памћење, упорно желе да се буде „свој на своме... [а да су] старе идеје, које су касније попримиле аветињски облик, видљиве у неким расправама о националном и социјалном питању.“ Он је сматрао да је то „логичан израз и законита последица националне економије, која се – имали смо прилике чути – настоји и теоретски засновати“, што је условљено политичким мерама и средствима као и школски систем, док „заједништво почиње да служи за идеолошко вежбање, више се симулира него што се жели, или чак постаје

---

⁴⁰ П. Матвејевић, „Говор о југославенству“, *Књижевне новине*, бр. 654, 16. септембар 1982.

⁴¹ Е. Иле, „Брисање придева југословенски“, *Књижевне новине*, бр. 654, 16. септембар 1982.

маска коју желе да навуку и националисти“.⁴² Исмет Реброња, књижевник из Новог Пазара, истакао је да „немамо ни заједницу културе Југославије. Можда тако нешто има у савезним органима, али је недоступно“. Аутор је такође истакао жељу да би требало да постоји југословенски часопис чији би издавач могао бити Савез писаца Југославије, али, „по свој прилици, пре ће у мом селу Сунце станути, заувек“.⁴³

„У одговорима на анкету коју смо у нашем листу почели да објављујемо у 649 броју (10. јун 1982) добили смо два одговора који се односе на њу саму. У „КН“ бр 650, од 24. јуна, Горан Бабић у прилогу ‘Живот на две шлајфне’ пише да је прављење одговора на наше анкетно питање ‘више него апсурдан посао’. Бабић нас опомиње да ‘куцамо на отворена врата’, односно да постављамо питање на које је одговор до данас већ више пута дат. Примедбе из пера Предрага Матвејевића односе се на досадашњи ток анкете: ‘Анкета ‘Књижевних новина’ није добила, досад барем, довољно одговора, а већи дио оних који су дати изгледају ми прилично конвенционални и познати. То је само по себи карактеристично: и за стање југославенства данас и – још више – за говор о југославенству.’ Бабић, дакле, оспорава (он, чак, сматра важнијим да се испита ‘који интерес покреће лавину оваквих питања у последње вријеме у нашој земљи’), а Матвејевић критикује реализацију нашег анкетног „пројекта“. Могућно је да бисмо, у улози учесника анкете, Бабићеве тезе схватили као полемички изазов, али оправданост Матвејевићеве критике не можемо да оспоравамо. Самокритички говорити о неуспеху властитог предузећа није увек упутно и једноставно, али у сумирању резултата анкете, у оцењивању њеног исхода, морамо признати да ће то пре бити говор о њеним празним местима него о њеним домашајима. Пре свега, у целини гледано, наша анкета није дала резултат који смо очекивали. Одговорило нам је 16 (шеснаест) позваних, док смо ми упутили преко стотину позива. Из Словеније и са Косова није одговорио ниједан позван, а из Македоније је стигао један прилог“

...

„Карактеристично за све одговоре да су почињали критиком постојећег стања међунационалних односа и међурепубличких односа у култури. Сматрамо

---

⁴² Р. Ђурић, „Без слободе нема заједништва“, Књижевне новине, бр. 654, 16. септембар 1982.

⁴³ И. Реброња, „Мапа и пријатељи“, Књижевне новине, бр. 654, 16. септембар 1982.

да је тако отворена могућност за критику својеврног провинцијализма који је захватио готово све облике нашег културног живота и почео да одређује извесне културне вредности. То нас охрабрује да наставимо да се бавимо овом проблематиком са различитих аспеката и разним поводима. Својеврстан прилог нашој анкети представља и разговор са историчарем Андрејем Митровићем.“⁴⁴ Андреј Митровић, професор на Филозофском факултету у Београду, са одељења за историју, уз уопштен преглед развоја југословенске идеје и југословенства, истакао је у свом чланку за *Књижевне новине* како мисли да Југославији и „заједништву припада будућност“, али како је потребно „више међусобних веза које омогућавају заједнички рад на унапређивању и сазнања и образовања.“⁴⁵

Библиографија:

- J. Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između hrvatskog i srpskog nacionalizma*, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, Zrenjanin 2004.
- D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999-
- D. Bogetić, „Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945–1989“, *Istorija 20. veka* 1-2 (1999), 41–76.
- D. Grupković, *Statistički godišnjak Jugoslavije (1985)*, Savezvni zavod za statistiku, Beograd 1985.
- Љ. Димић, *Историја српске државности, књ. III, Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад 2001.
- S. Đukić, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Filip Višnjić, Beograd, 1989.
- D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrtе Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb 2003.
- E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Kultura, Beograd 1958.
- K. Николић, „Југославика – Прошлост и садашњост 1981–1989“, *Историја 20. века* 2 (2003), 179–202.
- K. Nikolić, „Mit o komunističkom jugoslovenstvu“, *Istorija 20. veka* 1 (2011), 9–26.
- L. Perović, *Dominantna i neželjena elita: beleške o političkoj i intelektualnoj eliti u Srbiji: (XX-XXI vek)*, Dan graf, Beograd 2015.

---

⁴⁴ Редакција *Књижевних новина*, „Уз завршетак анкете ‘Културни смисао југословенства данас’“, *Књижевне новине*, бр. 655. 30. септембар, 1982. године.

⁴⁵ А. Митровић, „Идеја југословенства – јуче и данас“, *Књижевне новине*, бр. 655, 30. септембар 1982. године.

J. Pleterski, D. Kecić, M. Vasić, P. Damjanović, F. Trgo, P. Morača, B. Petranović, D. Bilandžić, S. Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Beograd 1985.

С. Селинић, „Национално питање у попису становништва Југославије 1971“, *Токови историје*, Београд 1 (2016), 33–62.

С. Селинић, *Србија и језички спор у Југославији 1967*, Институт за новију историју Србије, Београд 2017.

М. Совиљ, „Југословенска штампа о смрти и сахрани Јосипа Броза Тита“, *Токови историје*, 1 (2010), 139–155.

Љ. Тадић, „Балканизација партизанског југословенства“, у: *Криза и великосрпски хегемонизам*, Завод за уџбенике: Службени гласник Београд, 2008.

Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1969-1980)*, приредила Ана Ћосић-Вукић, Филип Вишњић, Београд 2001.

Aleksandar Puškaš, MA

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

THE ASSOCIATES OF THE "KNJIŽEVNE NOVINE" ON YUGOSLAVISM IN 1982. A CONTRIBUTION TO RESEARCH

This paper is a contribution to the study of complex ideology of „Yugoslav-ity“ in socialist Yugoslavia, particularly in its last decade of existence. We will put forward some of the key points of the state leadership about the ruling ideology, mainly through the prism of national and cultural aspects as the two most important parts. The central part of the paper are the articles of intellectuals who were regularly given space for their texts in the *Književne novine*, one of the most important journals of the creative intelligence in Yugoslavia. In this case, the response of intellectuals was the result of a survey sent by the editorial board under the title: "The cultural meaning of the Yugoslav-ity today."

Key words: Yugoslavia, community, socialism, nation, culture.

Miloš Todorović

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

milostodorovic97@gmail.com

FROM DIDEROT'S *ENCYCLOPEDIA* TO WALES'S *WIKIPEDIA*: A BRIEF HISTORY OF COLLECTING AND SHARING KNOWLEDGE

Abstract: Collecting and sharing knowledge are activities which are almost as important as creating knowledge. Yet, the ideas of collecting and sharing knowledge have changed over time, reflecting society's needs. That's why it's necessary to study the evolution of the idea of collecting and sharing knowledge from the first libraries of the Near East during the Bronze Age, used by priests and rulers, through the new concept developed by Pliny the Elder, who wrote the earliest encyclopedic work that has survived to the present in the 1st century AD, and the first encyclopedias, covering a wide range of topics written in the Enlightenment era, all the way to the digital encyclopedias published on CD-ROMs and online encyclopedias like *Wikipedia*.

Keywords: Collecting knowledge, encyclopedia, Encyclopédie, Wikipedia

From collecting texts to collecting knowledge

The idea of collecting knowledge is almost as old as the idea of searching for knowledge. First texts written on papyrus and clay tablets that can be regarded as books appeared in the Near East during the Bronze Age. Collecting these works was of great importance and the first collections were started during the 3rd millennium BC in palaces and temples of Mesopotamia and Syria. In the 2nd millennium BC we can find collections of 'books' in Anatolia and Egypt. Epic poetry, religious texts, and royal decrees and letters were collected alongside administrative documents of various kinds and these first collections were reserved for the use of the elite and priests only.¹

---

¹ G. Woolf, „Approaching the ancient library“, in: *Ancient Libraries*, ed. J. König, K. Oikonomopoulou, G. Woolf, Cambridge University Press, Cambridge 2013, 9–10.

Sharing knowledge with the public would not start until the Hellenistic period (somewhat). During this time we can find rich and powerful men around the Mediterranean sponsoring the public display of large collections of books. The library was not even open for the public as it is today. Historians could use it for research, but the library was considered a public institution because publicity was essential to the process of creating it and because it was the property of the city.² The idea of collecting books in libraries developed early on and continued through history, but the idea of collecting knowledge in one book has not emerged until the time of Ancient Rome.

The earliest known example of an encyclopedic work that has survived to the present day -is the *Naturalis Historia* (*Natural History*) by Pliny the Elder written in the 1st century AD. The book has 37 chapters which cover topics not only from natural history (which is a broad field on its own) but also from architecture, medicine, geology, and geography.³ The idea of compiling so much knowledge in one book continued through medieval times in Europe and Asia, the Renaissance, and all the way to the present day. Isidore of Seville (c. 560–636) was a prolific writer of the early Middle Ages whose work covers topics from history, religion, geography, and astronomy. He also wrote the first encyclopedia of the Middle Ages – *Etymologia*.⁴ In the medieval Islamic world, scholars worked in libraries and research institutions all around the Abbasid Caliphate. While some did original research or translated works into Arabic, others worked on compiling knowledge. Abu al-Hasan Ali ibn Sahl Rabban al-Tabari published the first Islamic medical encyclopedic work in the middle of the 9th century – *Paradise of Wisdom*. After him, Muhammad ibn Zakariya al-Razi wrote and published two more medical encyclopedias in the 10th century.⁵ Chinese people had their own reference works, very similar to Western encyclopedias, called *leishu*. Moreover, the term itself means “classified knowledge”.⁶

---

² S. Johnstone, A New History of Libraries and Books in the Hellenistic Period, *Classical Antiquity* 33 (2014), 352–354.

³ Pliny the Elder, *Natural History*, Translated by H. Rackham, W.H.S. Jones, D. Eichholz, Harvard University Press, Cambridge, William Heinemann Ltd, London 1938–1963.

⁴ J. C. Martin, „Isidore of Seville“, in *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine Volume 2*, ed. K. Pollmann, Oxford University Press, Oxford 2013, 1193.

⁵ A. A. Velajati, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Centar za religijske nauke Kom, Beograd 2016, 330–331.

⁶ G. Lehner, *China in European Encyclopaedias, 1700–1850*, Brill, Leiden 2011, 46.

However, these works were not intended for the public. During this time all books had to be made by hand. Copying an encyclopedia with hundreds of pages was a long and costly process. This means that, besides the priests and scholars who made books, only royalty could hold them in their hands. However, that changed during the Renaissance with the invention and spreading of the printing press. The printing press started to spread across Europe by the middle of the 15th century. Between 1450 and 1500, the price of books fell by two-thirds. This meant that a lot more people could buy books which led to a cultural, political, and economic revolution.⁷

The publishing of encyclopedias continued during this time. One of the most famous examples is *Pseudodoxia Epidemica or Enquiries into very many received tenets and commonly presumed truths* by Thomas Browne. In the preface *To the reader* the author states why people need to collect knowledge and also uses the word *encyclopedia* for the first time in English:

*Would Truth dispense, we could be content, with Plato that Knowledge were but Remembrance; that Intellectual acquisition were but reminiscential evocation, and new Impressions but the colourishing of old stamps which stood pale in the soul before. For what is worse, knowledge is made by oblivion, and to purchase a clear and warrantable body of Truth, we must forget and part with much we know. Our tender Enquiries taking up Learning at large, and together with true and assured notions, receiving many, wherein our reviewing judgments do find no satisfaction. And therefore in this **Encyclopedie** and round of Knowledge, like the great and exemplary wheels of Heaven, we must observe two Circles: that while we are daily carried about, and whirled on by the swing and rapt of the one, we may maintain a natural and proper course, in the slow and sober wheel of the other. And this we shall more readily perform, if we timely survey our knowledge (...)*⁸

A new kind of encyclopedia

However, a revolutionary way of thinking about encyclopedias and their use emerged during the Enlightenment. In France in the 18th century Denis Diderot

---

⁷ J. Dittmar, Information Technology and Economic Change: The Impact of The Printing Press, *The Quarterly Journal of Economics* 126/3 (2011), 1134.

⁸ T. Brown, *Pseudodoxia Epidemica or Enquiries into very many received tenets and commonly presumed truths* 4th Edition, Edward Dod, London 1658, a2.

and Jean le Rond d'Alembert started one of the most ambitious and famous scientific projects of the century. Along with a group of like-minded individuals, they started working on *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (*Encyclopedia, or a Systematic Dictionary of the Sciences, Arts, and Crafts*) known simply as *Encyclopédie* (*Encyclopedia*). The first volume of this revolutionary work was published in 1751. Even though encyclopedias existed for a long time, when they were compiled authors tended to focus on one or a couple of fields of study. In contrast, Diderot and d'Alembert's *Encyclopédie* was as a collection of all Western thinking – it dealt with science, philosophy, religion, crafts, art.⁹

However, the *Encyclopédie* did not only contain articles. A big part were the illustrations published in it. The illustrations also covered a wide range of topics like architecture (Figure 1) and crafts (Figure 2) as well as the sciences like anatomy (Figure 3).

The goal of the *Encyclopédie* was not just to collect knowledge. It was also to rationally organize it because the *Encyclopédie* was structured like a dictionary. This idea is best illustrated by the Figure 4. In the *Sanctuary of Truth* we find the personification of Truth covered by a veil and surrounded by light which symbolizes the Enlightenment. At her right side are Reason and Philosophy, who are removing the veil. Philosophy is lifting it, while Science is tearing it, symbolizing the scientific explanation of nature by analyzing empirical facts. Kneeling at Truth's feet is Theology, bathed in the same light illuminating Truth. On the right side of Theology are Memory, Ancient History, Modern History, Written History, and Time, who act like pillars of the rational procedures of science. Below them are Geometry, Astrology, and Physics, and below them are Optics, Botany, Chemistry, and Agriculture. At the bottom are the representations of Professionals and Craftsmen, social entities responsible for the general dissemination of science among society. These are the sciences, but to the left of Truth is Imagination, whose function is to beautify and crown Truth. Below is Poetry in its different genres: Epic, Dramatic, Satirical, and Pastoral. These are followed by the arts of imitation: Music, Painting, Sculpture, and Architecture.¹⁰

---

⁹ M. Fetz, „Negotiating boundaries: Encyclopédie, romanticism, and the construction of science“, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* 24/ 3 (2016), 648.

¹⁰ Fetz, Negotiating boundaries: Encyclopédie, romanticism, and the construction of science, 648–649.

The *Encyclopédie* was revolutionary in the sense that it was an organized collection of human knowledge as a whole rather than a collection of knowledge in one field, e.g. medicine. Diderot explained the idea and purpose of an all-encompassing encyclopedia like this:

Indeed, the goal of an encyclopedia is to assemble all the knowledge scattered on the surface of the Earth, to expose the general system to the men with whom we live & to transmit it to the men who will come after us, so that the works of centuries past is not useless to the centuries which follow, that our descendants, by becoming more learned, may become more virtuous & happier & that we do not die without having merited being part of the human race.^{11,12}

This is perhaps the most important innovation. The *Encyclopédie* was not written so that scholars have a neat compilation of knowledge. It was written so that people could get information about a wide range of topics. It also covered important political and religious topics, which is why some refer to it as the embodiment of the ideas of the Enlightenment. It was a synthesis of the philosophical, scientific, and critical spirit that characterized the period.¹³ However, even though it was written for all the people, only the upper class could afford it. The first edition consisted of 28 volumes and the price for the entire collection was 1.140 livres.¹⁴ But the *Encyclopédie* was very popular with those who could afford it. The mistress of Louis XV, Madame de Pompadour, was of big support to the project and such a big fan that a copy of the *Encyclopédie* is shown in her portrait done by Maurice Quentin de La Tour (Figure 5). The project was well known even outside

---

¹¹ The authors own translation. The original text in French goes as follows: *En effet, le but d'une Encyclopédie est de rassembler les connoissances éparses sur la surface de la terre; d'en exposer le système général aux hommes avec qui nous vivons, & de le transmettre aux hommes qui viendront après nous; afin que les travaux des siècles passés n'aient pas été des travaux inutiles pour les siècles qui succéderont; que nos neveux, devenant plus instruits, deviennent en même tems plus vertueux & plus heureux, & que nous ne mourions pas sans avoir bien mérité du genre humain.*

¹² *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* Tome 5, ed. D. Diderot et J. d'Alembert, Diderot et d'Alembert, Paris 1755.

¹³ Fetz, Negotiating boundaries: Encyclopédie, romanticism, and the construction of science, 648.

¹⁴ J. Lough, *The Encyclopédie*, Slatkine Reprints, Geneva 1983, 59.

of France, as were the editors. Diderot became a close friend of Catherine the Great and even moved to Russia, where he, at one point, started meeting with and talking to Catherine daily.¹⁵

The ideas of sharing knowledge and all-encompassing encyclopedias spread to other countries. England already had an encyclopedia similar to Diderot's – *Cyclopædia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences* (1721). The author's goal is stated at the front page as the subtitle reads:

*Containing the Definitions of the Terms, and Accounts of the Things Signify'd Thereby, in the Several Arts, both Liberal and Mechanical, and the Several Sciences, Human and Divine: the Figures, Kinds, Properties, Productions, Preparations, and Uses, of Things Natural and Artificial; the Rise, Progress, and State of Things Ecclesiastical, Civil, Military, and Commercial: with the Several Systems, Sects, Opinions, etc; among Philosophers, Divines, Mathematicians, Physicians, Antiquaries, Criticks, etc.: The Whole Intended as a Course of Ancient and Modern Learning.*¹⁶

Even though the *Cyclopædia* was an inspiration for the *Encyclopédie*, and its predecessor, it was not nearly as popular. However, as a response to Diderot's *Encyclopedia*, a few years after it was published, the first volume of *Encyclopædia Britannica* was published in England.

Of course, one could argue that this encyclopedia was even more important than Diderot's, as it continued to be published and the 15th edition published in 2010 contained a total of 32 volumes featuring 32,640 pages. Indeed, the practice of publishing encyclopedias, both about one academic discipline and covering a range of topics and disciplines, continued through the 18th and 19th century all the way to the present. Yet, with the emergence of new technology in the 20th and 21st century, there came a new concept of encyclopedic work.

Modern encyclopedias

With time, the price of printing and publishing went down, so by the 20th century almost anyone could afford to buy an encyclopedia. However, due to advances in technology, a new digital encyclopedia came to the market; pricewise, it

---

¹⁵ A. M. Wilson, *Diderot*, Oxford University Press, New York 1972, 632.

¹⁶ *Cyclopædia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences Volume 1*, ed. E. Chambers, E. Chambers, London 1728.

was even more acceptable than printed encyclopedias, as it did not require funds for printing. Encyclopedias started to be sold on CD-ROMs and DVDs and the most notable example of this was *Encarta*, a digital multimedia encyclopedia published by Microsoft from 1993 to 2009. In 2008, prior to its cancellation, *Encarta Premium* (the complete version) consisted of more than 62,000 articles, numerous photos and illustrations, music clips, videos, interactive content, timelines, and maps.¹⁷ Later on, *Encarta* was also published on the Internet, but it could not keep up with its biggest rival, which eventually drove it out of business.

That competitor was *Wikipedia*, a new kind of Internet encyclopedia. *Wikipedia* was conceived as a feeder project to *Nupedia* – an English-language Web-based encyclopedia, whose articles were written by volunteer contributors with appropriate subject matter expertise, reviewed by expert editors before publication, and licensed as free content, founded by Jimmy Wales. The idea behind *Nupedia* was that academically qualified volunteers write articles about their areas of study or act as peer reviewers of articles. The fact that only expert volunteers wrote for the encyclopedia meant that expanding it took quite some time. In fact, *Nupedia* was launched in 2000 and only produced twenty-five articles by the end of the year. This is why *Wikipedia* was introduced in 2001 as a way to produce content for *Nupedia*.¹⁸

Wikipedia has a completely different generating process. Unlike the classical encyclopedia which has paid professionals working on it or *Nupedia* which has volunteering professionals as contributors, *Wikipedia* operates as an interactive platform in which users can easily alter the content without endorsement from the website administrators. This open approach means that content is created much faster; within its first year, *Wikipedia* had 20,000 articles.¹⁹ This is an astonishing 79,900% increase compared to *Nupedia*'s first year. Not surprisingly, *Nupedia* was soon shut down and *Wikipedia* took over.

---

¹⁷ E. Clemenz, *Improving English writing middle school students by using Microsoft Encarta integration - based learning* (Bachelor's thesis, Teacher Training and Education Faculty of Slamet Riyadi University, 2015), 15.

¹⁸ S. Chen, Self-governing online communities in web 2.0: privacy, anonymity and accountability in Wikipedia, *Albany Law Journal of Science and Technology* 20 (2010), 421–422.

¹⁹ Chen, Self-governing online communities in web 2.0: privacy, anonymity and accountability in Wikipedia, 422.

Creating an encyclopedia takes a lot of time and manpower. Diderot's *Encyclopedia* was compiled by various laymen and professionals. Famous philosophers and writers like Voltaire and Guillaume Thomas François Raynal worked side by side with craftsmen, physicians, scientists, explorers, lawyers, professors, and others, both famous, or not so famous.²⁰ According to *Encyclopedia Britannica's* corporate Website,²¹ they have a staff as well as numerous contributors. However, manpower is where *Wikipedia* trumps any other similar project.

Wikipedia's policy is that anyone can edit it and, not surprisingly, the number of editors who work on it for free is higher than that of any other encyclopedia. As of late 2009 there have been 10,000,000 registered editors who contributed in varying degrees, but the number is even higher today.²² With the entire community working on it, it is obvious that *Wikipedia* can be regarded as the biggest encyclopedia ever. That is, indeed, the goal of the site as the unofficial motto of the project, as stated by the co-founder Jimmy Wales, is: *Imagine a world in which every single person on the planet is given free access to the sum of all human knowledge. That's what we're doing.*²³ Of course, the utopian dream of everyone having access to all of human knowledge is far from fruition, but the number of articles being published on *Wikipedia* is rising at an astonishing pace (Figure 6). Even though it is not quite there yet, *Wikipedia* has been one of the top 10 visited websites for a couple of years now.²⁴

Yet the way in which it operates has been the topic of a lot of criticism, especially from the academic world. It does not have peer reviewing and anyone can edit it, which is why some people question the quality of the articles. Michael Gorman, former president of the American Library Association, stated that "a professor who encourages the use of *Wikipedia* is the intellectual equivalent of a dietician who recommends a steady diet of *BigMacs* with everything". Some even stated that *Wikipedia* does not have a future as it cannot function, due to it being entirely volunteer-based, without a staff of editors. Eric Goldman, a professor of law at

---

²⁰ Lough, *The Encyclopédie*, 39–48.

²¹ <http://corporate.britannica.com>

²² P. Konieczny, *Wikipedia: community or social movement?*, *Interface : a journal for and about social movements* 1/2 (2009), 214.

²³ R. Miller, "Wikimedia Founder Jimmy Wales Responds", *Slashdot*, 28th of July 2004.

²⁴ Konieczny, *Wikipedia: community or social movement?*, 213.

Santa Clara University, stated a couple of times that *Wikipedia* will fail because of its openness. However, none of his predictions have been accurate so far.²⁵

The problem was solved by putting *Neutrality* as the official policy and placing the responsibility of checking if what you are reading is correct on the user. *Wikipedia* lists the sources of information, which means that it uses references the readers can see while reading a *Wikipedia* article and decide for themselves if it is a reliable source. Despite the references, some are still skeptical and claim that, because of its openness, *Wikipedia* is very vulnerable and anyone can edit it. However, a study published in *Nature* magazine in 2005 showed that it had the same number of serious errors as the *Encyclopedia Britannica*.²⁶

A new way of collecting and sharing knowledge

There is absolutely no doubt that *Wikipedia* challenges the established model of distribution of knowledge. It denies the traditional authority of academia as does the Internet in general. However, there is also no doubt that the website is important for our society today and, in time, its role is only going to get bigger. Yet, as the history of collecting and sharing knowledge shows, *Wikipedia* is just the newest trend.

People have been collecting knowledge for millenniums now. The way it was done and for what purpose has changed over time. In the beginning, texts were collected in palaces and temples so that the rulers and priests had access to them – thus the library was born. After that, scholars started collecting as much knowledge as they could from a field of study in one text – thus the encyclopedia was born. After that, with more and more people getting educated, encyclopedias which cover a wide range of topics emerged – thus the all-encompassing encyclopedia was born. All these forms of collecting and sharing knowledge continued to this day, but in the 21st century the Internet gave rise to a new kind of collection of knowledge – the Internet encyclopedia.

---

²⁵ D. Jemielniak and E. Aibar, Bridging the Gap Between Wikipedia and Academia, *Journal of the association for information science and technology* 67/7 (2016), 1773.

²⁶ J. Giles, Internet encyclopaedias go head to head, *Nature* Volume 438 Number 7070 (2005), 900–901.

Up until *Wikipedia*, encyclopedias were created by experts for other scholars or the general public. *Wikipedia* took a different path; anybody can become an editor and their mission is to make knowledge completely free. *Wikipedia's* mission is the same mission Diderot's *Encyclopédie* had, giving people access to knowledge. The original *Encyclopédie* was too expensive, so a regular person could not buy it. Later on, the prices of encyclopedias were still high and not everybody could afford one. However, in the 21st century almost everyone has access to the Internet. Everyone can access *Wikipedia* for free, which is possible because editors volunteer and do not need financial compensation for the work they put in.

Compiling knowledge has never gone faster, but the real innovation is that the compiling process is open for everyone. On *Wikipedia*, knowledge is free as there is no fee to use it. It is available in different languages²⁷ and anyone can access it at any time (if they have an Internet connection). Diderot's mission of giving people access to information was limited at his time, but the 21st century is a time of connection and communication. His mission is now possible to achieve with the newest innovation in the field of collecting and sharing knowledge – *Wikipedia*

Illustrations

---

²⁷ According to Wikipedia official metadata published on (https://meta.wikimedia.org/wiki/List_of_Wikipedias) Wikipedia has as of the 13th of May 2018 (the time of writing this paper) a total of 47,971,987 articles on 299 languages.

Figure 1 – An illustration of the classical order published in the *Encyclopédie*

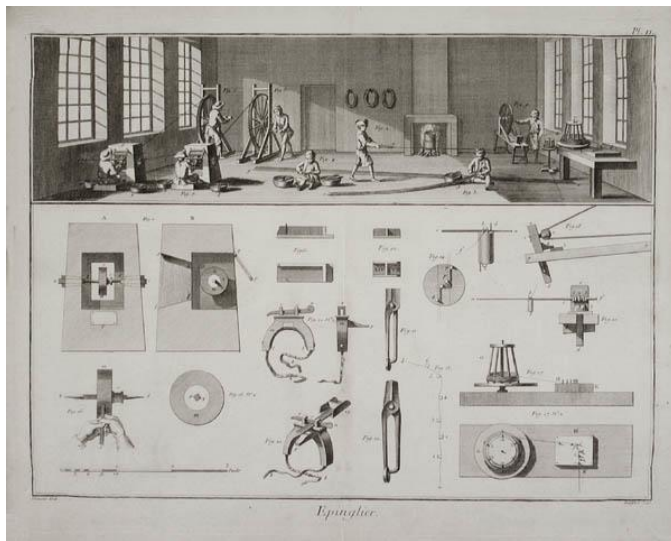
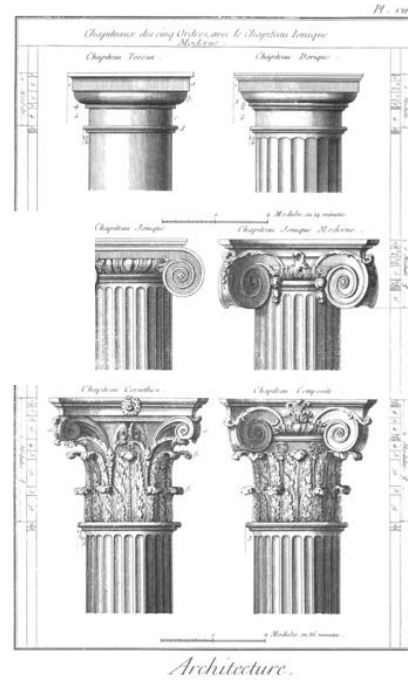

Figure 2 – An illustration from the *Encyclopédie* of a pin maker's factory and the tools used by pin makers.

Figure 3 – An anatomical illustration of a humans organs published in the *Encyclopédie*.

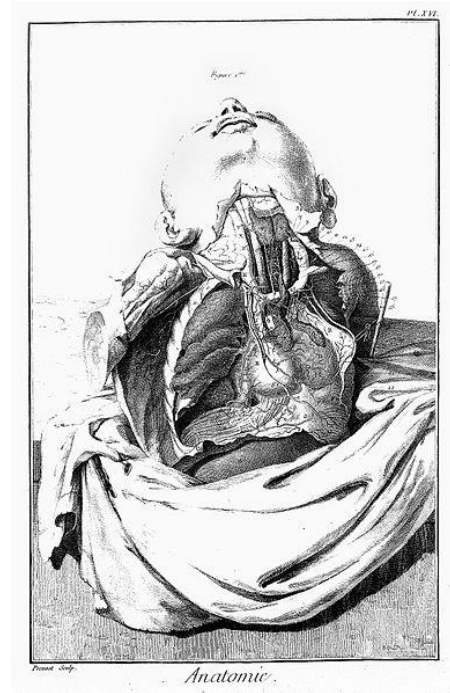

Figure 4 – The frontispiece of the *Encyclopédie* done by Benoît Louis Prévost.

Figure 5 – A close-up of Maurice Quentin de La Tour’s portrait of Madame de Pompadour. The first book from the left is the *Encyclopédie*.

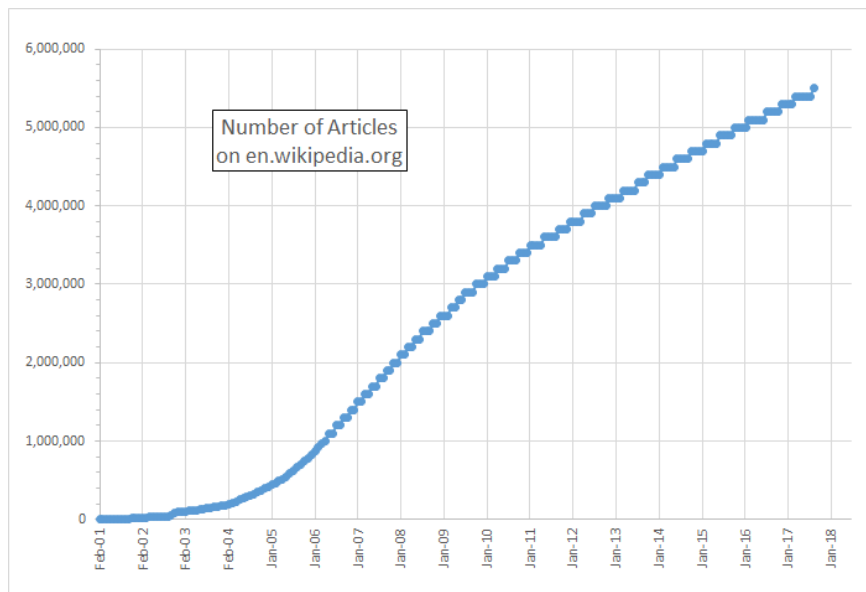

Figure 6 – A graphic showing the number of articles on English edition of Wikipedia. As of May the 13th 2018 the English edition has 5,648,309 articles.²⁷ (author: HenkvD; source: Wikimedia Commons)

²⁸ Accessed on the 13th of May 2018 via link – <https://en.wikipedia.org/wiki/Special:Statistics>.

Bibliography:

- A. A. Velajati, *Istorija kulture i civilizacije islama i Irana*, Centar za religijske nauke Kom, Beograd 2016.
- Ancient Libraries*, ed. J. Konig & K. Oikonomopoulou & G. Woolf, Cambridge University Press, 2013.
- Cyclopædia, or an Universal Dictionary of Arts and Sciences Volume 1*, ed. E. Chambers, E. Chambers, London 1728.
- D. Jemielniak and E. Aibar, Bridging the Gap Between Wikipedia and Academia, *Journal of the association for information science and technology* 67/7 (2016), 1773–1776.
- E. Clemenz, *Improving English writing middle school students by using Microsoft Encarta integration - based learning* (Bachelor's thesis, Teacher Training and Education Faculty of Slamet Riyadi University, 2015).
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers Tome 5*, ed. D. Diderot et J. d'Alembert, Diderot et d'Alembert, Paris 1755.
- G. Lehner, *China in European Encyclopaedias, 1700–1850*, Brill, Leiden 2011.
- J. Giles, Internet encyclopaedias go head to head, *Nature* Volume 438 Number 7070 (2005), 900–901.
- J. Dittmar, Information Technology and Economic Change: The Impact of The Printing Press, *The Quarterly Journal of Economics* 126/3 (2011), 1133–1172.
- J. Lough, *The Encyclopédie*, Slatkine Reprints, Geneva 1983.
- M. Fetz, Negotiating boundaries: Encyclopédie, romanticism, and the construction of science, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos* 24/3 (2016), 645–663.
- M. Wilson, *Diderot*, Oxford University Press, New York 1972.
- P. Konieczny, Wikipedia: community or social movement?, *Interface : a journal for and about social movements* 1/2 (2009), 212–232.
- Pliny the Elder, *Natural History*, Translated by H. Rackham, W.H.S. Jones, D. Eichholz, Harvard University Press, Cambridge, William Heinemann Ltd, London 1938–1963.
- R. Miller, "Wikimedia Founder Jimmy Wales Responds", *Slashdot*, 28th of July 2004.
- S. Johnstone, A New History of Libraries and Books in the Hellenistic Period, *Classical Antiquity* 33 (2014), 347–393.
- S. Chen, Self-governing online communities in web 2.0: privacy, anonymity and accountability in Wikipedia, *Albany Law Journal of Science and Technology* 20 (2010), 421–432.
- T. Brown, *Pseudodoxia Epidemica or Enquiries into very many received tenets and commonly presumed truths 4th Edition*, Edward Dod, London 1658.
- The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine Volume 2*, ed. K. Pollmann, Oxford University Press, Oxford 2013.

Милош Тодоровић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

milostodorovic97@gmail.com

ОД ДИДРООВЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ ДО ВЕЛСОВЕ ВИКИПЕДИЈЕ: КРАТКА ИСТОРИЈЕ САКУПЉАЊА И ДЕЉЕЊА ЗНАЊА

Сакупљање и дељење знања су активности подједнако важне као и стварање знања. Ипак, идеје о сакупљању и дељењу знања су се мењале током времена, одсликавајући потребе друштва. Зато је потребно проучавати еволуцију идеје о сакупљању и дељењу знања. Та идеја потиче из библиотека Блиског истока из бронзаног доба и којима су управљали свештеници и краљеви, преко новог концепта који је развио Плиније Старији који је у I веку нове ере написао најстарије сачувано енциклопедијско дело и преко првих енциклопедија писаних на разне теме у време Просветљења, све до модерног доба и дигиталних енциклопедија објављених на цедеовима и до интернет енциклопедија попут *Википедије*.

Кључне речи: сакупљање знања, енциклопедије, Енциклопедија, Википедија.

ПРИКАЗИ

REVIEWS

Павле Стојановић

Филозофски факултет

Универзитет у Београду

**МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, СРБИ И РУСИ 12-21. ВЕК
(ИСТОРИЈА ОДНОСА), НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ,
БЕОГРАД, 2012.**

У циљу обележавања петогодишњице преране смрти нашег професора Мирослава Јовановића, ванредног професора на Катедри за Општу савремену историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (рођен 1. маја 1962. године у Београду, преминуо 8. јануара 2014. године у Бајиној Башти), доносимо у овом броју осврт на његову последњу монографију *Срби и Руси 12-21. век (историја односа)*, објављену 2012. године у Београду, у оквиру пројекта „Традиција и трансформација: Историјско наслеђе и национални идентитет у Србији“. Професор Јовановић је био аутор великог броја књига, аутор и коаутор збирки историјских извора, као и уредник научних издања објављених у Србији и иностранству на српском и неколико страних језика. Био је учесник више међународних пројеката и члан међународних редакција научних часописа и едиција. Подручје истраживања М. Јовановића била је модерна и савремена руска историја и историја Балкана.

Кроз уводни део М. Јовановић представља доступну литературу о овој теми, разлоге истраживања и изазове са којима се суочио, истичући проблем фокусирања на једну или више равни проучавања интеракције двају народа. Аутор посебно наглашава најмање три оквира у којима се ови односи могу посматрати. То су руско-српски, српско-руски и однос ова два народа посматран из угла треће стране, заинтересоване за овај процес. Потребу и разлог за писање оваквог дела сâм аутор види у значају српско-руских односа као чиниоца друштвеног и политичког живота, нарочито у српској средини. Односе о којима се говори карактерише изразито велика разгранатост и континуитет. Најзад, аутор упозорава да су ови односи предмет разних митских, површних и идеолошких тумачења, те да је дужност науке да их представи у правом светлу.

Истраживање српско-руских односа можемо пратити још од радова историчара из времена просветитељства, као што су српски Захарије Орфелин и Јован Рајић, или руски Николај Карамзин. Изучавање ових односа доживело је интензивнији развој у време процвата славистике у 19. веку. Неки од радова на тему српско-руских односа представљају њихову целокупну историју, неки одређене одабране теме, а постоје и збирке објављене грађе.

У уводном делу истичу се ранији научни радови на ову тему, а као успешнији се сматра рад Алексе Јелачића, који у делу *Русија и Балкан: Преглед политичких и културних веза Русије и балканских земаља 866-1940*, представља целокупну историју ових односа. Сличне подухвате у обухватању њихове комплетније историје у ширем хронолошком оквиру предузимали су и Стеван Димитријевић и Ђорђе Сп. Радојчић, који је на циклусу предавања на МГУ 1964. године представио ток односа од 12. до 18. века. Делу Николе Поповића *Србија и царска Русија* замера се неуједначена историографска периодизација и површна контекстуализација битних догађаја. Као највреднији рад ове врсте издваја се дело Алексеја Тимофејева *Взаимоношения России и Сербии с конца 12. до начала 20. века*, као најконцизнији рад који износи битне закључке и отвара низ нових питања.

Главни део дела представља преглед историје односа од 12. до 21. века у три поглавља. Карактеристика структуре ових поглавља је кратак упоредни приказ засебног историјског развоја два народа, после чега се прелази на детаљно описивање односа груписаних у одвојене теме, у оквиру којих се ови односи посматрају хронолошки. Издвојене су најпре политичке везе, којима се посвећује посебна пажња, а затим културне, духовне, друштвене, просветне, привредне, династичке и друге.

У првом делу прегледа историје, под називом *Епоха спорадичних контаката (12-15. век)*, аутор представља корене политичких, духовних и културних веза. Ове везе су се у то време огледале кроз махом насумичне посете. Први забележени контакт Срба и Руса, међутим, била је посета монаха Манастира Светог Пантелејмона двору Стефана Немање 1191. године. Политички контакти углавном се свде на повезаности владарских кућа; духовне интеракције, са друге стране, представљају ширу тему за

истраживање и релативно детаљно су наведене у књизи. Углавном се састоје из посета црквених изасланстава из једне, манастирима и двору друге земље, као и из размена богослужбених књига и реликвија. Управо духовне везе аутор препознаје као превладавајуће у наредном периоду којим се дело бави.

Друго поглавље овог дела књиге носи назив *Време духовних веза (крај 15 – крај 17. века)*. Аутор излаже случајеве издавања грамата, одлазака српских патријарха у Русију и културних контаката, углавном од обнављања Пећке патријаршије као најутицајније српске духовне и политичке организације тога времена. На крају поглавља изводи се закључак да су везе знатно интензивније у овом периоду у односу на средњевековни.

У најобимнијем поглављу, под називом *Епоха политике (18-20. век)*, аутор се бави везама чији се карактер проширује на поља дипломатске, просветне, политичке и војне сарадње, уз одржавање тековина духовних веза из ранијих периода. Ову епоху аутор дели на три унутрашња потпоглавља, која су подељена по различитим карактеристикама међусобних односа Срба и Руса у овом периоду.

Посебно се истичу везе српског патријарха са руским послаником у Бечу, као почетак периода руског покровитељства над српским народом. Најбитнији феномен ових односа с краја 17. и почетка 18. века била је појава великог броја сеоба српског народа са подручја Аустријске монархије на југозападне територије Руског царства. Као значајни феномени за 19. век наводе се први долазак руског конзула у Србију, развитак славистичких студија у обе земље и упознавање српских интелектуалаца са делима руских писаца.

У наредном потпоглављу, које се бави 20. веком, наглашава се идеолошки контекст односа руског народа у оквиру СССР, као и српског народа у Краљевини СХС, а потом и у Југославији. У овом периоду препознатљив је променљиви ток односа двеју држава. Такав ток илустрован је чињеницом да је Краљевина СХС била једина држава која је признала владу адмирала Колчака у Омску, да би после њеног пораза била међу последњима које су признале СССР. Затим следи зближавање држава на идеолошкој

основи, након чега убрзо наступа идеолошки разлаз, да би се двадесетак година касније односи поново нормализовали. За овај период, осим политичких, репрезентативни су привредни, културни и духовни контакти и везе, као и миграције.

У трећем и последњем потпоглављу аутор се дотиче распада држава у којима су се руски и српски народ налазили. Потом прелази на политичке односе готово једнако променљиве као и у претходном периоду. Руска спољна политика овог периода окарактерисана је као блиска политици САД и ЕУ, док је Србија очекивала помоћ од руске стране. Од 2000. године и српски спољнополитички курс бива усмерен ка западу. Аутор се такође посвећује и савременим везама и контактима две државе, које описује као знатно динамичније и слојевитије у односу на претходне године.

Последње поглавље књиге аутор, у виду завршног разматрања, представља као извођење општих особина наведених односа. Међу разлозима зашто ове односе сматра другачијим од већине, аутор истиче да су они услед културне и духовне блискости два народа превазилазили и превазилазе оквире просте спољне политике.

Као историчар стручан за модерну и савремену историју, М. Јовановић је мање пажње посветио тематици средњег века, стога фокус истраживања усмерава ка каснијим периодима. Ово донекле доприноси асиметричности пажње посвећене најранијим контактима, али како се даље одмиче у времену, ауторово познавање прилика је све сигурније. Пропуст у непомињању петроградског преписа Доментијановог *Житија Светог Саве*, поред бројних Теодосијевих из друге половине 16. века илуструје овакво стање.

Аутор је настојао да догађаје наводи објективно и фактографски, избегавајући изношење личног става. Стил карактерише релативно кратка и јасна реченица. Овај стил, уз јасну периодизацију историје односа, приступачан је подједнако широј, као и упућенијој публици. Књига поседује критички апарат, литературом доминирају дела руских и српских аутора, а изворима објављена документа и новински чланци, углавном из руских архива. Интересантно је да у делу прихвата теорију *дугог* 19. и *кратког* 20. века, какву срећемо код британског историчара Ерика Хобсбаума. Сагледавајући

ово дело у целини, пажњу привлачи превазилажење традиционалних граница политичке историје и давање подједнаког значаја друштвеној историји као и културној размени. Значај се даје и утицају идеја развијаних у једној и другој средини, као у случају руских револуционарних покрета и њиховог утицаја на српске левичарске кругове и имагологију коју су они узроковали у српском друштву.

Дело је посебно значајно и због тога што представља богат општи приказ великог броја чињеница које, захваљујући исцрпном критичком апарату, могу упутити на даља и детаљнија истраживања у правцу разумевања ових односа.

Александар Вучковић

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

aleksandar.vuckovic.ff@gmail.com

CHRISTOPHER CLARK, THE SLEEPWALKERS: HOW EUROPE WENT TO WAR IN 1914, HARPER PERENNIAL 2014, PP. 697.

Кристофер Кларк је аустралијски историчар који је тренутно запослен као професор на Универзитету Кембриџ у Великој Британији. У центру његових академских интересовања налази се историја Њемачке и Европе у XIX вијеку. Прије књиге „*The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*“, објавио је самостално неколико публикација; „*The Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews In Prusia 1728-1941*“ (1995), „*Kaiser Wilhelm II: A Life in Power*“ (2000) и „*Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prusia 1600-1947*“ (2006).

Студија „*The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*“, сачињена је од три главна дијела којима претходи *листа илустрација*, *листа мапа*, *поглавља које се односи на исказивање захвалности и увода*.

У уводним разматрањима Кларк је представио своје најважније тезе које су на крају битно уоквириле и одредиле начин вредновања историјских процеса који су довели до Првог свјетског рата. Прва теза односи се на ревидирање слике о учесницима кризе која је избила у јулу 1914. године као аутономних, комапкнтних и дискретних ентитета. Према Кларку, моћ доношења одлука није припадала државним системима, него је дијељена између различитих структура државе, неријетко и са саме периферије те структуре. Друга теза произилази из прве и односи се на детериторизацију главних политичких фактора чије су одлуке утицале на исход који је довео до рата. Трећа теза је упућена на прелазак са истрживања *зашто* према *како* је дошло до ескације сукоба. Све тезе су подробно развијане у тексту и представљају главни разлог различитим рецепцијама овог историографског дјела. Поред наведених теза нарочито је индикативан језик који се од самог почетка употребљава и ауторова потреба да се одређени поступци илуструју

савременим представама, или, да ствар буде још гора, да се процесима из ближе прошлости оправдају ауторове (хипо)тезе. Већ на првим страницама налази се прилично индикативно и сугестивно бирање појмова који се користе при именовању. Припаднике Младе Босне Кларк именује као „*terrorist organization*“, а атентатори су „*a squad of suicide bombers*“. Не мање индикативан је и Кларков став: „*Since Srebrenica and the siege of Sarajevo, it has become harder to think of Serbia as the mere object or victim of great power force in its own right. From the perspective of today's European Union we are inclined to look more sympathetically – or at least less contemptuously – than we used to on the vanished imperial patchwork of Habsburg Austria-Hungary.*“ Узевши у обзир наведено, могло би се рећи да у Кларковом резонувању прошлости значајнију улогу игра тренутна политичка констелација у Европи оличена у Европској унији од саме историјске методологије.

У првој тематској цјелини (стр. 3–118), Кларк обрађује у двије одвојене цјелине друштвене и политичке околности у Краљевини Србији и Аустро-Угарској. *Serbian Ghosts* је назив поглавља које се односи на тематизовање друштвених околности у Србији. У овом дјелу посебна пажња је посвећана језику којим је тема обрађивана и који карактерише висок стил литерарног изражавања као мало које историографско дјело. С нарочитом пажњом и до детаља обрађен је *Мајски преврат*, организација *Уједињење или смрт* и личности Николе Пашића и Драгутина Димитријевића Аписа. Друго поглавље названо је *The Empire Without Qualities* и односи се на унутрашњу структуру Аустро-Угарске и карактерише га оцјена да унутрашње околности и национални проблем унутар Двојне монархије нису били разорног карактера као што је то представљено у досадашњој литератури, него да се ти проблеми требају посматрати као „*a chronic ailment, rather than a terminal disease*“. Према Кларку „*before 1914, radical nationalists seeking full separation from the empire were still a small minority*“ и „*cultural and institutional conservatism, not philosophy of colonial domination, underpinned Austrian governance in the new provinces*“.

Друга тематска цјелина (стр. 121–364) посвећена је констелацији сила на европском континенту. Обрађена је поларизација Европе на двије алијансе са посебним освртом на личности које су доминантно учествовале у процесу доношења одлука у најзначајнијим европским државама. Велика пажња је

посвећена и на посљедње двије године прије ескалације сукоба, које су окарактерисане као период детанта. Иако је структура публикације у овој тематској цјелини постављена тако да дјелује као да се Кларк бави процесима који имају карактер средњег трајања, то није случај. Кларк изводи закључак да поларизација европских сила може да представља кључни предуслов рата, али не и узрок. „*The bifurcation into two alliance blocs did not cause the war; indeed it did as much to mute as to escalate conflict in the pre-war years. Yet without the two blocs, the war could not have broken out in the way that it did.*“ У односу на претходно постављене тезе Кларк структурира наративе који имају за циљ да мијењају увријежене представе о узроцима Првог свјетског рата које су посљедица историографске традиције и ево већ сада стогодишњег истраживања, редукујући узроке на личности и њихове карактерне особине. Стога и не чуди што се једном од поглавља бавио кризом мушкости. „*If we survey the European chancelleries in the spring and early summer of 1914, it is impossible not to be struck by the unfortunate configuration of personalities.*“

Трећа тематска цјелина (стр. 367–554) обрађује догађаје од извршења атентата и завршава са објавама рата. Као и на самом почетку, високим стилем литерарног изражавања Кларк подробно описује извршење атентата и реакције на њега. У описивању интензивираних политичког дјеловања након атентата много је више посвећено пажње односу сила Антанте него Централних сила, с нарочитим нагласком на однос између Француске и Русије. Према Кларковом резонувању догађаја ултиматум није био неприхватљив Србији, нарочито када се стави у однос према ултиматуму из Рамбујеа, који је Србија добила 1999. године. Аргументација са оваквом унутрашњом структуром није била страна аутору ни у претходним поглављима и представља методолошку контроверзу којих у самој структури текста не мањка. Недореченост која остаје након ове тематске цјелине се ријешава у *закључном поглављу* (стр. 555–562).

Према Кларку, у свјетлу избијања рата, рат је трагедија а не злочин. Он неће пропустити да каже да тиме не умањује ратоборност и империјалну параноју њемачких и аустроугарских политичких лидера која је утицала на избијање рата, него ратоборност и империјалну тенденције приписује и другим великим силама. Стога је избијање рата 1914. године према Кларку била посљедица политичке културе која је његована код водећих политичких

и војних личности великих европских сила пред сам рат. „*In this sense, the protagonists of 1914 were sleepwalkers, watchful but unseeing, haunted by dreams, yet blind to the reality of the horror they were about to bring into the world.*“

Студија „*The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*“, Кристофера Кларка, због начина на који је унутрашње структурирана у односу на доминантну историографску традицију, представља изазов за даље бављење узроцима Првог свјетског рата. Сводећи узроке за избијање рата на процесе кратког трајање, оличене у појединцима који нису у могућности да антиципирају посљедице својих одлука, Кларк амнестира дугу империјалну традицију европских сила. Постављање империјалних тенденција великих сила од секундарне важности за избијање ратова у прошлости има реперкусије и на садашњост при покушају да се дезавуише дискурс о империјалним тенденцијама великих сила данас. Још један важан сегмент ове студије је и методолошка флуидност која је испољена у настојању да се као аргументи успоставе неодрживе компарације чији се доказиви потенцијал завршава у визуелној снази коју са собом такве компарације носе. Такве аргументе не фундаира когнитивна кохерентност чињеница него визуелна импресија. Врло важну улогу ове студије има и језик којим је писана. Ову студију не прати строга језика што је посљедица методолошке флуидности. Иако ову студију у одређеним дијеловима прати висок стил литерарног изражавања, циљ таквог изражавања није био сам по себи вриједност, него је нажалост више имао улогу да успоставља савремене наративе о прошлости.

Свако читање ове публикације од стране особа које немају довољно знања о друштвено-политичким тенденцијама у Европи који су претходили Првом свјетском рату, нанијеће више штете него користи у разумијевању процеса који су до сукоба довеле.

Josip Humjan

Filozofski fakultet

Sveučilište u Zagrebu

ULF BRUNNBAUER, GLOBALIZING SOUTHEASTERN EUROPE:
EMIGRANTS, AMERICA, AND THE STATE SINCE THE LATE
NINETEENTH CENTURY, LEXINGTON BOOKS, LANHAM, MD.
357 STR.

Danas se kao jedan od najvećih dugoročnih problema cijele jugoistočne Europe nameće demografski problem, koji je uvelike određen iseljeničkim pitanjem. Radi se o problemu kojeg se mora promatrati u dugom vremenskom razdoblju jer prijašnja iseljenička iskustva uvelike definiraju ona nova - što znači da su povijesna istraživanja te teme poželjna. Iako su se historiografije zemalja jugoistočne Europe bavile tom temom, one su joj rijetko pristupale komparativistički, izvan etno-nacionalne perspektive i kombinirajući sve razine problema, od mikro do makro, a upravo takav pristup ima Ulf Brunnbauer u *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*.

Ulf Brunnbauer nalazi se na čelu Instituta za istočnu i jugoistočnu Europu u Regensburgu i nositelj je kolegija *Povijest jugoistočne i istočne Europe* na Sveučilištu u Regensburgu. Temama migracija prvi se put, u znanstvenom smislu, susreo pri izradi doktorske disertacije, ali je značajniji iskorak učinio 2009. godine, kada je bio urednik zbornika *Transnational societies, transterritorial politics: migrations in the (Post-) Yugoslav region 19th - 21st century*.

„Uvod“ (str. 1–36) autor započinje analizom kompleksne teorijske pozadine obrađivane teme i problemima koji iz toga proizlaze. Određuju se okviri knjige – poseban naglasak u knjizi stavljen je na veze između migracija, izgradnje nacionalnih država (*state-building*) i nacionalizama. Glavni je fokus knjige na prekomorskim migracijama iz jugoistočne Europe (prije svega iz jugoslavenskih država) i utjecajima na društva i države iseljenja.

Drugo poglavlje, „Overseas Emigration from the Balkans until 1914“ (37–92), autor započinje pričom Petra Horvatha, jednog od milijuna Europljana koji su emigrirali sa Starog kontinenta. Autor ovdje, kao i na više mjesta u knjizi, upotrebljava živote neznanih ljudi kako bi objasnio širu sliku, prikazao „tipičnog“ iseljenika ili jednostavno dao uvod u priču. Horvathova priča (koja nije jedina u poglavlju) uvod je u odgovaranje na neka osnovna pitanja. Prvi je utvrđivanje razmjera emigracije, tj. pokušaj utvrđivanja broja emigranata na temelju vrlo nepouzdanih podataka te motiva njihova odlaska, koji nisu isključivo ekonomski. U obzir se moraju uzeti razni faktori kao što su obiteljska struktura, dostupnost transportnih sredstava, nedostatak zemlje, visoki porezi, ovisnost gospodarstva o jednoj kulturi i drugi. Brunnbauer komparativnom metodom utvrđuje da su ti faktori imali vrlo različit utjecaja na zemlje jugoistočne Europe.

Treće poglavlje, „To Make a Living in America – and at Home“ (93–144), bavi se životom iseljenika u SAD-u te međusobnim vezama i utjecajima između njih i „starog kraja“. Autor ne pokušava čitatelju predstaviti nove podatke, već komparacijom postojećih dobiti nove uvide. „What follows also does not pretend to be very original. Much of what we know about immigrant life in the United States at the turn of the century was already known to contemporaries.“ Život iseljenika u SAD-u bio je samački, ispunjen teškim fizičkim radom i štednjom. Potreba samoorganiziranja bila je velika te se iseljenici organiziraju u okvirima religijskih organizacija, raznih iseljeničkih organizacija i sl. Potreba povezivanja vezana je i uz „stari kraj“, ali na drugačiji način. Pisma i slanje novca bili su čvrsta veza iseljenika i obitelji. Preko tih su veza oni neodlučni donosili odluku o odlasku preko oceana (ili ostanu kod kuće), dok su u isto vrijeme velike svote novaca preobražavale domaćinstva, a preko njih i makroekonomsku sliku zemalja. Prvi je svjetski rat prekinuo te veze, što su potvrdili zakoni iz 1920-ih. Od tada se nove veze stvaraju u novim zemljama.

U četvrtom poglavlju, „The Politics of Emigration“ (145–205), autor analizira političke reakcije zemalja zahvaćenim emigracijom. Jasno uočava i naglašava da je iseljenički val pogodio zemlje u trenutku stvaranja nacionalnih država, što je, do određene mjere, definiralo njihove reakcije. Komparativnom analizom autor uspoređuje različite odnose središnjih vlasti prema emigraciji i emigrantima. Osmansko carstvo je u potpunosti zabranilo iseljavanje iz zemlje, ali slaba državna uprava bila je neefikasna te nije bila u stanju provesti zakon. U

nekoliko je navrata zabilježeno da su emigranti ne samo bez problema napustili Osmansko carstvo nego se u njega i vraćali bez ikakvih posljedica. Austro-Ugarska Monarhija bila je potpuno suprotni primjer – ondje je iseljavanje bilo gotovo u potpunosti dozvoljeno sve do 1913. godine, kada su na inzistiranje vojske uvedene ozbiljnije restrikcije. Vlade u Budimpešti i Zagrebu imale su donekle drugačiji pristup cijelom problemu, poput većeg nadzora iseljavanja (ali ne i ograničavanja), ali i oni su načelno usporedni s politikom na razini Monarhije. Crnogorski je slučaj obilježen ranom i velikom emigracijom, ali u Srbiju. Prilikom oslobađanja južnih krajeva Srbije protjerano muslimansko stanovništvo ostavilo je obradive površine na koje je vlada u Beogradu naseljavala koloniste, najčešće Crnogorce. Nakon što su se politički odnosi između dvije zemlje pogoršali kolonizacija Crnogoraca više se nije dozvoljavala – tek tada dolazi do masovnijeg iseljavanja u SAD. Bugarska i Srbija bile su dvije zemlje s uvjerljivo najmanjim brojem iseljenika. Obje su zemlje *de facto* gotovo zabranile iseljavanje (ako ne direktno, onda izrazito skupim putovnicama). Regulacija iseljeničkog pitanja u pravnom smislu bila je drugačija od provedbe istih zakona. Ilegalno iseljavanje bilo je sveprisutno. Različiti agenti parobrodarskih društava nagovarali su potencijalne emigrante na odlazak. Krijumčarski pravac išao je preko Pruske/Njemačke, a kasnije preko Švicarske.

Peto se poglavlje, „Nationalism, the State and the Emigrants in the Interwar Period“ (207–256), bavi odnosom emigracije i njihovih matičnih država u međuratnom razdoblju. Baveći se prije svega Kraljevinom SHS odnosno Kraljevinom Jugoslavijom, Brunnbauer zaključuje da je ta država imala aktivnu iseljeničku politiku, misleći pritom na napore iseljeničke službe za što većim vezivanjem Kraljevine i njezinih iseljenika („deseta banovina“). U tu su svrhu stvarane (ili prilagođavane) državne institucije, poput Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Iseljeničkog komesarijata ili formalno – nevladine organizacije Saveza organizacije iseljenika i slično. Službenici iseljeničke službe bili su izaslani diljem svijeta, a sve više i u Europu, koja počinje biti glavno odredište iseljenika s jugoslavenskog prostora nakon *Johnson-Reed Acta* iz 1924. godine i dolaska svjetske ekonomske krize. Iseljenička politika imala je za jedan od svojih glavnih ciljeva povezivanje jugoslavenskih emigranta i nove jugoslavenske države – što je politika koju su na propast osudile prije svega političke napetosti u samoj Jugoslaviji.

Šesto poglavlje, „The Emerging Communist Emigration Regime“ (257–309) bavi se jugoslavenskom iseljeničkom politikom nakon 1945. godine. Zbog nedostatka istraživanja autor ne istražuje cijelo jugoslavensko iseljeničko iskustvo, već se zadržava na početnim desetljećima. Komunističke su vlasti u jugoistočnoj Europi po dolasku na vlast redovito nastojale ograničiti iseljavanje. U isto vrijeme nastojali su potaknuti iseljenike (putem npr. besplatnih karata) na njihov povratak u matičnu zemlju. Rezultat takvih napora u Jugoslaviji bio je relativno velik broj povratnika, koji su se, ironično, u velikoj mjeri vraćali u preookeanske zemlje nakon što bi se uvjerali u loše prilike u Jugoslaviji. Nova se država morala suočiti s novim izazovima u emigraciji – iako su sve države jugoistočne Europe imale problema s političkom emigracijom, nova je jugoslavenska država imala posebno izražen taj problem. Veliki dio poraženih snaga nakon 1945. godine nastavio je svoj politički rad u emigraciji, dok je velik dio prijateljski raspoloženih emigranata vraćen u zemlju dobrovoljnim putem, što je već spomenuto. Velike promjene zahvatile su Jugoslaviju 1960-ih, kada dolazi do liberalizacije i naglog porasta broja emigranata.

Komparativna analiza, različiti aspekti iseljeničkog pitanja te uzimanje u obzir različitih faktora u dugom vremenskom razdoblju najveće su prednosti i doprinosi ove knjige. Iako autor ne pokriva cijelo razdoblje 20. stoljeća niti cijelo područje jugoistočne Europe, njegova je knjiga ipak prvi ozbiljan pokušaj sustavnog pregleda migracija na ovom prostoru. Tekst je pisan na razumljiv i lako prohodan način te može poslužiti stručnjacima za upoznavanje konteksta, ali i manje upućenim čitateljima, kao svojevrsni uvod u pitanje migracija. Priče „neznanih“ iseljenika daju knjizi određenu dozu živopisnosti, ali autor uvijek zadržava distancu – kloni se patetike, pogotovo one nacionalne, toliko uobičajene za prostore o kojima piše.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Радови се шаљу на мејл адресу часописа ksio.casopis@gmail.com или на нашу Фејсбук страну <https://www.facebook.com/JournalKSIO/notifications/> уз наслов теме, име и презиме аутора, научну титулу и звање (ако поседује) и факултет и универзитет који студира (или место запослења). Након слања радови се шаљу на рецензију стручњацима за конкретну област од чије одлуке зависи да ли ће рад бити објављен. Уредништво врши рецензију приказа и одлучује и њиховом објављивању. Аутори не добијају никакав хонорар за послати или објављени рад. Слањем радова, аутори прихватају пуну одговорност за садржај истих.

Упутство за писање:

-Прихватамо радове писане на свим службеним језицима Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Хрватске, као и радове на енглеском језику.

-Радови треба да буду у word документу (.doc или .docx).

-Треба да имају до 10.000 речи (у изузетним случајевима прихватићемо и више), фонт Times New Roman или Palatino Linotype, величина слова 12, проред 1,5 а странице поравнате.

-Треба да садрже насловну страну на којој се налази наслов рада, као и име и презиме аутора и факултет и универзитет који похађа.

-Треба да садрже критички апарат, сажетак до 500 речи и кључне речи на почетку а, библиографију и скраћену верзију рада на енглеском језику на крају.

Правила о цитирању:

Приликом првог навођења литературе увек се наводи пуна библиографска јединица, а у сваком следећем се наводи скраћена верзија. Аутори треба да користе нешто измењени Чикаго стил. Дело се увек наводи на језику и писму на ком је написано.

Монографије:

Фуснота (Ф): Име (скраћено) Презиме, Наслов дела, Издавач, Место издања и година издања, страна.

Пример: Р. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Oxford University Press, Oxford 2000, 122.. (прво навођење, следеће навођење изгледа овако: Презиме, Скраћени назив дела, страна; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier* 122).

Библиографија (Б): Име (скраћено) Презиме, Наслов дела, Издавач, Место издања и година издања.

Р. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204*, Oxford University Press, Oxford 2000.

Енциклопедије, зборници радова, речници, монографије са више радова:

Ф: Име (скраћено) Презиме, „Наслов чланка (или целине)“, у: *Наслов енциклопедије, зборника радова, речника, монографије са више радова*, Име Презиме уредника (или више њих), Издавач, Место и година издања, страна.

Б. Бачко, „Просветитељство“, у: *Критички речник Француске револуције*, ур. Ф. Фире, М. Озуф, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1996, 846-855. (скраћено: Бачко, „Просветитељство“, 846–855).

Б: Наслов енциклопедије, зборника радова, речника, монографије са више радова, Име Презиме уредника (или више њих), Издавач, Место и година издања.

Критички речник Француске револуције, ур. Ф. Фире, М. Озуф, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци 1996.

Научни чланци:

Ф: Име (скраћено) и Презиме аутора, Наслов чланка, *Часопис* број часописа (година издања), страна.

С. Гавриловић, *Аустрија и устаничка Србија (1804–1815)*, *Зборник Матице српске за историју* 69–70 (2004), 27 (скраћено: Гавриловић, *Аустрија и устаничка Србија*, 27).

Б: Име (скраћено) и Презиме аутора, Наслов чланка, Часопис број часописа (година издања), укупан број страна.

С. Гавриловић, Аустрија и устаничка Србија (1804–1815), *Зборник Матице српске за историју* 69–70 (2004), 25–35.

Чланак у новинама или популарном часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов новина или часописа*, датум издања, страна.

С. Јовановић, „Немачкари“, *Политика*, 11. 4. 1936, 10 (скраћено: Јовановић, „Немачкари“, 10).

Б: Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов новина или часописа*, датум издања.

С. Јовановић, „Немачкари“, *Политика*, 11. 4. 1936.

Необјављени дипломски, мастер и докторски радови:

Ф: Име (скраћено) и Презиме, *Наслов тезе или дисертације* (необјављени дипломски, мастер или докторски рад, Назив факултета и универзитета, Место и година), страна.

Н. Вујчић, *Урбанизација и хеленизација Мале Азије у хеленистичко доба* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2011), стр. 27 (скраћено: Вујчић, *Урбанизација и хеленизација Мале Азије*, 27).

Б: Име (скраћено) и Презиме, *Наслов тезе или дисертације* (необјављени дипломски, мастер или докторски рад, Назив факултета и универзитета, Место и година).

Н. Вујчић, *Урбанизација и хеленизација Мале Азије у хеленистичко доба* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2011).

Објављени извори:

Ф: Име и презиме, *Наслов дела*, Приређивач (скраћено), Издавач, Место и година издања, страна.

М. Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 35. (скраћено Пироћанац, *Белешке*).

Б: Име и презиме, *Наслов дела*, Приређивач, Издавач, Место и година издања.

М. Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004.

Објављени извори на старом језику:

Ф: Име и Презиме (скраћено), *Наслов дела*, број књиге, стиха, поглавља.

Arr. *Anab.* V 7 (називи античких писаца се скраћују према међународним правилима, тако Arr. за Аријана, Hdt. за Херодота, Polyb. за Полибија и слично).

Б: Име и презиме аутора, *Наслов дела*, преводилац, Издавач, Место и година издања.

Artjan, *Aleksandrova vojna (Anabaza)*, preveo i bilješkama propratio Milan Stahuljak, Matica hrvatska, Zagreb 1952. (у библиографији се античка дела наводе на језику и писму земље у којој су издати).

Архивски извори:

Ф: Архив, Фонд, Фасцикла/Кутија, Архивска јединица, Досије, Сигнатура.

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИБ – 1421 (скраћено: Архив САНУ, АБ/ИБ – 1421).

Б: Архив, Фонд, Фасцикла/Кутија, Архивска јединица, Досије.

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386.

Напомена: Уколико се наводе монографије/чланци/извори којима сте приступили у електронском облику (преко интернета) потребно је у загради навести http адресу и датум приступа.

Више информација о Часопису, уређивачкој политици, ауторским правима и осталом може се пронаћи на нашем сајту: <https://ksiojournalcom.home.blog/o-nama/>

Желимо вам срећан и успешан рад,

Уредништво часописа КСИО

INSTRUCTION FOR THE AUTHORS

You can send your papers to the e-mail address ksio.casopis@gmail.com, or our Facebook page <https://www.facebook.com/JournalKSIO/> with the title of the work, name of the author, her/his academic title and university. After sending, the papers are peer-reviewed by the editorial staff and two independent reviewers, who decide whether the paper will be published. The editorial board solely decides whether the reviews will be published. The authors are not entitled to any financial gain from the journal. By sending paper, the authors accept full responsibility for their content.

Instruction for the authors:

1. We accept works in the official languages of Serbia, Montenegro, Bosnia and Hercegovina and Croatia and in English language. The papers should be sent in word document (.doc or .docx), up to 15-20 pages long (around 10.000 words), font Times New Roman or Palatino Linotype, font size 12, line spacing 1,5, alignment justified.
2. The paper should contain a title page with a subject, name of the author, his/her academic title and university (or any other professional affiliation).
3. The paper should contain abstract (up to 500 words), key words (no more than 10) at the beginning, and the bibliography and the short summary in Serbian (if the paper is written in any language other than Serbian, Montenegrin, Bosnian and Croatian) or English language (if the paper is written in Serbian, Montenegrin, Bosnian or Croatian) at the end.
4. We prefer footnotes rather than endnotes. Footnotes should be Times New Roman or Palatino Linotype font, size 10.
5. References in footnotes: full bibliographical note for the first time, shortened later. The authors should use the Chicago style for references in footnotes (more instructions about citing can be found at our website).

For any further information feel free to contact us via our e-mail address or our Facebook page (see above). Also, you can find more information about citation, editorial board, copyright etc. at our website: <https://ksiojournalcom.home.blog/ona/>.

We wish all the best in your academic endeavor and we hope that we will have a fruitful cooperation.

The Editorial Staff of the Journal KSIO